

Міністерство освіти і науки України

Державний заклад
«Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка»

Вступ до мовознавства

Навчальний посібник
для здобувачів
філологічних спеціальностей
закладів вищої освіти

ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка»
Полтава
2023

УДК 81-11: [81'06]: [81'1]

Рецензенти:

- Царьова І. В. – доктор філологічних наук, доцент, професор кафедри українознавства та іноземних мов Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.
- Кравчук О. М. – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри мовної підготовки та соціально-гуманітарних наук ДЗ «Луганський державний медичний університет».

В 17 Вступ до мовознавства: навч. посіб. для здобувачів філологічних спеціальностей закладів вищої освіти / уклад.: Н. С. Безгодова, А. О. Найрулін. Полтава : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2023. 227 с.

Навчальний посібник містить матеріали до лекцій і практичних занять, варіанти тестових завдань, завдання для самоконтролю, практичні завдання й питання для контролю за виконанням індивідуальної роботи, мінісловник мовознавчих термінів.

Для здобувачів філологічних спеціальностей закладів вищої освіти, викладачів освітнього компонента «Вступ до мовознавства».

УДК 81-11: [81'06]: [81'1]

*Рекомендовано до друку вченою радою
ДЗ «Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка»
(протокол № 9 від 31.03.2023 року)*

© Безгодова Н. С., 2023

© Найрулін А. О., 2023

ЗМІСТ

Передмова	5
ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК.	
Короткий курс лекцій	8
Матеріали до лекції № 1.	
Мовознавство як наука. Система мовознавчих дисциплін	8
Матеріали до лекції № 2.	
Природа, сутність, функції та будова мови	22
Матеріали до лекції № 3.	
Походження й розвиток мови	29
Матеріали до лекції № 4.	
Мови світу та їхня класифікація	43
Матеріали до лекції № 5.	
Фонетика. Фонологія	62
Матеріали до лекції № 6.	
Лексико-семантична система мови. Словниковий склад мови. Фразеологія	79
Матеріали до лекції № 7.	
Граматика	91
Матеріали до лекції № 8.	
Морфологія	101
Матеріали до лекції № 9.	
Синтаксис	110
ПРАКТИЧНИЙ БЛОК	127
Заняття № 1.	
Предмет, завдання й методи науки про мову. Природа, функції й будова мовної системи	127
Заняття № 2.	
Виникнення мови й походження конкретних мов.	
Генеалогічна класифікація мов	128
Заняття № 3 – 4.	
Фонетика. Фонологія	130
Заняття № 5.	
Письмо. Графіка. Орфографія	133

Заняття № 6.	
Лексикологія. Фразеологія	134
Заняття № 7.	
Граматика. Способи вираження граматичних категорій	138
Заняття № 8.	
Морфологія	140
Заняття № 9.	
Синтаксис	143
Заняття № 10.	
Мовна типологія	145
САМОСТІЙНА РОБОТА	
Семасіологія. Ономасіологія. Ономастика. Лексикографія	147
ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ	148
ВАРІАНТ 1	148
ВАРІАНТ 2	151
ВАРІАНТ 3	154
ВАРІАНТ 4	157
ВАРІАНТ 5	161
ВАРІАНТ 6	164
ВАРІАНТ 7	167
ВАРІАНТ 8	170
ВАРІАНТ 9	174
ВАРІАНТ 10	177
БЛОК ПРАКТИЧНИХ ЗАВДАНЬ	
ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ	181
БЛОК ПИТАНЬ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ	193
МІНІСЛОВНИК МОВОЗНАВЧИХ ТЕРМІНІВ	197
ЛІТЕРАТУРА ДО КУРСУ	226

Передмова

«Вступ до мовознавства» – пропедевтична лінгвістична дисципліна, яка посідає важливе й особливе місце у процесі підготовки здобувачів вищої освіти філологічних спеціальностей і має теоретичну і практичну спрямованість. Освітній компонент знайомить першокурсників-філологів з основами теорії науки про мову, із системою понять і термінів, якими послуговується будь-яка лінгвістична дисципліна, виробляє початкові навички спостереження й наукового аналізу мовних явищ.

Основні проблеми, що охоплює курс: природа й сутність мови; структура мови; походження мови та закономірності розвитку мов світу; виникнення й розвиток письма; класифікація мов світу за походженням і за типологічними ознаками; шляхи й методи вивчення мовного матеріалу; зв'язок мовознавства з іншими науками.

Пропонований навчальний посібник має на меті допомогти першокурсникам опанувати теоретико-методологічні засади мовознавчої науки, оволодіти відповідними знаннями у формуванні мовних навичок, навчити аналізувати, узагальнювати та зіставляти фонетичні, лексичні, фразеологічні граматичні явища та процеси на матеріалах різних мов, уміння самостійно організувати свою підготовку. Його підготовлено згідно з чинною програмою зі вступу до мовознавства.

У посібнику вміщено теоретичний блок – матеріали до 9 лекцій, укладені на основі підручників і навчальних посібників Бевзенка С., Дорошенка С., Дудика П., Зеленька А. Карпенка Ю., Кочергана М. та ін.; контрольні питання й практичні завдання до 10 занять; блок тестових завдань; завдання для самоконтролю (КСР); практичні завдання й запитання для контролю за виконанням індивідуальної роботи; мінісловник мовознавчих термінів, основою якого стали матеріали енциклопедій «Українська мова» за редакцією Русанівського В., Тараненка О., Зяблюка М. та ін.; енциклопедичного довідника, укладеного Левицьким Ю.; термінологічної енциклопедії Селіванової О., термінологічних словників, розміщених в Інтернеті.

Матеріали до лекцій згідно з програмою освітнього компонента передбачають ознайомлення з найважливішими темами та проблемами, які формують уявлення про структуру мови, лінгвістичну типологію й мовну спорідненість та вимагають системного, узагальнювального підходу, що слугуватиме передумовою для розуміння й усвідомлення основних положень і понять та створюватиме перспективу для подальшого вивчення дисциплін мовознавчого циклу.

Контрольний питальник покликаний допомогти здобувачам вищої освіти систематизувати свої знання, з'ясувати й визначити рівень засвоєння ними програмового матеріалу.

Багатоваріативність вправ і практичних завдань різних типів мають на меті не лише оцінити рівень знань здобувачів вищої освіти, але й закріпити, поглибити набуті теоретичні відомості з лінгвістики, зрозуміти сутність основних мовознавчих термінів і понять, виробити навички формування практичного аналізу мовного й мовленнєвого матеріалу, а також уміння узагальнювати, систематизувати, порівнювати та робити припущення щодо ключових положень лінгвістики.

Мета самостійної роботи й індивідуальних завдань – набуття додаткових знань, застосування отриманих знань на практиці, аналіз наукових першоджерел, підбір прикладів із рідної та іноземних мов для ілюстрації теоретичного матеріалу, вироблення фахових та дослідницьких умінь і навичок.

Тестові завдання – один із ефективних методів навчання, засвоєння, перевірки знань та самоконтролю – допоможуть об'єктивно й усебічно оцінити рівень знань здобувачів вищої освіти. У посібнику подано 10 варіантів тестів по 20 питань, які системно відображають програмовий матеріал курсу «Вступ до мовознавства», а також по два відкритих запитання, які охоплюють базові терміни й поняття лінгвістики, необхідні для вивчення рідної та іноземних мов і потребують самостійного пошуку відповіді. До кожного тестового завдання запропоновано чотири варіанти відповідей, з яких необхідно обрати правильний.

Короткий словник охоплює базові терміни й поняття лінгвістики, які необхідні для вивчення рідної та іноземних мов,

для піднесення культури усного й писемного мовлення й підвищення рівня загального інтелекту здобувача вищої освіти.

У посібнику вміщено список літератури до курсу, де подано підручники, навчальні посібники, що висвітлюють як загальні, так і окремі питання мовознавства, різні типи словників.

Кінцева мета курсу – формування наукового мовознавчого світогляду й лінгвістичної компетенції у здобувачів вищої освіти, що сприятиме подальшій навчальній і науковій роботі.

Навчальний посібник рекомендовано здобувачам вищої освіти філологічних спеціальностей, а також викладачам лінгвістичних дисципліни закладів вищої освіти.

ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК

МАТЕРІАЛИ ДО ЛЕКЦІЇ № 1

МОВОЗНАВСТВО ЯК НАУКА. СИСТЕМА МОВОЗНАВЧИХ ДИСЦИПЛІН

План

1. Предмет, завдання та методи мовознавства.
2. Місце лінгвістики в системі наук.
3. Основні розділи мовознавства.
4. Методи дослідження мови.
5. Зв'язок мовознавства з гуманітарними і природничими науками.

Ключові поняття: мовознавство, мовні універсалії, конкретне, загальне, прикладне мовознавство, психолінгвістика, етнолінгвістика, соціолінгвістика, когнітивна лінгвістика, описовий, порівняльно-історичний, зіставний, структурний методи; дистрибутивний, компонентний, трансформаційний аналіз, аналіз за безпосередніми складниками.

Мовознавство як наука. Предмет і завдання курсу «Вступ до мовознавства»

Мовознавство, або лінгвістика – це наука про мову, її сутність і суспільні функції, внутрішню структуру, закономірності функціонування й розвитку; це наука про всі конкретні мови, що їх певний колектив людей (племена, народність, нація) використовує як засіб спілкування.

Мовознавство досліджує людську мову загалом і всі існуючі конкретні мови як її різноманітні вияви, індивідуальні втілення.

Об'єктом мовознавства є мова. Предмет мовознавства – природа й сутність мови, її структура й система, походження мови, її розвиток, виникнення та розвиток письма, його види, встановлення зв'язку між мовою та письмом, класифікація мов, методи дослідження мови.

Для мови характерні безперервний розвиток, тісний зв'язок з мовленням, здатність виразити будь-яку інформацію. Мова має велике значення для людини, оскільки забезпечує її потреби в обміні інформацією, спілкуванні, пізнанні світу. Усе пізнане набуває мовного вираження, закріплюється в мові і завдяки цьому не забувається, залишаючись серед здобутків людства. Без мови людське суспільство не могло б існувати.

Щоб стати мовознавцем, необхідно опанувати мову науково, в її розвитку, зв'язках, пізнати її закономірності – істотні й регулярні причинові зв'язки між явищами та властивостями мови. Існують специфічні (притаманні окремим мовам), а також загальні (характерні для багатьох мов) закономірності. Хоч мовознавство виникло дуже давно й досягло величезних успіхів у своєму розвитку, ні в українській, ні в будь-якій іншій мові світу не встановлено всіх закономірностей її функціонування й розвитку. Крім того, деякі мови вивчені побіжно або й зовсім не вивчені.

Усі мови мають свою специфіку, але кожна з них є засобом спілкування певного народу чи народів, мовою людей, відображає реальний світ. Це можливе завдяки тому, що, крім відмінних ознак, мови мають також спільні ознаки, *мовні універсалиї*, які характеризують людську мову взагалі. Ними є, наприклад, звуковий характер мови, її членороздільність, існування в мові морфем, слів і речень, власних і загальних назв, різних за своїм змістом і граматичними властивостями частин мови. Крім того, існують спільні ознаки, притаманні багатьом, але не всім мовам: категорія числа (будинки – будинки), категорія роду (мудрий – мудра – мудро).

Мовні універсалиї (лат. universalis – загальний) – спільні ознаки, притаманні всім або багатьом мовам.

Універсалиї, які властиві кожній мові світу, називають *абсолютними*, а ті, що наявні в багатьох, однак не в усіх мовах, – *статистичними*. Більша частина (понад сто) встановлених мовних універсалиї стосується фонетичного рівня мови. *Фонетичними універсалиями* є такі закономірності: носовий голосний завжди з'являється внаслідок зникнення носового приголосного; у кожній мові є склади зі структурою приголосний + голосний.

Існують також *граматичні* (наприклад, усі мови, які мають двоїну, мають і множину), *семантичні* (зокрема, в усіх мовах слова можуть як звужувати, так і розширювати своє значення) й *міжкрівнєві універсалії* (наприклад, кількість фонем у мовній системі і в окремій морфемі є обернено пропорційною, тобто чим більше в мові фонем, тим коротші в ній морфемі). Ця універсалія пов'язує фонологічний рівень з морфологічним. У мовознавстві виокремився спеціальний напрям – *лінгвістика універсалій*, що вивчає спільні ознаки людської мови.

Система мовознавчих дисциплін. У мовознавчій науці функціонують різні дисципліни, зокрема конкретне і загальне, теоретичне і прикладне мовознавство. *Конкретне мовознавство* вивчає окремі мови. Так, існує україністика (досліджує українську мову), полоністика (наука про польську мову), богемістика (наука про чеську мову) та ін. Але для більшості мов наукового вчення про них поки що не створено. До сфери дослідження конкретного мовознавства належить також вивчення сімей і груп споріднених мов: наприклад, індоєвропейістика вивчає індоєвропейські мови, славістика – слов'янські мови, германістика – германські мови тощо.

Загальне мовознавство вивчає мову як загальнолюдське явище, її структуру й закономірності функціонування і є теоретичною, методологічною базою для конкретного мовознавства. Основні проблеми загального мовознавства: суть мови; зв'язок мови й мислення; походження мови; причини й закони розвитку мови; типологія мовних одиниць; система та структура мови; класифікація мови; методи лінгвістичних досліджень; місце мовознавства в системі наук; практичне використання теоретичних знань про мову.

У конкретному і загальному мовознавстві виокремлюють теоретичне і прикладне мовознавство. *Теоретичне мовознавство* з'ясовує сутність і природу мови, її будову й організацію, функціонування і розвиток. Воно вивчає мову як явище. Прикладом напрацювань теоретичного мовознавства може слугувати книга українських лінгвістів Івана Вихованця та Катерини Городенської «Теоретична морфологія української мови». *Прикладне мовознавство* вирішує завдання практичного використання мови. Розуміння рідної мови її носіями ще не

означає оволодіння нею. Щоб опанувати письмову форму мови, навчитися логічно й стилістично досконало висловлювати свої думки, людина повинна спеціально вивчати мову. Розроблення методики вивчення мови є сферою прикладного мовознавства. До його проблематики належать також створення та удосконалення письма і спеціальних форм передавання мови – транскрипції (точного запису звуків мови), стенографії (швидкого й точного записування за допомогою скорочень й умовних знаків) тощо. Значну увагу приділяє прикладне мовознавство науковому вивченню та коментуванню найрізноманітніших текстів, питанням перекладу. Важливим завданням прикладної лінгвістики є створення мовних довідників та словників для загального користування.

Прикладне мовознавство тісно пов'язане з логопедією – наукою про недоліки вимови та методи їх лікування. Відомості з мовознавства потрібні лікарям для лікування афазій – різних видів втрати здатності говорити чи розуміти мову.

До проблем прикладного мовознавства у ХХст. долучилось чимало нових, пов'язаних з комп'ютеризацією (мовне спілкування людини з машиною, автоматичне розпізнавання усних і письмових текстів, автоматичні методи нагромадження та оброблення інформації, машинний переклад).

«Вступ до мовознавства» – це початковий, пропедевтичний курс загального мовознавства, що є основою засвоєння інших мовознавчих дисциплін. У цьому курсі розглядаються найістотніші проблеми лінгвістики, особливості рівнів мови, пояснюються терміни, які є інструментом осмислення мовних явищ. *«Вступ до мовознавства»* дає відповідь на питання «що?» (Що є в мові, і що є в мовознавстві?), а курс *«Загальне мовознавство»*, який завершує вивчення лінгвістичних дисциплін, дає змогу розібратись у питаннях «чому?» і «як?» (Чому в мові відбуваються певні процеси, чому вона має саме такий вигляд? Як досягають лінгвістичних результатів?).

Проблематика мовознавства

Мовознавство досліджує «вічні проблеми», що є основою цієї науки. У підході до них щоразу з'являються нові аспекти,

нові концепції – і розробка одержує нові стимули. Наприкінці ХІХст., після величезних досягнень порівняльно-історичного мовознавства, багатьом лінгвістам здавалося, що мовознавчу науку майже завершено. Однак несподівано заявив про себе швейцарський мовознавець Фердінанд де Соссюр (1857–1913) вченням про мовну систему, знаковість мови, чітку опозицію мови і мовлення – з'явився структуралізм, що запропонував нові проблеми для дослідження. Наприкінці ХХ ст. виник когнітивізм, який дав змогу пізнавати мову в нових аспектах. Розвиток лінгвістики засвідчує, що мова являє собою невичерпний об'єкт пізнання.

Сучасне мовознавство розв'язує такі важливі проблеми:

1. З'ясування сутності мови. Ця проблема цікавить мовознавців ще з часів античності. Відповідь на запитання „Що таке мова?” слід шукати в іншому запитанні – «Навіщо мова потрібна людям?». Оскільки мова є дуже складним явищем, то в поглядах науковців на її сутність завжди існував та й досі існує різнобій. Відомо майже сто визначень мови. Сутність її пізнана дуже глибоко, однак не до кінця.

2. З'ясування походження мови. Ця проблема породила багато гіпотез і суперечок. Донині триває обговорення різних поглядів на походження мови. Цілком зрозуміло, що виникнення мови зумовлене потребою в ній, потребою в спілкуванні. Однак досі не до кінця з'ясовано, з допомогою яких конкретних механізмів задовольнялися ці потреби.

3. Дослідження особливостей і причин розвитку мови. Полягає вона в розгляді закономірностей і рушійних сил розвитку мови, вивченні внутрішніх і зовнішніх чинників мовних змін.

4. Визначення структури мови. мова є дуже складною системою, яка побудована з різнотипних мовних одиниць. Мовознавство з'ясовує сутність цих одиниць, їх функціональне навантаження.

5. Вивчення особливостей організації мови. Воно передбачає розгляд взаємодії, взаємозв'язків мовних одиниць, відношень між ними. Не можна вважати остаточно розв'язаною проблему кількості мовних рівнів. Зв'язки між ними, а також між компонентами одного рівня можуть реалізуватися

інтралінгвально (в межах самої мови) або ж екстралінгвально (виходити за її межі).

6. З'ясування місця існування мови. У процесі розв'язання цієї проблеми виникали різні думки. Не зовсім переконливим є твердження, що мова існує у словниках, граматиках, лінгвістичних працях, оскільки там подані тільки її описи. Окремі мовознавці вважають, що мова реально існує в комунікації. Однак в актах спілкування мова лише використовується. Мабуть, найбільш прийнятною є думка, що мова існує в свідомості людей, носіїв цієї мови, й існуватиме доти, доки живуть ці носії. Кожна людина вносить у неї суб'єктивний компонент. Тобто мова існує у вигляді сукупності *ідіолектів* (грец. ἴδιος – свій, самобутній і διάλεκτος – розмова, наріччя) – індивідуальних мов, кожна з яких притаманна лише одній людині. Але розбіжності ідіолектів є мінімальними й не зачіпають основ мови, не порушують її єдності.

7. Встановлення джерела життєвої сили мови. У тому, що одні мови функціонують, розвиваються, а інші зникають, вирішальну роль відіграють зовнішні обставини, історичні умови, наявність чи відсутність державності. Так, кількість палеоазійських мов помітно зменшилася передусім унаслідок русифікаторської політики царизму, а згодом радянської влади, що викреслили з історії чимало народів Сибіру. Але багатовікове отуречення вірменської та грузинської мов, колонізація і русифікація української мови не призвели до їх зникнення. На життєвість мови, її збагачення й повноцінний, незалежний розвиток впливають кількість носіїв мови, сила етнічної самоідентифікації, любов до своєї мови і батьківщини.

8. Класифікування мов. У наш час найкраще розроблені і мають найбільше наукове значення групування мов за спорідненістю (генеалогічна класифікація) та типологічними ознаками.

9. Визначення оптимальних методів дослідження мови. Так, вивчення спорідненості мов здійснюють на основі порівняльно-історичного методу, дослідження історії мови здійснюють за допомогою історичного методу та прийому внутрішньої реконструкції, при аналізі певного етапу

функціонування мови використовують описовий метод, при вивченні типології мовних явищ – зіставний метод.

10. Установлення зв'язків мовознавства з іншими науками. Вони виявляються переважно у взаємодії, оскільки відомості з мовознавства використовують багато наук, а напрацювання цих наук є істотно корисними для мовознавства. Наприклад, на сучасному етапі розвитку лінгвістика розв'язує проблему механізмів співвідношення мовлення, говоріння – того, що виходить з мозку людини назовні, озвучується (*linguaverbalis*), і пам'яті, ментального лексикону – того, що знаходиться в мозку людини (*linguamentalis*). Для вирішення цього надскладного питання вже недостатньо зв'язків із психологією та фізіологією. Тут потрібні нейронауки (нейрологія, нейрофізіологія, нейропсихологія), тобто науки, що вивчають мозок і всю центральну нервову систему та її функціонування. Так на стику мовознавства та нейронаук виник новий мовознавчий напрям – нейролінгвістика. Співробітництво мовознавства з різними науками нерідко призводить до появи подібних стикових наук. Зокрема, давно й успішно функціонує, особливо в діалектології, лінгвогеографія, існують також психолінгвістика, соціолінгвістика, лінгвостатистика тощо.

11. З'ясування практичної користі мовознавства. Цю проблему вирішує прикладне мовознавство. Школа, бізнес, реклама, створення роботів і штучного інтелекту, інтернет, різні форми зв'язку, в тому числі космічного, – в усіх цих сферах так чи так використовується мовознавство.

Головні проблеми мовознавства стосуються не тільки всебічного вивчення мови, а й виходять за її межі, охоплюють пізнання людини, етносу, людства, всього світу. Адже мова є перевіреним, надійним засобом пізнання, і мовознавство має з'ясувати, як діє цей засіб. Мова являє собою також найвагомішу ознаку етносу, нації, тому мовознавство причетне до розв'язання широкого кола актуальних у сучасному світі національних проблем.

Мовознавство, як і інші науки, послуговується певними методологією і методами дослідження мови.

Методологія мовознавства. Методологією є основні засади й напрями дослідження. Мовознавча методологія спирається на *діалектику* – філософську науку про найзагальніші закони розвитку природи, суспільства й мислення. Оскільки розвиток є формою існування мови, то за допомогою діалектики можна зрозуміти її сутність і головні закономірності. Фундаментальні діалектичні принципи (зокрема, взаємозв'язку та взаємозумовленості явищ; єдності та боротьби протилежностей як рушійної сили розвитку; загального, окремого й одиничного) забезпечують дослідження організації, функціонування та розвитку мови. Принцип єдності та боротьби протилежностей втілюється в *мовних антиноміях* (грец. – *αντινομία* суперечність у законі) – протиріччях, що постійно вирішуються, але не можуть бути розв'язаними остаточно (протиріччя між мовцем і слухачем, мовою і мовленням). На основі принципу загального, окремого й одиничного можна усвідомити різницю між загальними словами, що виражають загальне та окреме, і власними назвами, що виражають одиничне.

Отже, основою мовознавчої методології є філософія. За твердженням українського мовознавця Степана Бевзенка, саме завдяки філософії стає можливим розв'язання таких найважливіших загальнотеоретичних проблем мовознавства, як суспільна природа мови, її сутність, взаємозв'язок з мисленням, походження, специфіка й характер її історичного розвитку тощо.

Однак методологія окреслює лише загальний підхід, вказує правильний напрям дослідження, а конкретна інтерпретація мовних фактів здійснюється за допомогою методів дослідження.

Методи дослідження мови. Термін *метод* (від грец. μέθοδος – дослідження, вчення, шлях пізнання) неоднозначний: він уживається в загальнонауковому (філософському) значенні, у спеціально-науковому (що стосується певної галузі науки: математики, біології, фізики, мовознавства тощо) і в значенні «прийм, спосіб дослідження», яке звичайно позначається словом методика. У загальнонауковому значенні термін метод означає шлях пізнання й витлумачення будь-якого явища. Такий метод є єдиним для всіх наук. Як приклад можна навести

діалектичний метод, за яким об'єктивний світ пізнають у його цілісності, суперечливості й розвитку. Спільними для всіх наук є вихідні підходи до дослідження явищ – *індукція й дедукція*. Їх часто називають методами. *Індукція* (від лат. *inductio* – наведення) – метод дослідження, згідно з яким на підставі знання про окреме роблять висновок про загальне. *Дедукція* (від лат. *deductio* – виведення) – метод дослідження, згідно з яким на основі загальних положень (аксіом, постулатів, гіпотез) роблять висновки про окремі факти. Іншими словами, індукція – це логічний умовивід від окремого до загального, а дедукція – від загального до окремого. метод дослідження, згідно з яким на підставі знання про окреме роблять висновок про загальне. У мовознавстві частіше використовують індуктивний метод. До дедуктивного вдаються здебільшого в тому випадку, коли досліджують явища, які безпосередньо не можна спостерігати, наприклад, механізм сприймання і породження мовлення. Дуже часто в мовознавчих дослідженнях індукцію й дедукцію використовують одночасно, що робить результати дослідження достовірнішими, об'єктивнішими.

Основними методами дослідження мови є описовий, порівняльно-історичний, зіставний і структурний.

Описовий метод. Його мета – дати точний і повний опис мовних одиниць. Суть методу полягає в інвентаризації та систематизації мовних одиниць. Так, наприклад, якщо необхідно дослідити фонетичну систему якоїсь мови, вчений повинен вичленити з мовлення всі звуки, ідентифікувати їх і подати їх повний список (інвентаризувати звуки), відтак класифікувати їх (виділити голосні й приголосні, приголосні поділити на сонорні й шумні, шумні – на дзвінкі й глухі тощо). Цей метод має велике практичне значення, оскільки пов'язує лінгвістику з суспільними потребами. На його основі створено так необхідні описові граматики різних мов і тлумачні, орфографічні, орфоепічні та інші нормативні словники.

Порівняльно-історичний метод. Його об'єктом є споріднені мови, тобто ті, які мають спільного предка. Головне завдання цього методу – відкриття законів, за якими розвивалися споріднені мови в минулому. За його допомогою можна реконструювати (відтворити) давні не зафіксовані в

пам'ятках писемності мовні одиниці – звуки, слова, їх форми і значення. Наприклад, порівняння української форми слова город із польською *grod* (*ogrod*), болгарською *град*, литовською *gardas*, німецькою *Garten*, англійською *garden* дало можливість реконструювати індоєвропейську форму цього слова «*gordi*» (при реконструкції цієї форми враховували фонетичні закони, тобто закономірні зміни звуків, які мали місце в різних мовах після розпаду індоєвропейської прамови). Якщо описовий метод застосовують до вивчення сучасного стану мови, то порівняльно-історичний – до минулого, до того ж дуже далекого, яке не засвідчене писемними документами. Саме на основі порівняльно-історичного методу вчені дійшли висновку, що в далекому минулому існувала індоєвропейська мова-основа (прамова), відтак спільнослов'янська (праслов'янська) мова, з якої розвинулися всі слов'янські мови. На основі порівняльно-історичного методу створено історичні й порівняльно-історичні граматики мов і етимологічні словники (словники, які пояснюють походження слів).

Історичний метод. Його завданням є дослідження історичного розвитку якоїсь окремої мови від її початку до сучасного стану. Основним прийомом цього лінгвістичного методу є прийом внутрішньої реконструкції, який базується на використанні даних тільки однієї мови, але ці етимологічно споріднені дані повинні співвідноситися як мовні елементи різної давності.

Зіставний метод. Його об'єктом є вивчення різних мов – споріднених і неспоріднених. Мета – шляхом зіставлення виявити спільні, однакові (ізоморфні) й відмінні, специфічні (аломорфні) риси зіставляваних мов у звуковій, словниковій і граматичній системах. Так, наприклад, зіставлення дієслова в українській і англійській мовах виявить наявність в українській мові категорії виду (доконаного і недоконаного) і відсутність її в англійській мові, а зіставлення іменника – наявність в англійській мові категорії означеності (виражається артиклем *the*) і неозначеності (виражається артиклем *a*), якої немає в українській мові. Практичне застосування зіставний метод знайшов у теорії та практиці перекладу і в методиці викладання іноземних мов. На його основі створюють зіставні граматики

мов, порівняльні типології мов та двомовні перекладні й диференційні словники.

Структурний метод. Він застосовується при дослідженні структури мови, а його метою є пізнання мови як цілісної функціональної структури, елементи якої співвіднесені й пов'язані строгою системою відношень і зв'язків. Структурний метод реалізується в чотирьох методиках лінгвістичного дослідження – дистрибутивній, безпосередніх складників, трансформаційній і компонентного аналізу.

Дистрибутивний аналіз (лат. distribution – розподіл) – методика дослідження мови на основі оточення (дистрибуції, розподілу) окремих одиниць у тексті. Кожна мовна одиниця має своє особливе оточення, тобто в дистрибутивних властивостях мовної одиниці реалізуються її внутрішні властивості, які відображають її функціональну роль. Немає двох одиниць, оточення яких би повністю збігалося. Деякі одиниці мови мають навіть одиничну дистрибуцію, як скажімо, слово *гайнувати* поєднується лише зі словом *час*. Навіть коли дві одиниці абсолютно однаково звучать, наприклад, слово *мати*, то вони мають різне сусідство: іменник *мати* поєднується з прикметником та присвійним займенником, а дієслово *мати* з іменником. Дистрибутивний аналіз є корисним для машинного перекладу (на основі оточення визначають значення багатозначного слова) і для дешифрування невідомих текстів.

Аналіз за безпосередніми складниками – прийом подання словотвірної структури слова і синтаксичної структури словосполучення та речення у вигляді ієрархії складових елементів. Основні принципи методики безпосередніх складників були сформульовані Леонардом Блумфілдом. В основу аналізу за БС покладено поступове членування висловлення на бінарні складники, яке продовжується доти, доки не залишаються неподільні елементи (кінцеві складники).

Трансформаційний аналіз – експериментальний прийом вивчення синтаксичних і семантичних подібностей і відмінностей між мовними об'єктами через подібності й відмінності в наборах їхніх трансформацій. Трансформаційний аналіз ґрунтується на уявленні, що в основі будь-якої складної синтаксичної структури лежить проста, через що за допомогою

невеликого набору правил перетворень можна з простих структур вивести складні. За допомогою трансформаційного аналізу легко розмежовують назви істот і неістот: наприклад, *Олена йде з подругою* – *Подруга йде з Оленою*; *Олена йде з книжкою* – *Книжка йде з Оленою*. *Учитель школи* – *шкільний учитель*, але *прибуття поїзда*. Якщо іменник трансформується в прикметник, то це означення, якщо – ні, то це додаток.

Компонентний аналіз. Застосовується для опису значень слів. Суть його полягає в розщепленні значення слова на його елементарні смисли, які називають семами, або компонентами. Ці компоненти – своєрідні атоми значення. Так, наприклад, значення слова *йти* складається з сем ‘переміщуватися’ ‘по землі’ ‘в одному напрямку’, значення слова *ходити* – із сем ‘переміщуватися’ ‘по землі’ ‘в різних напрямках’, значення слова *бігти* – із сем ‘переміщуватися’ ‘по землі’ ‘в одному напрямку’ ‘швидко’, значення слова *літати* – із сем ‘переміщуватися’ ‘в повітрі’ ‘в різних напрямках’, а значення слова *плисти* – із сем ‘переміщуватися’ ‘по воді’ ‘в одному напрямку’. Як бачимо, у значеннях семи повторюються. Різняться значення близьких за смыслом слів здебільшого одним компонентом. Компонентний аналіз виявився дуже корисним для укладання тлумачних словників: за його допомогою кожне значення слова отримує вичерпне і несуперечливе тлумачення.

За способом дослідження мови виокремлюють синхронічний і діахронічний методи (аспекти).

Синхронічний метод (аспект) забезпечує вивчення мови загалом чи окремих її компонентів на одному часовому зрізі. За допомогою цього методу встановлюють зв’язки досліджуваного об’єкта з іншими у межах однієї мовної системи, зумовленість цього об’єкта, мотивованість окремого (об’єкта) цілим (системою).

Діахронічний метод (аспект) полягає в дослідженні мови загалом чи її компонентів у процесі історичного розвитку і встановленні причинно-наслідкових зв’язків між попереднім і наступним станом досліджуваного явища. Опертя на систему, на мовну організацію для діахронічного методу не менш важливе, ніж для синхронічного методу.

Правильно обраний метод дослідження дає змогу ефективно й успішно досягти наукових результатів.

Крім розглянутих, у лінгвістиці застосовують соціолінгвістичні (анкетування й інтерв'ювання мовців з метою вивчення мовної ситуації), психолінгвістичні (психолінгвістичні експерименти для дослідження різних мовних асоціацій), математичні (для виявлення статистичних характеристик мовних одиниць) та інші методи.

Зв'язки мовознавства з іншими науками

Мова як засіб спілкування обслуговує всі сфери життя і діяльності людей. Тому мовознавство пов'язане як із суспільними, так і з природничими науками.

Оскільки мова є суспільним явищем, мовознавство належить до суспільних, тобто гуманітарних (лат. *humanitas* – людство) наук – наук про людину. Воно пов'язане з такими суспільними науками, як народознавство, історія, археологія, етнографія, соціологія, психологія, логіка, літературознавство.

Зв'язок мовознавства з *народознавством* – наукою про народ, його походження, світосприйняття – зумовлений тим, що мова є основною ознакою народу. Відомості з народознавства використовують для розв'язання проблеми виникнення мови та з'ясування всіх етапів її розвитку. У мові, як зазначав український мовознавець Юрій Шевельов найглибше закодована народна ментальність, що є вагомим фактором як для мовознавства, так і для народознавства.

Мовознавство тісно пов'язане з *історією*. Так, у лексичному складі мови відображені певні історичні факти, наприклад, записані в літописі назви протоукраїнських племен, з яких сформувалися українська народність і нація: *поляни, сіверяни, деревляни, уличі, тиверці, дуліби, волиняни, бужани, білі хорвати*. Спільні для індоєвропейських мов назви свійських тварин (*корова, вівця, свиня, кінь, собака, осел, коза*) та культурних рослин (*горох, ріпа, морква, льон, жито*) свідчать про рівень розвитку господарства індоєвропейців до поділу їх на окремі етнічні групи. Давні запозичення слів вказують на історичні контакти певного народу.

Археологія – наука, яка досліджує історію суспільства за виявленими під час розкопок пам'ятками матеріальної

культури, – сприяє вивченню історії мови. Лінгвісти розшифровують віднайдені археологами писемні пам'ятки, а також написи, зроблені на стародавніх предметах.

Мовознавство пов'язане з *етнографією*, яка вивчає побут і культуру різних народів (етносів). Дані етнографії допомагають у вивченні говірок, з'ясуванні значення та походження слів, які стосуються побуту, культури (напр.: *чурек, лаваш, коровай*).

Зв'язок мовознавства із *соціологією* – наукою про закономірності розвитку і функціонування суспільства, соціальних систем – зумовлений тим, що мова є суспільним явищем. У мові відображена соціальна диференціація народу.

Взаємозв'язок мовознавства й *психології* – науки і про психічну діяльність людини – полягає в тому, що процеси мовлення, його сприйняття й розуміння мають психічну природу. Оскільки мова є засобом мислення, то мовознавство тісно пов'язане з *логікою* – наукою про закони, форми та прийоми мислення.

Найбільш помітний зв'язок мовознавства з *літературознавством*. Мова є будівельним матеріалом, першоелементом літератури. Мовознавство настільки тісно переплітається з літературознавством, що ці дві дисципліни об'єднані в комплексну науку про мову – *філологію*.

Мовознавство пов'язане також із природничими науками, зокрема фізіологією, анатомією, медициною, фізикою, математикою, семіотикою, географією.

Зв'язок мовознавства з *фізіологією, анатомією і медициною* ґрунтується на тому, що ці науки вивчають будову та функціонування апарату мовлення, мозку. *Фізика*, зокрема, її розділ акустика, вивчає звукові коливання, а отже, створює теоретичні засади для дослідження звуків мовлення. *Математика* забезпечує наукове вивчення кількісного аспекту мови і мовлення. Оскільки мова належить до знакових систем, то мовознавство пов'язане із *семіотикою*, яка вивчає загальні властивості знакових систем. Відомості з *географії* допомагають встановити територію поширення мови та окремих мовних явищ.

Отже, мовознавство характеризується тісними зв'язками із суспільними і природничими науками. Відомості з цих наук

допомагають у дослідженні мовних явищ. Водночас дослідження з мовознавства широко використовують як суспільні, так і природничі науки.

МАТЕРІАЛИ ДО ЛЕКЦІЇ № 2

ПРИРОДА, СУТНІСТЬ, ФУНКЦІЇ ТА БУДОВА МОВИ

План

1. Сутність і природа мови.
2. Суспільний характер мови, її функції.
3. Взаємозв'язок мови і мовлення, мови і мислення.
4. Мова як знакова система.
5. Структура мови.

Ключові поняття: мова, мовлення, мислення, свідомість; вербальне та невербальне мислення, поняттєве, чуттєво-образне, технічне мислення; знак, система, структура, структурні рівні мови.

Суспільний характер мови, її функції.

Суспільна природа мови виявляється в тому, що вона виникає й існує тільки в людському середовищі й не передається спадково. Мову як суспільне явище слід відрізнати від інших суспільних явищ: науки, техніки, мистецтва. Кожному притаманні свої специфічні властивості та функції в певних сферах суспільства.

Щоб осягнути роль мови в суспільстві, варто розглянути її **функції**, важливі для суспільства взагалі й для кожного окремого носія мови зокрема. Узагальнити їх можна як функції спілкування, пізнання, повідомлення і впливу.

Комунікативна функція. Суть її полягає в тому, що мову використовують для комунікації – інформаційного зв'язку між членами суспільства. Ця функція забезпечує людство найуніверсальнішим засобом спілкування, оскільки вона охоплює практично всі нюанси передачі інформації, знань і емоцій співрозмовникам. Окреме слово не може бути засобом

повідомлення. Щоб висловити думку й реалізувати комунікативну функцію, слова треба поєднати в речення за законами певної граматики. Ось чому повна й адекватна матеріалізація комунікативної функції неможлива без вивчення синтаксису. Таким чином, комунікативна функція – це функція спілкування, обміну інформацією.

Мислетвірна (мислетворча) функція. Мова є засобом формування думки, оскільки людина мислить за допомогою мовних форм. Виділяють два базових типи мислення: конкретне (образно-чуттєве) й абстрактне (понятійне).

Із мислетворчою функцією пов'язані *когнітивна* (від лат. *cognitus* – знання, пізнання), або гносеологічна (від грец. *γνώσις* – знання, пізнання), тобто пізнавальна, й *аккумулятивна* (від лат. *accumulatio* – нагромадження) функції. Мислячи з допомогою мови, людина пізнає навколишній світ, нагромаджує (акумулює) знання про нього. Мова зберігає всі інтелектуальні здобутки попередніх поколінь, фіксує досвід предків.

Номінативна функція. Мова є засобом називання всіх предметів, ознак, дій, кількості, усього навколишнього світу, реальних сутностей. Усе пізнане людиною з дитячих років одержує свою назву й тільки так існує у свідомості.

Культурологічна функція. Мова – носій культури, засіб нагромадження суспільно-історичного, культурного надбання народу – творця мови. Оволодіваючи мовою, людина опановує й культуру народу. Мова – це ключ до багатої національної культури.

Естетична функція. Мова – засіб творення позитивних емоцій, краси. Естетика мови – це ресурси й можливості мови виступати в контексті мистецтва. Словесне мистецтво – це творення художніх образів у всіх родах і жанрах літератури, у публіцистиці, ораторському мистецтві.

Експресивна функція. Мова є вираженням внутрішнього світу людини. Мову вживають не тільки для простого повідомлення, а й для вияву своїх переживань, почуттів, емоцій. Поки людина мовчить, вона залишається загадкою для оточуючих. Заговоривши, ніби розкриває свій внутрішній світ. „Говори, і я тебе побачу”, – стверджували мудреці античності.

Ідентифікаційна функція. Мова є засобом ототожнення в межах певної спільноти. Вона єднає між собою представників певного етносу в часі й просторі. Ця функція пов'язана з почуттям національної гідності.

Етична функція. Мова – засіб дотримання норм поведінки, моральних правил. Слово доброзичливе, привітне, ввічливе має бути в основі етики спілкування.

Фатична функція. Мова є засобом фатичного спілкування. Фатична комунікація – це обмін неінформативними з погляду реальної комунікації повідомленнями, які виконують важливу етикетну функцію. Мова йде про зачин розмови, стримані відповіді, стереотипні запитання про життя, сім'ю, справи, здоров'я тощо.

Волонтеративна функція. Мова є засобом вираження волі щодо співрозмовника – прохання, запрошення, порада, спонукання.

Виховна функція. Мова прищеплює моральні принципи, виховує національно-свідомого громадянина; естетичне світовідчуття.

Репрезентативна (функція повідомлення) – функція вираження світу речей; співвідноситься з предметом мовлення.

Апелятивна (функція звертання) – співвідноситься з тим, хто слухає.

Оцінна – вираження особистих оцінок і відносин.

Емотивна – функція вираження почуттів, емоцій.

Прагматична – функція вказує на ставлення мовця до висловленого.

Метамовна – функція використання мови для опису іншої мови, тобто спеціальної наукової мови (метамова фізики, хімії, логіки тощо).

Взаємозв'язок мови і мовлення, мови і мислення

Поняття мови й мовлення вперше отримують своє теоретичне визначення в курсі загальної лінгвістики швейцарського лінгвіста Фердинанда де Соссюра. Ним були названі основні ознаки, що відрізняють ці явища.

Основне протиставлення мови й мовлення проводиться Соссюром за критерієм *соціальне – індивідуальне*. Соціальний

характер мови відбивається в тому, що окрема людина не в змозі ні створити мову, ні змінити вже існуючу.

Мова – надбання всього мовного колективу. Оскільки вона виступає знаряддям спілкування, то може виконувати цю функцію лише тоді, коли вона знаходиться у відносній статичності, тобто не зазнає кардинальних змін.

Мова відрізняється системністю, тобто організованістю її одиниць. Одиниці мови (слова, морфеми, речення) складають інвентар мови. Окрім одиниць, у мові існують правила, закономірності функціонування цих одиниць. Як одиниці, так і правила функціонування є спільними для всіх мовців, що спілкуються певною мовою.

Протиставлення мови й мовлення за вказаними вище ознаками не є абсолютним. Якщо визначити, що мовлення на відміну від мови суто індивідуальне, то стає незрозумілим, як здійснюється спілкування, яке складається з процесу мовлення і процесу розуміння. І той і інший процес неможливий без участі хоча б двох індивідуумів. Для досягнення результативності їхнього спілкування мова повинна ґрунтуватися передусім на загальному, а не індивідуальному. Індивідуальне в мовленні проявляється у відборі одиниць, з яких будується висловлювання; у манері говоріння, у схильності людини використовувати незвичайні слова, конструкції.

Якщо ж погодитися з твердженням, що лише мова є системним утворенням, а мовлення – ні, то залишається незрозумілим, як мова функціонує в якості засобу спілкування. Мабуть, розмежування мови й мовлення не зводиться до протиставлення соціального – індивідуального, системного – асистемного, статичного – динамічного, воно ґрунтується передусім на об'єктивно існуючому в мові спільному й на конкретних випадках використання цього спільного в окремих мовленнєвих актах.

Мова визначається як система елементів (мовних одиниць) і система правил функціонування цих одиниць, спільна для всіх мовців. А мовлення – це конкретний акт мовлення, що протікає в часі і втілений в звукову (включаючи внутрішнє промовляння) або письмову форму. Під мовою розуміють як сам процес мовлення (мовленнєву діяльність), так

і її результат (мовленнєві твори, що фіксують у пам'яті або письмово).

Мова – це знакова система одиниць спілкування і правил їх функціонування, тобто інвентар і набір правил, що існують у свідомості носіїв.

Мовлення – конкретно вживана мова, способи спілкування в їхній конкретній реалізації мовлення – це «мова в роботі».

Мова пізнається шляхом аналізу, мовлення – шляхом розуміння.

Мінімальною одиницею мовленнєвої діяльності людини є мовленнєвий акт, який включає власне мовлення й паралельні процеси слухового сприйняття й розуміння почутого.

Проблема мови і мислення – одна з найскладніших і дискусійних в теорії мовознавства. Але незважаючи на різне вирішення цієї проблеми, дослідники сходяться в тому, що зв'язок між мовою і мисленням існує. Наукове вирішення питання про співвідношення мови і мислення дає матеріалістична теорія відображення, яка розглядає мову і мислення в діалектичній єдності. Знаряддя мислення є мова, а також інші знакові системи (абстрактні, наприклад, математичні або хімічні, де використовується мова формул, або конкретно-образні в мистецтві. Мова як знакова система є матеріальною опорою мислення, вона матеріалізує думки й забезпечує обмін інформацією.

Мислення нерозривно пов'язане з мовою і мовленням. Думки об'єктивуються в мові та мовленні. При цьому, мовлення є способом, а мова – засобом вираження думки і формою її існування. Кожна окрема думка виникає і розвивається безпосередньо у слові, а вдало підібране слово вдосконалює та конкретизує думку.

Мова як знакова система

У світі існують різноманітні системи знаків, які служать для передачі інформації. Серед них, наприклад, дорожні знаки, морська сигналізація прапорцями, воєнні сигнали, сигнали дайвінгістів, азбука Морзе, знаки ввічливості, математичні, хімічні, топографічні та інші знаки.

Різні системи знаків вивчає особлива наука – *семіотика*.

Знак – матеріальний, чуттєво сприйнятий предмет, який є представником іншого предмета й використовується для отримання, зберігання й передачі інформації. Основними ознаками знака є матеріальність (його можна бачити, чути, тобто сприймати органами чуттів), використання його для позначення чогось, що перебуває поза ним, інформативність. Позначаючи якусь річ, знак не пов'язаний із нею природним зв'язком. Тут зв'язок суто умовний і довільний, через що оди і той самий знак може використовуватися в різних знакових системах і відповідно мати різне значення. Так, наприклад, знак ! у дорожній сигналізації означає «небезпечна дорога», у математиці – «факторіал», а в пунктуації – «знак оклику».

Отже, своє значення знак отримує в певній системі. Поза системою він не є знаком, бо нічого не означає. Так, скажімо, зелене світло на ялинці жодного комунікативного смислу не несе. Те саме зелене світло у триколірній сигнальній системі світлофора означає «проїзд чи прохід дозволено».

Мова – це знакова система, яка служить засобом вираження думки, засобом спілкування між людьми, засобом передачі думок, знання, інформації від людини до людини, від покоління до покоління.

Щоб перекоонатися в тому, що мова – знакова система, варто взяти до уваги той факт, що будь-який знак іншої семіотичної системи можна подати словом чи якимось іншим мовним виразом. Так, можна показати рукою на двері, а можна цей знак замінити словом: вийдіть; математичний знак + передати словом: плюс.

Однак не все, що є в мові, можна вважати знаками, а лише те, що служить для передачі інформації, тобто ті одиниці, які мають план вираження й план змісту. Фонеми виконують смислорозрізнявальну функцію, наприклад, мир – мур, рік – ріг, отже, вони мають і план вираження, і план змісту, тому їх можна вважати знаками мови. Щоправда, окремо взяті звуки мови не є знаками, бо вони нічого не означають.

Морфема так само є знаком мови, оскільки є тією одиницею в структурі слова, яка впливає на розуміння його лексичного й граматичного значень: робити, переробити, зробити, заробити, відробити тощо; нога, ноги, ногу тощо. Тому

думка про незначковість або напівзначковість фонем і морфем є дещо суперечливою, оскільки вона не враховує функцій цих мовних одиниць, без яких не можлива реалізація функцій інших знаків мови.

До мовних знаків без будь-яких застережень належить лексема, тобто слово як самостійна смислова одиниця, що розглядається в мовознавстві в усій сукупності своїх форм і значень. Лексема так само має план вираження і план змісту, і як знак є сукупністю знаків – фонем і морфем.

Речення можна вважати суперзнаком, бо воно складається зі знаків і належить до рівня структур.

Мова як знакова система відрізняється від усіх інших знакових систем. Вона на відміну від інших знакових систем, які є штучними, особлива, дуже складна природна знакова система. Будь-яку іншу знакову систему можна передати мовою, а навпаки зробити неможливо.

Структура мови

Структура мови – це спосіб організації системи, її внутрішня будова. Так, зокрема, мова має чотирирівневу (чотиріарусну) будову. Найнижчим рівнем є *фонологічний*, далі йде *морфологічний*, відтак *лексико-семантичний*, і найвищим рівнем є *синтаксичний*.

Кожен рівень має свою одиницю: фонологічний – *фонему*, морфологічний – *морфему*, лексико-семантичний – *лексеми*, синтаксичний – *речення*. Усі названі рівні становлять собою окремі системи й вивчаються окремими лінгвістичними науками: фонологічний – *фонологією*, морфологічний – *морфологією*, лексико-семантичний – *лексикологією*, синтаксичний – *синтаксисом*.

Мовні рівні не існують ізольовано. Вони взаємопов'язані: саме на стику рівнів виникають проміжні рівні. Їх одиниці мають подвійний характер: вони утворюються в одному рівні, а функціонують як одиниці іншого рівня. До проміжних рівнів належать морфофонологічний, словотвірний, фразеологічний (ідіомний).

Мовні одиниці мають *системоутворювальні* та *системонабуті* властивості.

Системоутворювальні властивості формують системні зв'язки й відношення. Мовні одиниці їх мають ще до входження в систему.

Системонабуті – це властивості, якими система й системні відношення наділяють об'єкт (одиницю, елемент) і яких цей об'єкт не має поза системою. Наприклад, якщо речення *Діти малюють картину* розглядають як систему, то системоутворювальними є властивості слів як частин мови, а системонабутими є властивості бути певним членом речення.

МАТЕРІАЛИ ДО ЛЕКЦІЇ № 3

ПОХОДЖЕННЯ Й РОЗВИТОК МОВИ

План

1. Гіпотези походження мови.
2. Сутність розвитку мови.
3. Зовнішні причини мовних змін.
4. Мовні контакти.
5. Внутрішні причини мовних змін.

Ключові поняття: *гіпотези походження мови, гіпотеза моногенезу, гіпотеза полігенезу, зовнішні чинники розвитку мов, внутрішні чинники розвитку мов, диференціація, інтеграція, конвергенція, дивергенція, субстрат, адстрат, літературна мова, діалект, піджин, креольська мова, штучна мова.*

Гіпотези походження мови

Проблема походження мови є дуже складною. Припущення про походження мови роблять умоглядно шляхом міркувань, бо первісна мова не має пам'яток письма.

Питання походження мови треба відрізнати від питання походження конкретних мов світу. Конкретні мови, навіть дуже давні, виникли не раніше 10 тисяч років тому, тоді як людство заговорило декілька сот тисяч років тому.

В античні часи (V – IV ст. до н.е.) проблема походження мови порушувалася в межах філософських дискусій про сутність мови. Представники школи Платона вважали, що назви

предметам даються не довільно, а відповідно до їхньої природи, що свідчить про природний характер мови і, відповідно, закономірну біологічну зумовленість її виникнення. Представники школи Демокріта стверджували, що назви зовсім не пов'язані з природою речей. Назви предметів потрібні людям тільки для передавання думки про предмети іншим й тому встановлюються за умовною домовленістю. Це є свідченням того, що мова виникла свідомо, за домовленістю.

У XVII – XIX ст. з'явилося кілька гіпотез походження мови – звуконаслідувальна, звукосимволічна, вигукова, соціального договору, трудових вигуків, жестів та ін.

Звуконаслідувальна гіпотеза полягає в тому, що мова виникла шляхом наслідування людиною звуків природи. Відтворення ревіння звірів, крику птахів, шуму води, вітру зумовлювало появу перших слів, наприклад, *му, гав-гав, кап, дзінь-дзінь* тощо, від яких утворилися похідні типу гавкати, капати, дзенькати тощо. Інколи подібні звучанням звуконаслідувальні слова властиві декільком мовам: *зозуля* по-чеськи звучить *кукачка*, по-французьки *куку*, по-словацьки *кукавіца*, по-польски *кукулка*. Проте зазвичай звуконаслідувальні слова в різних мовах не збігаються.

Ця гіпотеза була започаткована ще Демокрітом і Платоном. У XIX ст. її підтримав Вільям Уїтні.

Прийняти таку гіпотезу неможливо, бо згідно з нею мова виникла випадково, а не за необхідністю, тому існування суспільства для її виникнення не є обов'язковим. Слів, утворених шляхом звуконаслідування, дуже мало, причому в розвинених мовах їх значно більше, ніж у нерозвинених. І звучать вони в різних мовах неоднаково. Так, скажімо, українцям чується, що качка кричить кря-кря, англіцям – квак-квак, французам – кан-кан, датчанам – рап-рап. А от найуживаніші слова (голова, вода, земля, рука, нога, їсти, пити, ходити та ін.) не мають нічого спільного зі звуконаслідуванням. Отже, серйозно сприймати цю гіпотезу немає підстав. Тому М. Мюллер жартівливо назвав її «теорією гав-гав».

Звукосимволічна гіпотеза є близькою до звуконаслідувальної. Деякі вчені навіть ототожнюють їх. Але оскільки в основу гіпотези покладено не звуконаслідування, а

звукосимволізм, що, безумовно, є іншим явищем, то цілком виправдано цю гіпотезу виокремлювати.

Згідно зі звукосимволічною гіпотезою між почуттями й емоціями людини й звуками є певний прямий зв'язок. Звуками людина передає свої враження про навколишній світ. Ще давній мислитель Аврелій Августин (354 – 430) говорив, що слово «мед» приємне для слуху, а слово «гострий» – неприємне. Підтримували цю гіпотезу німецькі вчені Готфрід-Вільгельм Лейбніц (1646 – 1716), Вільгельм фон Гумбольдт, Якоб Грімм, Гейман Штейнталь, український мовознавець Олександр Потебня, швейцарський мовознавець Шарль Баллі.

Критики цієї гіпотези наводять приклади, де «приємний звук» л служить для вираження не завжди приємних понять: *лай*, *балда*, *дилда* та ін. Однак дослідження 80-их років ХХ ст. свідчать на користь того, що власне звукосимволізм відіграв велику роль у виникненні мови.

Суть *вигукової гіпотези* (емоційної, довільних вигуків) у тому, що предмети навколишнього світу викликали в людини певні почуття, і вона мимоволі вимовляла звуки, які й стали першими словами. Скажімо, первісна людина натрапила у спеку на струмок і від радості вигукнула «ах!». Від цього вигуку утворилися похідні ахати, ахання, ахало, і таким чином формувалася мова.

Започаткували цю гіпотезу епікурейці Давньої Греції (IV – III ст. до н. е.), які вважали, що виникнення мов зумовлене природною потребою людини виражати звуками свій душевний стан. Пізніше цю теорію підтримав Жан-Жак Руссо, який констатував, що «пристрасті зумовили перші звуки голосу», і що «мова перших людей була не мовою геометрів, як звичайно вважають, а мовою поетів».

Безумовно, не можна заперечувати значення емоцій і почуттів у розвитку мови, але прийняти вигукову гіпотезу походження мови важко, бо головну причину виникнення мови вона вбачає в індивідуальному душевному стані людини. Виникнення мови, за цією гіпотезою, є випадковим явищем (хоча зрозуміло, що жодна дитина не заговорить, поки не опиниться серед мовців).

Основоположником *гіпотези соціального договору* вважають Діодора Сицилійського (90 – 21 рр. до н.е.), який писав: «Спочатку люди вели невлаштований спосіб життя, подібно до звірів, поодинокі виходили на пасовища і жились смачною травою й плодами. Біда навчила їх захищатися від звірів, допомагати один одному. Вони почали поступово впізнавати один одного. Їх звуки були ще неосмисленими, але поступово вони перейшли до слів і встановили символи для кожної речі, створили зрозуміле для них самих пояснення всього, що їх оточує». Ця гіпотеза пов'язана з полемікою щодо того, як речі дістали свої назви, тобто є розвитком учення Демокріта й Аристотеля про умовність, довільність назв (назви за домовленістю). Гіпотезу соціального договору можна заперечити хоча б таким фактом: щоб домовитися, необхідно було вже мати мову.

Гіпотеза трудових вигуків виникла в другій половині XIX ст. Висунув її Людвіг Нуаре (1829 – 1889), підтримав Карл Бюхер (1847 – 1930). За цією гіпотезою, інстинктивні вигуки супроводжували колективні трудові дії. Спочатку вони були мимовільними, поступово перетворилися на символи трудових процесів. Первісна мова була набором дієслівних коренів. Це, по суті, варіант вигукової теорії, тільки тут вигуки виступають засобом ритмізації праці. Вони нічого не виражають, навіть емоцій. Таке розуміння мови є біологічним, бо інстинктивний вигук, хоч і пов'язаний з працею, – факт біологічний, а не соціальний.

Про можливість виникнення звукової мови на основі жестів (*гіпотеза жестів*) твердили представники інших гіпотез. Так, прибічник вигукової гіпотези Вільгельм Вундт вважав, що з самого початку існувало дві мови – мова жестів і мова звуків. За допомогою звуків виражали почуття, а за допомогою жестів – уявлення про предмети.. Як доказ цієї гіпотези наводять факт існування мови жестів у наш час.

Справді, мову жестів використовують багато племен, але їх застосовують як доповнення до звукової мови. Тому жести були і є допоміжним засобом спілкування, властивим усім народам.

Гіпотеза походження мови Ф. Енгельса набула широкого розповсюдження у країнах, які перебували під впливом комуністичної ідеології. Послідовник Чарльза Дарвіна Ф. Енгельс (1820 – 1895) свою гіпотезу виклав у дослідженні «Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину» (1876). За цією гіпотезою, багато тисячоліть тому в Південній Азії жила високорозвинена порода людиноподібних мавп – австралопітеки. Відрізнялися вони від інших тим, що їм була притаманна вертикальна хода, мали укорочену щелепу й великий мозок. Пряма хода відігравала вирішальну роль у процесі перетворення мавпи в людину. Мавпа більше бачила, що впливало на розвиток мислення, а вивільнені кінцівки використовувала для виготовлення знарядь праці, що, у свою чергу, впливало на удосконалення руки. Жили мавпи гуртом, що вимагало взаємної підтримки, отже, зумовлювало необхідність спілкуватися. Спочатку вони використовували звукові сигнали. Поступово розвивалась гортань. Уживання м'ясної їжі впливало на розвиток мозку. Думка часом відривалася від конкретного предмета, тобто з'являлося абстрактне мислення. Праця, мова і думка формувалися одночасно і в єдності. Так 40 – 50 тис. років тому з'явилися кроманьйонці – *Homo sapiens* (людина розумна).

Гіпотеза Ф. Енгельса, незважаючи на стрункість, не може дати відповіді на низку запитань. Як експресивні викрики мавп перетворилися в людські слова? Як нечленороздільні звуки стали членороздільними? Чому за всю історію людства цей експеримент жодного разу не повторився? Отже, ця гіпотеза не розв'язує, а ще більше заплутує проблему.

Гіпотезу ігор висунули американські вчені. Вона полягає в тому, що мова народилася з гри: людина примітивно моделювала дійсність, заступаючи реальні речі звуковими заміниками, що й стали з часом елементами мови.

У давні часи всередині племені люди розуміли одне одного і без мови, а ось зіткнення двох різних племен породило звукові сигнали типу *ми, вони, свої, чужі*. Так виникла *контактна гіпотеза*. Просте копіювання викриків чужого племені могло стати його назвою для інших племен, а свої власні викрики підносилися до рівня самоназви. Розрізнення

свого й чужого в побуті, звичаях, їжі, зброї тощо призводило до звукових реакцій, які і ставали назвами відповідних речей.

Важливу роль у розв'язанні проблеми походження мови відіграють гіпотези походження людини – *гіпотеза моногенезу* і *гіпотеза полігенезу*.

Прихильники гіпотези моногенезу (грец. *μόνος* – один, єдиний і *γένεσις* – походження) схилиються до думки, що людина (а отже, й мова) виникла десь в одному місці земної кулі. Це означає, що спочатку була тільки одна мова. У процесі її розвитку відбувалися певні зміни, інші мови утворювалися шляхом поділу первісної. Цей поділ багаторазово повторювався.

Одним з перших гіпотезу моногенезу почав розробляти італійський мовознавець Альфредо Тромбетті (1866 – 1929). Її прихильниками є німецький мовознавець Бернгард Розенкранц (нар. 1903), американський лінгвіст Моріс Сводеш (1909 – 1967), українські мовознавці О.Мельничук та Ю. Мосенкіс.

Спираючись як на мовні, так і на антропологічні свідчення, представники гіпотези полігенезу (грец. *πολύς* – багато та *γένεσις* – походження) припускають, що людина (і мова) виникла у двох точках земної кулі), – у Східній Африці (ностратична мовна група) і в (Південній Азії (синокавказька мовна група). Ця ідея й породила ностратичну (лат. *noster* – наш) гіпотезу.

Значний внесок у її розробку здійснив датський мовознавець Хольгар Педерсен (1867 – 1953), який запровадив і її назву.

Проблема походження мови дуже складна.

Проте на початку ХХІ ст. усе виразніше окреслюються шляхи її розв'язання. Ключем до вирішення цієї проблеми є ідея переходу від тваринних звуків стадної стимуляції до людських звуків суспільної регуляції.

Сутність розвитку мови

Мова змінюється на всіх своїх рівнях – від фонологічного до текстового. Темп розвитку різних рівнів мови не однаковий. Найшвидше змінюється лексичний рівень, оскільки саме він безпосередньо відображає об'єктивну дійсність, її зміни та пізнання людством світу. Утворюються нові слова та звороти,

зникають старі, однак іноді повертаються назад. Лексеми не тільки творяться, а й запозичуються, змінюють своє значення, переходять з одного стилю в інший.

Зміни характерні не лише для мовних рівнів, а й для мови як системи. Може змінитися також її статус.

Важливими виявами розвитку мови є процеси *дивергенції* (лат. *divergentio* – розходження), тобто диференціації, і *конвергенції* (лат. *convergentio* – сходження), тобто зближення мов. Він виявився, наприклад, у втраті редукованих звуків (із досить схожими результатами) в усіх слов'янських мовах, у занепаді відмінювання іменників романських мов. Уже саме виникнення мов народностей у результаті інтеграції племінних мов включало елементи конвергенції.

У різні історичні епохи провідним був то один, то другий процес, але завжди розвиток мови так чи інакше включав їх обидва.

Синхронія і діяхронія

Люди, використовуючи мову у процесі спілкування, сприймають її як незмінне явище. Такий стан мови характерний для певного часу. Однак цей незмінний стан є лише одним з моментів розвитку мови, горизонтальним зрізом руху її в часі (вертикальний зріз). Для позначення стану мови у конкретний час використовують термін «синхронія».

Синхронія (від грец. *συν* – спільно і *χρονος* – час) – стан мови в певний історичний період, у конкретний момент її розвитку.

Оскільки у функціонуванні мови виокремлюють синхронічний аспект, існує синхронічне, або описове, мовознавство, наприклад, курс сучасної української літературної мови. Сучасний стан мови є типовим прикладом синхронії, оскільки може спостерігатись і вивчатись безпосередньо. Але дослідження, наприклад, староукраїнської мови XVIIIст. теж належить до синхронії.

Розвиток мови протягом тривалого часу позначають терміном «діяхронія».

Діяхронія (грец. *δια* – крізь і *χρονος* – час) – розвиток мови у часі, історична послідовність мовних змін.

Вивченням мови в часі, її розвитку займається діяхронічне, або історичне, мовознавство (наприклад, історична граматики української мови).

Розрізнення синхронії і діяхронії є дуже істотним. Для носіїв мови, що використовують її на практиці, існує тільки синхронія: мова функціонує безвідносно до своєї історії. Для наукового осмислення мови, для мовознавства надзвичайно важливою є діяхронія, оскільки певний стан мови обумовлений її історичним розвитком. Кожне мовне явище має свою історію (діяхронія) і своє місце в системі мови (синхронія). Тому до вивчення мови можливий і діяхронічний, і синхронічний підхід.

Зовнішні причини мовних змін

Мова, як і суспільство, у якому вона функціонує, постійно розвивається. Зумовлений її розвиток певними зовнішніми чинниками. Зміна і зростання потреб, людського досвіду, нагромадження інформації про навколишній світ, поглиблення наукового та художнього пізнання дійсності виявляються в спілкуванні, виражаються в мові. Тому рушійною силою мовного розвитку є розвиток суспільства.

До зовнішніх причин мовних змін належать:

а) економічний, політичний і культурний розвиток суспільства. Найбільшою мірою він виявляється в лексичному й семантичному збагаченні мови;

б) розвиток людського мислення. Він призводить до більшого абстрагування граматичних категорій і граматичних значень (наприклад, утрата двоїни в багатьох мовах), усе глибшого проникнення в реальні причинно-наслідкові, асоціативні та інші зв'язки об'єктивної дійсності, досконалішого її пізнання (наприклад, виникнення значної кількості прийменників і підрядних сполучників у слов'янських мовах протягом їх розвитку);

в) соціальне та професійне розшарування суспільства. Сприяє воно появу різних корпоративних, соціально обмежених форм мови (жаргонів, аргі), проникнення в літературну мову лексичних і, значно меншою мірою, граматичних засобів, які відображають смаки та інтереси різних соціальних верств;

г) локальне розселення й переселення (міграція) людей, які зумовлюють діалектну диференціацію мови, різного типу контакти між сусідніми мовами;

г) поява письма, книгодрукування. Вона викликала ускладнення та розгалуження синтаксичних структур (зокрема, виникнення складнопідрядних речень), появу спеціальних мовних засобів, які заміняють жести й міміку, характерні для усного спілкування.

Зовнішні причини мовного розвитку зводяться до протиріччя між суспільством, що змінюється, розвивається і, відповідно, ставить перед основним засобом спілкування нові вимоги, спонукає його до розвитку, та мовною системою, яка функціонує, намагаючись зберегти тенденцію до незмінності.

Сучасні мови є результатом цілого ряду внутрішньомовних і позамовних змін. У багатьох вітчизняних і зарубіжних роботах лінгвістів з історії мови йдеться про варіативність і динамізм мовних змін. Динамічна сутність мови виявляється в певних законах фонетичної, лексичної та граматичної варіативності в кожній конкретній мові.

Мовні контакти. Важливою зовнішньою причиною мовних змін є *мовні контакти* – взаємодія двох чи декількох мов, що чинить вплив на фонетичну і граматичну структуру та словниковий запас однієї або декількох з цих мов. Дослідженню мовних контактів присвячений розділ мовознавства *контактна лінгвістика*. Мовні контакти виникають внаслідок відповідних соціальних умов, коли представники різних етнічних чи мовних груп змушені вступати в інтенсивні комунікативні контакти з господарських, політичних, релігійних чи інших причин.

Результати мовних контактів по-різному позначаються на різних мовних рівнях. Це залежить від ступеня входження їхніх елементів у цілісну структуру мови. Найменш структурованими є групи спеціальних термінів для вузьких сфер використання мови, тому такі лексичні групи можуть бути повністю запозичені з однієї мови (наприклад, музичні терміни з італійської в українській мові, банківські терміни з італійської в німецькій мові).

Явище *запозичення* виявляється найбільше на лексичному рівні, значно менше – на інших рівнях.

Білінгвізм (лат. *bis* – двічі і *lingua* – мова), тобто двомовність, вільне володіння і практичне користування двома мовами. Характерне для певних осіб, груп осіб, країн тощо. Спостерігається у сім'ях змішаного походження, регіонах зі змішаним населенням (Татарстан, Чечня), прикордонних землях (Ельзас, Закарпаття, Трансильванія), колишніх колоніях (Індія, Нігерія, Грузія), а також державах з системою освіти, скерованою на виховання двомовних громадян (Швеція, Норвегія).

Інтерференція (лат. *inter* – між і *ferens* – той, що несе) – мимовільного перенесення, накладання ознак однієї мови на іншу, внаслідок чого з'являються відхилення від мовної норми. Найбільш характерна інтерференція для фонологічного рівня мови й виявляється в уподібненні, функціональному ототожненні фонем. Наприклад, акання під впливом російської в українській мові.

Мовні контакти в діяхронії, тобто в історичному розвитку, описує теорія стратів, яка оперує термінами *субстрат*, *адстрат*, *суперстрат*.

Субстрат – це сукупність фактів і явищ усіх рівнів мови в поширеній на якійсь території мові, що походженням пов'язані зі зниклою мовою, яка раніше існувала на цій території. Наприклад, для західно-романських мов характерна наявність мовних субстратів як кельтських, так і германських. У французькій мові значним мовним субстратом є галльський. Для української мови основним субстратом є давньослов'янський.

Суперстратом є залишки прийшлої переможеної мови в місцевій мові, що перемогла. Завоювавши в 1066 р. Англію, нормани поширили серед панівних верств суспільства французьку мову, якою розмовляли. Тривалий англо-французький білінгвізм призвів зрештою до перемоги англійської мови. Французька мова в Англії вийшла з ужитку, однак помітно вплинула на англійську мову, зокрема, на її лексику.

Периферійні мовні контакти можуть призвести до утворення *адстрату* (лат. *adstratum* – нашарування) – взаємодії мовних систем, зумовленої контактуванням мов сусідніх етносів. Адстратна взаємодія української та румунської

мов спостерігається в Чернівецькій і Одеській областях України і на суміжних територіях Молдови та Румунії. Адстрат залишається діалектним явищем, оскільки охоплює лише частину мовної території. .

Специфічними наслідками мовної взаємодії є створення особливих змішаних мов: піджинів і креольських мов.

Піджином є ділова мова з обмеженим лексичним складом і спрощеною граматиною. Він утворюється на різномовних територіях для міжетнічних торговельних відносин і є своєрідним міжмовним жаргоном, скомпонованим із різних мов. У піджині лексичний склад здебільшого взятий із прийшлої мови (суперстратний шар), а граматика і частково фонетика – з місцевої (субстратний шар). Спілкуються піджином передусім носії цих двох мов, використовуючи його як допоміжну, спеціальну мову. Для жодної етнічної групи він не є рідною мовою. Окремі піджини іноді набувають значного поширення. Так, піджин-інгліш, що утворився в поліетнічних містах Південного Китаю (основною лексичного складу є перекручена англійська мова, граматика – спрощена китайська), поширився серед населення значних територій Південно-Східної Азії.

Креольськими мовами є утворені на основі піджинів мови, які обслуговують усі сфери діяльності креолів. Креол - людина мішаного походження, предки якої належать до білої та кольорової рас. Наприклад, нащадки іспанських і португальських завойовників Америки одружувалися тут з індіанками. Такі змішані шлюби й народжені в них креоли утворили в Латинській Америці окремі етнічні групи. Тому піджини, які тут початково сформувалися на іспанській, португальській, французькій і англійській основах з істотним впливом місцевих індіанських мов і які для окремих етнічних груп креолів стали вже рідними мовами, перетворилися на креольські мови. На різних креольських мовах розмовляють нині приблизно 15 млн. осіб, що живуть переважно в Латинській Америці. Проте креольські мови функціонують і в Африці, і в Індії, і на Філіппінських островах тощо. Окремі з них мають писемну форму й розвиваються подібно до інших мов. Ними видають пресу, пишуть художні

твори. Креольські мови є державними в республіці Маврикій, на Сейшельських островах (поряд з англійською та французькою).

Із мовними контактами пов'язане явище штучної мови – довільно створеного засобу спілкування між носіями різних мов або людини з машиною. Як правило, це засоби міжнародної комунікації. Вони не виникають стихійно, в процесі практичної діяльності людей – їх придумують, винаходять.

Пошуки допоміжної штучної мови, яка була б побудована просто, логічно й тому легко б засвоювалась і сприяла міжнародному спілкуванню, тривають здавна. Усього відомо понад 500 спроб створення таких мов. Спочатку це були ідеографічні писемні мови, що не мали своїх озвучуваних форм (одну з таких мов запропонував у 1666 р. Г. Лейбніц). Першу звукову штучну мову (волапюк), досить складну й тому невдалу, створив у 1879 р. німецький священик Йоганн Шлейєр (1842 – 1912). У 1887 р. польський лікар-окуліст Людвік Заменгоф (1859 – 1917) створив штучну мову есперанто, а 1908 р. італійський математик Джузеппе Пеано (1858 – 1932) – штучну мову інтерлінгву. Нині поряд з есперанто та інтерлінгвою використовують *ідо* (варіант есперанто), *оксиденталь* та ін. В усіх штучних мовах основою лексичного складу є найуживаніші європейські мови, граматику максимально спрощена.

Найпоширенішою штучною мовою є есперанто, якою видають понад 100 газет і журналів і яка має перекладну й навіть оригінальну літературу. Граматику есперанто, побудовану за аглютинативним принципом (кожна граматична категорія завжди виражена тим самим афіксом, і афікс може виражати тільки одну граматичну категорію), неважко вивчити за один вечір. Так, усі іменники в цій мові закінчуються на **-o**, а всі прикметники - на **-a**, відмінків лише два (основний і знахідний), чисел теж два, а родів немає. Наприклад, парадигма словосполучення *чорна кава* є такою *nigrakafu, nigrankafon* (основний і знахідний відмінки однини).

Штучні мови важливі саме як допоміжний, порівняно нескладний для опанування засіб спілкування між носіями різних мов. Проте замінити історично сформовані народні мови вони не здатні. У зв'язку з нестримним зростанням у XX –

XXI ст. потоків інформації розробляють штучні інформаційні мови (призначені для оброблення інформації) та формалізовані мови (призначені для роботи з комп'ютером). Однак вони мають дуже мало спільного з традиційними штучними мовами. У мовознавчій науці вивченням штучних мов займається *інтерлінгвістика*.

Отже, найважливішими зовнішніми причинами мовних змін є розвиток суспільства, його соціальне та професійне розшарування, розвиток мислення, локальне розселення й переселення людей, виникнення книгодрукування, мовні контакти.

Внутрішні причини мовних змін

Крім зовнішніх причин, розвиток мови зумовлюють і внутрішні причини. Вони виявляються у вигляді *антиномій* (від грец. – *antivocia* – *проти закону/правила*), тобто протиріч, що органічно притаманні мові й тому не можуть бути розв'язані остаточно. Виокремлюють п'ять антиномій.

1. Антиномія мовця і слухача. Мовець намагається спростити формулювання думки, адже вона йому відома, а слухач, навпаки, потребує більш повного, докладного вираження думки, яка йому не відома. Наприклад, дитина, швидко переказуючи щойно переглянутий кінофільм, вдається до логічних пропусків. У цьому випадку інтереси мовця переважають над інтересами слухача. Для взаєморозуміння необхідно подолати протиріччя між мовцем і слухачем. При створенні писаного чи усного тексту його автор повинен урахувати, що відомі йому факти для читача чи слухача можуть виявитися незрозумілими. Ця антиномія породжує чимало мовних змін. Так, асиміляція є фонетичною зміною на користь мовця (схожі звуки легше вимовити), а дисиміляція - зміною на користь слухача (різні звуки легше сприймати). Занепад іменного відмінювання, властивий багатьом європейським мовам, є зміною на користь мовця, але для взаєморозуміння він компенсується встановленням сталого порядку слів, тобто зміною на користь слухача.

2. Антиномія узусу (норми) і системи. Узус (лат. *usus* – звичай) – те, що узвичаєне, прийняте в конкретній мові в певний час. Кодифікованим видом узусу є норма. Вона передбачає лише

частину можливостей мовної системи. Наприклад, мовна система дає змогу відмінювати слова кіно, метро, а узус забороняє словозміну цих слів. Слово пальто в українській мові відмінюється, тобто одна із можливостей системи стала нормою, а відповідник цього слова в російській мові не відмінюється, оскільки узус затримує реалізування можливостей мовної системи. З огляду на цю антиномію кожна мовна зміна є порушенням узусу, ненормативним явищем. Так, в українській мові спостерігається відмінювання слів *кіно*, *метро*, що впливає й на зміну норми.

3. Антиномія коду (мови) і тексту (мовлення). Код – система знаків і правил їх поєднання. Мова, як сукупність одиниць та їх валентностей (зв'язків), є типовим кодом. За допомогою коду породжуються тексти, тобто мовлення. Чим більший код, тим коротший текст, що передає певну інформацію, і навпаки, чим менший код, тим довший текст. Якби, наприклад, в українській мові не було слова *позавчора*, то це поняття довелось би виражати описово: *у день, який передує вчорашньому* чи *два дні тому*. Отже, скорочення коду призводить до подовження тексту. Антиномія коду і тексту розв'язується в конкретному випадку залежно від суспільних потреб, і ступеня вживаності, повторюваності мовної одиниці. Так, для вираження змісту «три дні тому» в українській мові окремого слова немає, оскільки відтворювати цей зміст доводиться значно рідше, ніж зміст «позавчора», і його зручніше передавати описово, не додаючи до мовного коду ще одного знака.

З антиномією коду і тексту тісно пов'язаний принцип економії мовних зусиль, який нерідко розглядають як один із головних чинників мовного розвитку. Згідно з цим принципом мова у своєму розвитку тяжіє до найекономнішого (але зрозумілого для слухача) виразу думки: чим менше розумових зусиль витрачають на мовну форму, тим більше їх залишається для позамовного змісту, заради якого й використовують мову. Принцип економії мовних зусиль є вирішальним чинником у розв'язанні протиріччя коду й тексту: перемагає те розв'язання, яке є економнішим.

4. Антиномія означуючого і означуваного. Як два аспекти мовного знака, означуюче та означуване перебувають, за твердженням російського, згодом швейцарського мовознавця Сергія Карцевського (1884 – 1955), у стані нестійкої рівноваги. Означуюче тяжіє до охоплення нових змістів, що зумовлює розвиток полісемії й омонімії, а означуване шукає нових виразників, результатом чого є розвиток синонімії.

5. Антиномія інформаційної і емоційної функцій мови. Передаючи інформацію про позамовну дійсність, мова тяжіє до однотипності, одноманітності, регулярності, оскільки це забезпечує точність і адекватність повідомлення. Емоційна функція мови, навпаки, полягає у різноманітному, нестандартному вираженні думки. Тобто з допомогою інформаційної функції мови однакові змісти виражаються однаково, а з допомогою емоційної – однакові змісти відображаються неоднаково. Унаслідок цього інформаційна функція стандартизує мовні засоби, а емоційна – урізноманітнює їх.

Мовні антиномії є органічними компонентами мови. Вони притаманні кожній мові в усі часи її існування, тобто належать до мовних універсалій.

Внутрішні причини мовних змін діють у комплексі із зовнішніми. Наприклад, утворення слова марсохід зумовлене зовнішніми причинами, зокрема запуском відповідних апаратів на Марс. Але конкретна форма цього слова постала під впливом внутрішніх факторів: її основою є притаманні українській мові морфеми й словотвірний тип.

Отже, внутрішні причини мовних змін опосередковано залежать від суспільства, конкретних потреб людей.

МАТЕРІАЛИ ДО ЛЕКЦІЇ № 4

МОВИ СВІТУ ТА ЇХНЯ КЛАСИФІКАЦІЯ

План

1. Загальна характеристика мов світу.
2. Генеалогічна класифікація мов.
3. Типологічна класифікація мов.

4. Фонологічна й синтаксична типологія.

Ключові поняття: мовна сім'я, група мов, мовна універсалія; структурно-типологічна класифікація, генеалогічна класифікація, ареальна класифікація, функціональна класифікація, соціолінгвістична класифікація, фонологічна класифікація, синтаксична класифікація; автохтонні мови; аглютинація, фузія, інкорпорація, аморфні (ізолюючі мови, аглютинативні мови, флективні мови, інкорпоруючі (полісинтетичні) мови.

На світі існує дуже багато мов, тому проблема їх групування є однією із найскладніших у лінгвістиці. Мови класифікують за генеалогічними зв'язками, типом організації і суспільним статусом, поширеністю. Такі групування мов є важливим досягненням відповідних напрямів мовознавства - порівняльно-історичного, типологічного й соціологічного.

Генеалогічна класифікація мов

Кожна мова світу утворилася на ґрунті певної прамови. Оскільки мови, які походять від однієї прамови, є спорідненими, то спорідненість мов і стала основою найпоширенішої їх класифікації - генеалогічної.

Генеалогічна (грец. γενεαλογία – родовід) класифікація мов – групування мов за спорідненістю.

Ця класифікація мов передбачає виокремлення мовних сімей- сукупності мов, основою яких є одна прामова. Мовну сім'ю поділяють на групи за ступенем спорідненості, у яких можуть розрізняти ще й підгрупи. Нині у світі існує майже 200 мовних сімей, кожна з яких включає від однієї мови до кількох сотень мов. Найчисленнішими за кількістю носіїв є такі мовні сім'ї: індоєвропейська, китайсько-тибетська, афразійська, австронезійська, конгокордофанська, дравідська, японська, тюркська, австралійська, корейська, фінно-угорська, нілосахарська, андо-екваторіальна, кавказька, монгольська, тунгусо-маньчжурська.

Індоєвропейська мовна сім'я. Мовами цієї сім'ї розмовляє більше 2 млрд. осіб. До неї належать усі мови, що виконують

функцію світових мов. В індоєвропейській сім'ї існують такі мовні групи: індійська, іранська, грецька, вірменська, італійська, романська, кельтська, германська, іллірійська, албанська, балтійська, слов'янська, тохарська, анатолійська.

Індійська мовна група. До неї входить понад 150 живих мов, якими розмовляють майже 770 млн. осіб. Найпоширенішою мовою цієї групи є гіндустані, що має дві літературні форми: гінді (державна мова Індії) та урду (державна мова Пакистану). Мовою гінді розмовляє 320 млн. осіб, а мовою урду – 58 млн. До індійської мовної групи належать бенгальська (188 млн.), що є державною мовою республіки Бангладеш, маратхі (64 млн.), Пенджабі (60 млн.), гуджараті (40 млн.), орія (27,5 млн.), раджастані (18 млн.), синдхі (16 млн.), сингальська (12 млн.), непалі (11 млн.), циганська (5 млн.) мови та ін.

До цієї мовної групи входить також давньоіндійська мертва мова. Її ще називають ведійською, оскільки представлена вона у Ведах - священних книгах індуїзму. В усній формі (в релігійних ритуалах) давньоіндійська мова засвідчена з XII ст. до н. е., а її літературна форма (санскрит) - з III ст. до н. е.

Іранська мовна група. Найпоширенішими живими мовами цієї групи є іранська, тобто перська, або фарсі, (32 млн.), курдська (20 млн.) та афганська (24 млн.) з її трьома наріччями: пушту, пахто й патанським; таджицька (майже 8 млн.), осетинська (0,6 млн.), татрська (350 тис.), памірські (30 тис.) мови. До мертвих мов іранської групи належать давньоперська та авестійська мови, засвідчені з I тис. до н. е. (остання збережена в тексті священної книги зороастризму «Авести»), а також парфянська, согдійська, скіфська.

Індійська й іранська мовні групи утворюють *арійську галузь* індоєвропейської мовної сім'ї.

Грецька мовна група. До неї входять давньогрецька та новогрецька (12 млн.) мови, деякі мовознавці виокремлюють ще й середньогрецьку (візантійську). Пам'ятки грецької мовної групи належать до II тис. до н. е.

Вірменська мовна група представлена давньовірменською (грабар) і нововірменською (ашха-рабар) (майже 7 млн.) мовами. Писемна форма вірменської мови виникла дуже давно.

Оригінальний вірменський алфавіт склав у 393–406 рр. єпископ Месроп Маштоц.

Грецьку, вірменську, індійську й іранську мовні групи мовознавці об'єднали в *східне угруповання* індоєвропейських мов.

За твердженням мовознавців Т. Гамкрелідзе та В. Іванова, ці мовні групи виокремилися з індоєвропейської прамови як греко-вірменсько-індо-іранська мовна спільність не пізніше III тис. до н. е.

Італійська мовна група. Засвідчена вона пам'ятками з I тис. до н. е. і об'єднує тільки мертві мови: оскську, умбрську, фалікську, латинську і, можливо, венетську. Латинська була мовою Римської імперії і має багато пам'яток з VI ст. до н. е. Народні латинські говірки стали джерелом романських мов.

Романська мовна група. Найпоширенішими мовами цієї групи є іспанська (332 млн.), португальська (171 млн.), французька (119 млн.) та італійська (70 млн.). До романських мов належать також галісійська та каталанська (Піренейський півострів), провансальська (південь Франції), сардинська (острів Сардинія), ретороманська (північ Італії та прилеглі території Швейцарії), румунська, молдавська як варіант румунської мови на території Молдови.

Кельтська мовна група. Вона представлена такими живими мовами, як ірландська, шотландська, уельська, менська (острів Мен), бретонська (північ Франції). До цієї мовної групи належать і мертві мови: галльська, що була поширена на території сучасної Франції до її завоювання римлянами, і корнуельська, яка функціонувала в Англії до XVIII ст.

Германська мовна група. Перші свідчення про неї належать до IV ст. (текст Євангелія на готській мові). До германської мовної групи входять:

- західногерманська підгрупа. Вона охоплює англійську (437 млн.), німецьку (118 млн.), нідерландську, фламандську, фризьку, ідиш (новоєврейську), бурську (африкаанс) мови. З діалектів німецької мови, поширених у Швейцарії та Люксембургу, поступово формуються дві окремі германські мови швейцарсько-німецька, або швейцарська, та люксембурзька;

- північногерманська підгрупа (скандинавська). До неї входять датська, шведська, норвезька, фарерська та ісландська мови;

- східногерманська підгрупа. Її утворює мертва готська мова.

Іллірійська мовна група. Вона представлена мертвою іллірійською мовою, яка функціонувала на заході Балканського півострова та в Італії. Ця мова збереглася тільки в надмогильних написах та в географічних назвах. Колись вона була досить поширеною.

Імовірно, гідроніми *Джурина* та *Гериня* в Прикарпатті, *Тересва* й *Уж* у Закарпатті мають іллірійське походження.

Албанська мовна група. До неї входить лише албанська мова (понад 5 млн.), яка має три літературні форми – тоскську (південь Албанії) на ґрунті тоскського діалекту, гегську (північ Албанії) на основі гегського діалекту, арбереську (в албанських поселеннях Італії). Тоскська літературна мова стала офіційною мовою Албанії.

Іллірійська та албанська мови є окремими групами індоєвропейської сім'ї мов, хоч існує гіпотеза, що албанська мова - нащадок іллірійської або фракійської мови.

Італійську, романську, кельтську, германську, іллірійську та албанську мовні групи об'єднують у *західне угруповання* індоєвропейських мов.

Проміжне місце між східним і західним угрупованнями індоєвропейської сім'ї мов займають балтійська та слов'янська мовні групи. Т. Гамкрелідзе включає ці дві групи разом із західним угрупованням у *давньоєвропейську спільність*. Народи, що розмовляли її мовами, переселилися не пізніше III тис. до н. е. із прабатьківщини індоєвропейців (біля озер Ван та Урмія у Передній Азії) у Північне Причорномор'я, звідки розселилися по Європі з III по I тис. до н. е.

Балтійська мовна група. Включає вона живі литовську і латиську (з її різновидом – латгальською) мови, а також мертво пруську мову, що зафіксована джерелами XIV – XVII ст. З усіх індоєвропейських мов балтійські найближчі до слов'янських.

Слов'янська мовна група. До неї належать:

- східнослов'янська підгрупа. Представлена вона українською (45 млн.), російською (250 млн.) і білоруською (понад 8 млн.) мовами;

- західнослов'янська підгрупа. Вона охоплює польську (43 млн.), чеську (10,6 млн.), словацьку (5,3 млн.), верхньолужицьку та нижньолужицьку (разом лужичан 100 тис.) мови, а також мертву полабську та мертві поморські діалекти-мови. Верхньолужицьку і нижньолужицьку мови нерідко розглядають як літературні форми єдиної лужицької мови (її називають ще серболужицькою або сорбською). До західнослов'янської підгрупи також відносять кашубську мову, яку окремі мовознавці вважають діалектом польської мови;

- південнослов'янська підгрупа. До неї входять сербська (12 млн.), болгарська (понад 9 млн.), хорватська (5,5 млн.) македонська (майже 2 млн.), словенська (1,8 млн.), а також боснійська та чорногорська. До південнослов'янської мовної підгрупи належить і старослов'янська мертва мова, яка є найдавнішою літературною мовою слов'ян. Її створили на базі солунсько-македонських говірок давньоболгарської мови брати Кирило й Мефодій у IX ст.

Тохарська мовна група. Вона виокремилася із давньоєвропейської мовної спільності індоєвропейської сім'ї мов. До неї входять дві мертві мови, що засвідчені в пам'ятках V–VIII ст., знайдених у Китаї. Ці мови мають умовні позначення (А і Б), а також умовні назви – карашарська (турфанська) та кучанська мови (за назвами оаз, де вони функціонували).

Анатолійська (хетто-лувійська) мовна група. Вона виокремилася з індоєвропейської прамови, ймовірно, до її поділу на східне і західне угруповання. До неї входять лише мертві мови: хеттська (клинописна), палайська, лувійська і більш пізні лікійська (продовження лувійської), лідійська, карійська та сидетська. Анатолійська група мов була поширена у Малій Азії і відома з пам'яток II – I тис. до н. е.

Остаточного не з'ясовано, до якої мовної групи в індоєвропейській сім'ї мов належать такі мертві мови, як фрігійська, фракійська, пеласгська (мова пеласгів) та ін., що дійшли до наших днів у фрагментарному вигляді.

Китайсько-тибетська мовна сім'я. За поширенням вона займає друге місце в світі: нею розмовляє 1350 млн. осіб. До складу цієї сім'ї входять китайська, тибето-бірманська і тайська мовні групи. *Китайську групу* утворюють китайська мова, що має найбільшу кількість носіїв (1200 млн.), і дунганська мова (60 тис.). До *тибетобірманської групи* належать бірманська (23 млн., пам'ятки з XI ст.) й тибетська (4 млн., пам'ятки з VII ст.) мови, а також багато гімалайських та ассамських мов. Лише в Індії та Пакистані їх нараховується 113. Наприкінці XX ст. держава Бірма була перейменована у М'янму, однак її державну мову продовжують називати бірманською, хоч уже вживається й назва «м'янманська». У *тайській групі* основною є тайська мова (32 млн.), яка до 1939 р. називалася сіамською. Вона поширена в Таїланді (пам'ятки з XIII ст.). До цієї групи відносять і лаоську мову та ін.

Афразійська мовна сім'я. Нею спілкується 262 млн. осіб. Найпоширенішими мовами сім'ї є арабська (192 млн.), хауса (20 млн.) та амхарська (понад 12 млн.). Афразійська мовна сім'я включає семітську і хамітську галузі.

1. Семітська галузь. Поділяють її на східну і західну групи. До *східної мовної групи* входить мертва аккадська мова, якою розмовляли в Ассирії та Вавилоні і яка засвідчена клинописними текстами з III тис. до н. е. До *західної мовної групи* належать:

- ханаанська підгрупа. Вона охоплює такі мертві мови: староханаанську (в 1974 р. знайдено її пам'ятки з III тис. до н. е.), фінікійську (нею розмовляли в Фінікії та її колоніях, зокрема у Карфагені), моавітську, давньоєврейську. До ханаанської підгрупи належить сучасна форма давньоєврейської мови – іврит, відроджена в Ізраїлі. Вона нині має майже 3,5 млн. носіїв;

- арамейська підгрупа. До неї входять арамейська (майже зникла) та айсорська мови;

- арабська підгрупа. Охоплює арабську та три південноарабські мови;

- ефіопська підгрупа. Її утворюють амхарська мова (17 млн., офіційна мова Ефіопії) і мертва мова геез (засвідчена у пам'ятках IV – XV ст., нині використовується при богослужінні).

2. Хамітська галузь. До неї належать єгипетська, берберська, кушитська і чадська мовні групи. *Єгипетська група* охоплює мертву давньоєгипетську мову, що має одну з найдавніших фіксацій (ієрогліфічні пам'ятки з IV тис. до н. е.), та її нащадка – коптську мову, яка з XVII ст. теж є мертвою і використовується тільки з культовою метою. До *берберської групи* входять понад 60 живих мов, зокрема туарезька, кабільська, а також мертва нумідійська, що засвідчена в пам'ятках з I тис. до н. е. Кушитська група об'єднує майже 100 мов, зокрема галла (16 млн.), сомалі (6,8 млн.), афар (800 тис.). До чадської групи відносять понад 150 мов, зокрема мови хауса (24 млн.), котоко (200 тис.). Існують сумніви щодо приналежності цієї групи до афразійської сім'ї. Усі мови хамітської галузі афразійської мовної сім'ї поширені в Північній Африці. Там функціонує і частина мов семітської галузі, інша ж її частина займає Передню Азію (Близький Схід). *Австронезійська мовна сім'я*. Вона об'єднує майже 800 мов, якими розмовляє понад 230 млн. осіб. Найпоширенішими мовами цієї сім'ї є індонезійська (150 млн.), яка до 30-х років XX ст. називалася малайською, і яванська (понад 70 млн.). До австронезійської мовної сім'ї належать також даяцька (Індонезія), мальгаська (острів Мадагаскар), маорі (острів Нова Зеландія), гавайська, самоа (острови Тихого океану) мови.

Конгокордофанська (нігерокордофанська)

мовна сім'я. Вона охоплює 213 млн. носіїв і є основною мовною сім'єю Чорної Африки. У ній розрізняють такі мовні групи: *банту*, що включає мови суахілі, руанда, кіконго, зулуську та ін.; *манде*, куди входять мови манінке, бамбара, менде, сусу та ін.; *західна*, до якої належать мови фуль, волоф, тенда та ін.; *вольтійська*, яка охоплює мови мосі, лобо, сенуфо та ін., і *ква*, до якої належать мови акан, йоруба, ібо, кру та ін.

Дравідська мовна сім'я. Поширена вона на Індостанському півострові й охоплює 192 млн. носіїв. Це мови корінного населення Індії, що мешкало тут до приходу індоєвропейців. Найрозповсюдженішими мовами цієї сім'ї є телугу (63 млн.), тамільська (55 млн.; має писемність із початку н. е.), каннада (31 млн.), малайлам (30 млн.) та ін. Дравідська сім'я мов охоплює три або чотири мовні групи.

Японська мовна сім'я. До неї входить лише японська мова, якою розмовляє 124 млн. осіб. Мовознавці вважають, що спорідненою з нею є рюкюська мова (острови Рюкю) й, імовірно, айнська мова, яка нині вимирає (нею володіє тільки кілька осіб).

Тюркська мовна сім'я. Поширена вона в Середній і Малій Азії, Афганістані, Ірані, Китаї та багатьох інших країнах і охоплює 110 млн. носіїв. Найдавніші пам'ятки тюркських мов належать до VII ст. Учені по-різному класифікують тюркські мови. Василь Богородицький (1857 – 1941) поділив на сім, а фінський мовознавець Густав Рамстедт (1873 – 1950) виокремлював у тюркській мовній сім'ї шість груп.

Найбільш прийнятною є класифікація тюрколога Олександра Самойловича (1880 – 1938). Він поділив тюркську мовну сім'ю на шість груп: болгарську, уйгурську, кипчацьку, чагатайську, кипчацько-туркменську, огузьку.

До болгарської мовної групи, або р-групи, належать мертва болгарська, чуваська мова (1,5 млн.), яку вважають продовженням болгарської, а також мертва хазарська мова. Уйгурська мовна група, або д-група, об'єднує давньоуйгурську та близьку до неї мертву орхонську (збережена рунічними написами VII – XII ст.), а також якутську, тувинську, хакаську, тофа-ларську (менше 500 носіїв) мови. До кипчацької мовної групи, або тау-групи, відносять мертву половецьку (кипчацьку, куманську) мову, зафіксовану в „Кодексі Куманікус” (1294 р.), а також казахську (8 млн.), татарську (8 млн.), киргизську (2,5 млн.), башкирську (1 млн.), алтайську, кумицьку, карачаєво-балкарську, кримськотатарську, караїмську (поширена здебільшого в Криму і має майже 500 носіїв) та ін. живі мови. Чагатайська мовна група, або таг-лик-група, охоплює уйгурську (5,5 млн. носіїв переважно в Китаї, у провінції Сінцзян), узбецьку (18 млн.), чагатайську (мала тільки писемну форму і вживалася раніше як міжтюркська; деякі вчені вважають її староузбецькою) мови. Кипчацько-туркменську мовну групу, або таг-ли-групу, утворюють проміжні узбецько-хівинські та хівинсько-сартські говори, що втратили самостійне значення. До огузької мовної групи, або ол-групи, належать турецька (59 млн.), азербайджанська (14 млн.), туркменська (4

млн.), гагаузька (майже 170 тис. носіїв, що живуть в Одеській області України та в Молдові).

Австралійська мовна сім'я. Мовами цієї сім'ї розмовляє 84 млн. осіб. У ній виокремлюють в'єтську, монкхмерську, мундську, мяо-яо мовні групи. До *в'єтської мовної групи* належать в'єтнамська (66,5 млн.), мова міонг та ін. *Монкхмерська мовна група* охоплює кхмерську (майже 8 млн., поширена в Камбоджі), мон, палаунг, ва (у М'янмі), кхасі (в Індії), нікобарську (на Нікобарських островах) та ін. мови. *Мовна група мунда* включає мови корінного населення Індії, зокрема кхерварі, курку та ін. До *мовної групи мяо-яо* належать мови мяо, яо, ше та ін., які поширені у Китаї і Лаосі). Спорідненість різних груп австралійських мов досить віддалена й не є загальноновизнаною.

Корейська мовна сім'я. До неї входить корейська мова, яка має понад 65 млн. носіїв і поділяється на шість діалектів. Писемні пам'ятки з IV ст. створювалися шляхом пристосування до аглютинативної корейської мови китайських ієрогліфів, що призвело до розроблення її літературної форми ханмун, відірваної від народнорозмовної мови. Ханмун офіційно вживалася до 1894 р. Поряд з нею ще з 1446 р. в Кореї використовувався оригінальний фонемний алфавіт чоним, який став її основою більш демократичної форми літературної мови.

Фіно-угорська мовна сім'я. Мовами цієї сім'ї розмовляє 25 млн. осіб. Вона об'єднує угорську і фінську мовні групи. До *угорської групи* входять угорська (15 млн.), мансійська та хантійська мови. *Фінська група* охоплює фінську (5 млн.), естонську (понад 1 млн.), карельську, вепську, а також пермські мови (комі-перм'яцька, комі-зірянська, удмуртська), мордовські (ерзя і мокша), марійські (гірська марійська на правому березі Волги та лугова марійська на лівому березі Волги) і саамську мови. Спорідненими з фіно-угорськими, як вважають деякі мовознавці, є самодійські мови (ненецька, нганасанська й селькупська). Фіно-угорські та самодійські мови називають уральськими й відносять їх до єдиної мовної сім'ї.

Нілосахарська мовна сім'я. Вона локалізована у Північній Африці і охоплює майже 23 млн. носіїв. У цій мовній сім'ї виокремлюють шість мовних груп, до яких належить понад 100

мов, зокрема сонгай, бонго, маба, берта, кома, фур, канурі, теда, мімі.

Андо-екваторіальна мовна сім'я. Її виокремив Дж. Грінберг. Мовами цієї сім'ї розмовляє понад 20 млн. осіб, які проживають у Південній Америці. Андо-екваторіальна мовна сім'я представлена такими мовами: кечуа, що функціонує в Перу, Еквадорі, Болівії тощо (13 млн.), гуарані, яка поширена в Парагваї, а також арауканськими та аравацькими мовами.

Кавказька мовна сім'я. Мови цієї сім'ї мають 7,5 млн. носіїв. До кавказької мовної сім'ї входять картвельська і північнокавказькі (абхазько-адигейська, пахська, дагестанська) мовні групи. *Картвельська група* охоплює грузинську (майже 4 млн.), чанську, мегрельську та сванську мови. Деякі мовознавці вважають її окремою мовною сім'єю. *Абхазько-адигейська група* включає абхазьку, адигейську, абазинську, кабардино-черкеську мови, *пахська група* – чеченську, інгуську, бацбійську, кістинську. До *дагестанської групи* належить майже 30 мов Дагестану, значна частина яких одноаульні. Найпоширенішими серед них є аварська, андійська, дідойська, даргинська, лакська, лезгинська, табасаранська. Мовами кавказької сім'ї розмовляють народи Кавказу та Закавказзя.

Вивчення баскської мови, поширеної в Піренейських горах (переважно в Іспанії), дало досить вагомі докази її спорідненості з кавказькими. Існує гіпотеза про належність до кавказької мовної сім'ї деяких давніх мертвих мов Месопотамії (шумерська, еламська, урартська) та Малої Азії.

Монгольська мовна сім'я. Охоплює 6,5 млн. носіїв. Утворилася вона з єдиної монгольської мови внаслідок розпаду Золотої Орди – імперії, створеної Чингісханом. До цієї мовної сім'ї входять такі мови: монгольська, або халха-монгольська (5 млн., поширена в Монголії), бурятська, калмицька, ойратська, монгорська (у Китаї), могольська (в Афганістані).

Тунгусо-маньчжурська мовна сім'я. Носіями мов цієї сім'ї є понад 4 млн. осіб. Її утворюють маньчжурська мова (представлена великою кількістю літературних творів з XVI ст., нині вимирає), евенкійська (раніше її називали тунгуською), евенська, нанайська, удегейська та ін. мови.

Існує і багато інших мовних сімей, однак вони мало-чисельні (до 1 млн. носіїв) і, як правило, недостатньо вивчені.

До *палеоазійських* мов відносять кілька мовних груп і окремих мов, не пов'язаних між собою генетично: чукотсько-камчатські мови (чукотська, коряцька, ітельменська та ін.), ескімоські мови (ескімоська та алеутська), а також нівхську, юкагірську, кетську мови.

Індіанські мови в Північній Америці об'єднують у вісім мовних сімей (алгонкінська, ірокезька, сіу та ін.), кілька мовних сімей розрізняють у Центральній та Південній Америці. На півдні Африки виокремлюють кой-санську (палеоафриканську) мовну сім'ю, до якої належать готтентотські та бушменські мови. На острові Нова Гвінея розрізняють від 60 до 100 мовних сімей.

У результаті ґрунтового порівняльно-історичного вивчення різних мов виявлено глибинні генетичні зв'язки між мовами, які традиційно зараховують до різних сімей. Так, нині вже встановлено давню спорідненість тюркських, монгольських та тунгусо-маньчжурських мов, які об'єднують в одну *алтайську сім'ю*. Можливо, що до неї належали корейська і японська мови. З'ясовано також, що дравідські мови мають генетичні зв'язки з фіно-угорськими.

Вітчизняні і зарубіжні мовознавці, насамперед В. Ілліч-Світич, науково обґрунтували генетичну спорідненість шести мовних сімей: індоевропейської, афразійської, кавказької, фіно-угорської, дравідської та алтайської, тобто наявність величезної мовної сім'ї, яку назвали *ностратичною надсім'єю*, або *ностратичною макросім'єю*. Окремі лінгвісти включають до неї також частину палеоазійських мов.

Отже, докладне вивчення споріднених мов дає змогу розкрити їх найглибші шари, з'ясувати особливості прамови, від якої вони походять. Завдяки дослідженням генетичних зв'язків між різними мовними сім'ями можна об'єднати їх у надсім'ї, або макросім'ї.

Типологічна класифікація мов

Кожна мова певним чином організована. За спільними структурними ознаками мови об'єднують у типи. Розробленням

типологічної класифікації мов займається типологічне мовознавство.

Типологічна класифікація мов – групування мов за особливостями їх структури незалежно від спорідненості.

Теоретично типологічна класифікація може ґрунтуватися на будь-якому рівні мови. Нині існують розробки в галузі фонологічної та синтаксичної типології, започатковано створення лексичної типології. Оскільки фонем у мовах надто мало, а лексем надто багато, оптимальне групування мов на основі цих рівнів ускладнене. За синтаксичною побудовою теж важко об'єднати мови в однорідні типи, оскільки синтаксичні ознаки різних мов дуже складні.

Найзручнішим для типологічних досліджень є морфологічний рівень. Це зумовлене тим, що кількість морфем у мовах достатня для їх типологічного групування, до того ж морфеми більш стійкі щодо змін порівняно з іншими мовними одиницями. Деякі мовознавці взагалі називають типологічну класифікацію мов морфологічною.

Морфологічна типологія. Морфологічний рівень мови, порівняно з фонологічним і синтаксичним, у типологічному відношенні вивчений найкраще.

За морфемною будовою слова В. фон Гумбольдт виокремив чотири типи мов: ізолюючий, аглютинуючий (аглютинативний), флективний та інкорпорууючий.

Ізолюючі мови. Для них характерні незмінність і морфологічна нерозчленованість слів. Ізолюючі мови мають лише один різновид морфем – корінь. Граматичне значення виражається здебільшого з допомогою порядку слів. До ізолюючих мов належить давньокитайська мова веньянь. Ознаки цього типу мов притаманні сучасній китайській мові байхуавень, в'єтнамській (австралійська сім'я), мові йоруба (конгокордофанська сім'я). Наприклад, китайська фраза *wo xiao* означає „я люблю”, а *xiao wo* – „люби мене”. Граматичні значення тут виражені зміною порядку слів та інтонацією.

Аглютинуючі (аглютинативні) мови. У них корінь незмінний і тому внутрішня флексія відсутня. В аглютинативних мовах афікси в межах слова характеризуються

високим ступенем самостійності, оскільки чітко відмежовуються один від одного і зберігають своє значення незалежно від місця у слові. Вони завжди виражають те саме значення, причому тільки одне, а певне значення, у свою чергу, завжди передається тим же афіксом. Наприклад, у киргизській мові *ата-га* – «батькові», *ата-лар-га* – «батькам», *ата-лар-ымыз-га* – «нашим батькам». Тут давальний відмінок завжди виражений афіксом **-га**, а цей афікс завжди виражає тільки давальний відмінок, так само афікс **-лар** вказує лише на множину, афікс **-ымыз-** на першу особу. До аглютинативних мов належать, зокрема, тюркські мови, більшість фіно-угорських, японська, мови банту.

Флексивні мови. У них корінь змінний, причому ця змінність може виявлятися і як внутрішня флексія, тобто здатність кореня виражати своїм чергуванням граматичне значення. Наприклад, англ. *foot* – «нога» і *feet* – «ноги», нім. *Mutter* – «мати» і *Mütter* – «матері», укр. *набрати* – доконаний вид і *набирати* – недоконаний вид. У флексивних мовах афікси не самостійні, вони зливаються з коренем і формально, і за змістом. Слово *козацький* важко поділити на корінь і суфікс, оскільки у звуці [ц] злилися кінцевий приголосний кореня **козак-** і початковий приголосний суфікса **-ськ-** ([к] + [с] = [ц]). У слові *радість* суфікс **-ість** вказує на іменник. А в похідному від нього прикметнику *радісний* цей самий суфікс **-ість** (з утратеним [т']) вже не має іменникового значення і втратив самостійність. До флексивних належать індоєвропейські мови й більшість афразійських.

Інкорпуючі мови. До них входять складні комплекси, які є водночас і словами, і реченнями. Цей тип мов представлений деякими палеоазійськими мовами більшістю індіанських мов Америки. Наприклад, у мові мексиканських індіанців *ninakakwa* означає «Я їм м'ясо». Передаючи предикативний, реченнєвий зміст, наведена конструкція залишається словом, яке побудоване шляхом синтаксичного основоскладання, а не словоскладання: *ni+naka+kwa*. Комплексні слова-речення інкорпуючих мов здебільшого починаються з кореня-підмета, а закінчуються коренем-присудком. Між цими межовими

морфемами можуть бути компоненти, що виражають зміст другорядних членів речення.

Існують інші, більш розгорнуті морфологічні типології. Августа Шлейхер, деталізувавши класифікацію Вільгельма фон Гумбольдта, виокремив у складі ізолюючих, аглютинуючих і флективних мов дрібніші підтипи. Інкорпоруючі мови він не вводив до класифікації.

Відповідно до класифікації А. Шлейхера ізолюючі мови мають такі типи:

- чисто кореневі (давньокитайська мова веньянь);
- кореневі зі службовими словами. Це мови, у яких частина коренів уже граматикалізувалася – почала виражати граматичне значення, напр.: кит. *жень* – «людина», *жень-мін* – «люди», (бірманська, сучасна китайська мови).

До ізолюючого типу належать лише *аналітичні мови*, тобто мови, в яких переважають такі засоби вираження граматичних значень, як службові слова й порядок слів. Аглютинуючі та флективні типи представлені як аналітичними, так і синтетичними мовами. У *синтетичних мовах* засобами вираження граматичних значень є афіксація, внутрішня флексія, редуплікація (повторення кореня, напр.: япон. *яма* – «гора» і *яма-яма* – «гори»), суплетивізм (вираження граматичної форми слова іншим коренем, напр.: укр. *я* і *мене*), наголос.

Аглютинуючі мови А. Шлейхер поділив на:

- аглютинуючі синтетичні, у яких виокремлював суфіксальний (тюркські мови), префіксальний (мова банту) та інфіксальний (бацбійська мова) типи;
- аглютинуючі аналітичні, які представлені афіксальним типом (афікси можуть займати різну позицію щодо кореня) з широким використанням службових слів (тибетська мова).

Флективні мови, у яких «гнучкий» корінь може виражати внутрішню флексію, А. Шлейхер поділив на:

- флективні синтетичні, які оперують тільки внутрішньою флексією (арабська мова);
- флективні синтетичні, які мають внутрішню і зовнішню флексію (українська мова);

- флективні аналітичні, у яких поєднується використання внутрішньої й зовнішньої флексій з активним вираженням граматичних значень службовими словами (англійська мова).

Однак віднесення арабської мови до флективних є помилковим, оскільки виразниками граматичного значення в ній є не внутрішня флексія, а *трансфкс* – особливий вид афіксів.

Основою морфологічної типології Едварда Сепіра є ідея про кореневі й реляційні мовні поняття. Він виходив з того, що в мові обов'язково мають існувати *кореневі поняття* (у кожній мові тільки корені безпосередньо відображають об'єктивну дійсність) та *реляційні поняття* (засоби зв'язку слів-коренів у речення для вираження думки). Кореневі поняття можуть супроводжуватись (або ні) *деривацією* (утворенням похідних слів), тобто *дериваційними поняттями* (засобами для семантичної видозміни коренів), а реляційні поняття, незважаючи на своє абстрактне значення, можуть мати й конкретний, матеріальний зміст, відображати об'єктивну дійсність або не відображати її, втрачаючи конкретний зміст. Реляційні поняття здатні, як і кореневі поняття, відображати дійсність. У цьому випадку вони мають змішаний характер. Реляційні поняття можуть утратити властивість відображати дійсність, стати чисто реляційними. Наприклад, у формах однини і множини *велика хата* – *великі хати* іменник вказує і на форму числа (реляція), і на об'єктивну дійсність (є одна хата чи кілька), а прикметник своїми формами тільки пов'язується з іменником. В усіх цих випадках ідеться про переважання, панівний тип, а не про абсолютну, безвиняткову представленість тільки певної форми основних мовних понять.

Зважаючи на ці міркування, Е. Сепір виокремив такі типи мов:

- прості чисто реляційні: кореневі поняття не супроводжуються деривацією, реляційні поняття не виражають конкретний зміст (стара китайська мова вень-янь);

- складні чисто реляційні: кореневі поняття видозмінюються шляхом деривації (турецька мова);

- прості змішано реляційні: реляційні поняття зберігають конкретний зміст, відображають об'єктивну дійсність (мови банту);

- складні змішано реляційні: кореневі поняття супроводжуються деривацією, реляційні поняття відображають об'єктивну дійсність (українська мова).

За технікою вираження граматичних понять, тобто за переважаючими граматичними способами, Е. Сепір поділив мови на:

- ізолюючі (мова бамана, поширена в Африці);
- аглютинативні (папуаські мови Нової Гвінеї);
- фузійні (українська);
- символічні (арабська). У цих мовах функціонують такі граматичні способи, як внутрішня флексія, редуплікація, наголос.

За ступенем ускладненості окремого слова, за мірою його граматичного навантаження він виокремив такі типи мов:

- аналітичні (новогрецька, англійська, французька, іспанська, болгарська, тибетська, давньокитайська);
- синтетичні (давньогрецька, латинська, литовська, українська, арабська, фіно-угорські й мови банту);
- полісинтетичні (чукотсько-камчатські мови, більшість індіанських мов Північної Америки).

Поєднання трьох класифікацій Е. Сепіра мало б дати 48 типів мов, але фактично їх тільки 21, оскільки не всі типи трьох його класифікацій можуть сполучатися між собою. Так, прості чисто реляційні мови не можуть бути фузійними, синтетичними й полісинтетичними. Вони бувають лише ізолюючими аналітичними (веньянь, в'єтнамська мови). Складні чисто реляційні мови можуть бути аглютинативними синтетичними (турецька, казахська) або символічними аналітичними (мова шилук у Африці). Прості змішано реляційні мови найчастіше є аглютинативними синтетичними (банту), а складні змішано реляційні – фузійними аналітичними (англійська мова), фузійними синтетичними (українська мова), аглютинативними полісинтетичними мовами (усі інкорпуючі, наприклад ескімоська мова).

Фонологічна типологія. За фонологічною типологією мови поділяють на складофонемні та фонемні.

Складофонемний тип мов. Складофонемні виділяють у мовах, для яких характерний збіг складу й морфеми. Так, у китайській мові кожен склад є морфемою, а 40% складів – окремими словами, проте переважають у ній двоскладові (двоморфемні) слова. Ця обставина робить зайвим поділ морфем на окремі звуки, хоч технічно це можна зробити. У різних діалектах китайської мови нараховується від 389 до 920 складофонем. Китайська складофонема може охоплювати чотири звуки: початковий приголосний; нескладовий проміжний голосний типу [i], [u], [ü]; складотвірний голосний; кінцевий приголосний чи напівголосний. Кожен із цих компонентів складофонемі, крім і третього, може бути відсутній. Складофонемні характерні, як правило, для ізолюючого типу мов.

Фонемний тип мов. До нього належить більшість мов. У мові фонемного типу фонема й морфема не збігаються, морфема поділяється на фонемі, а фонемі формують морфему. Мови цього типу у деяких лінгвістичних працях класифікують за розрізненням (давньогрецька, латинська) та нерозрізненням (українська, польська) довгих і коротких голосних, за типом наголосу (динамічний, тонічний, кількісний), його рухомістю чи сталістю.

У фонемному типі мов виокремлюють:

- консонантний тип мов. До нього належать мови, у фонемному складі яких понад 70% приголосних. Наприклад, українська мова, що має 6 голосних і 32 приголосні фонемі (співвідношення голосних і приголосних – 15% : 85%). Індоевропейська прामова в давніші періоди свого існування була консонантною; адигейська мова має 70 фонем, серед яких лише 3 голосні;

- вокалічний тип мов. Він охоплює мови, у яких 30% фонемного складу чи більше становлять голосні. Наприклад, давньоукраїнська мова, у якій до зникнення носових голосних існувало 11 або 12 голосних фонем і 24 приголосних (34% : 66%); корейська мова, у якій 21 голосна і 19 приголосних фонем; у гавайській мові із 13 фонем 5 є голосними.

Фонологічний тип мов досить рухливий, що знижує його класифікаційну вартість. Тому ця типологія розробляється значно повільніше, ніж типологія морфологічна.

Синтаксична типологія полягає у виокремленні на основі будови речення номінативного, ергативного та активного типів мов.

Номінативний тип мов. До нього входять мови, які серед інших відмінків обов'язково мають називний і знахідний як відмінки суб'єкта і об'єкта дії. У цих мовах підмет завжди виражений називним (номінативним) відмінком, а прямий додаток – знахідним (акузативом). Номінативними є більшість мов світу, в тому числі індоєвропейські, тюркські, фіно-угорські та афразійські.

Ергативний тип мов. Основою ергативного типу мов є протиставлення не суб'єкта й об'єкта, як у мовах номінативного типу, а перехідних й неперехідних дієслів. У мовах цього типу абсолютний відмінок (агентив, що позначає виконавця дії) є виразником суб'єкта (підмета) при неперехідному дієслові та виразником об'єкта (дodatка) при перехідному дієслові. Суб'єкт перехідного дієслова (фактитив – носій дії) виражений власне ергативним відмінком. Наприклад, у мові аранта (Австралія): Aragutja (абсолютний відмінок) lama – «жінка йде», Aragutjala (ергативний відмінок) matja (абсолютний відмінок) kjetnama – «жінка хмиз несе». До ергативних мов належать кавказькі, більшість папуаських, деякі індіанські мови Америки та ін.

Активний тип мов. Він ґрунтується на протиставленні дієслів зі значенням дії і стану. У цих мовах інактивний відмінок передає значення суб'єкта при дієсловах стану і значення об'єкта при дієсловах дії. Суб'єкт при дієсловах дії виражається особливим активним відмінком, що протиставляється інактивному. Активна будова речення типологічно схожа з ергативною. До активного типу мов належать деякі індіанські мовні сім'ї Північної Америки, зокрема сіу, гуарані та ін.

Отже, мови світу, незважаючи на їх різноманітність, мають багато спільного: всі вони є звуковими, мають голосні і приголосні звуки, у всіх мовах розрізняють іменники та дієслова, а також суб'єкт, об'єкт і предикат тощо.

Ця спільність характеризується різними виявами, різним ступенем, що й ілюструє типологія. Типологічне групування мов спрямоване на виявлення не стільки розбіжностей, скільки глибинної схожості мов.

МАТЕРІАЛИ ДО ЛЕКЦІЇ № 5

ФОНЕТИКА. ФОНОЛОГІЯ

План

1. Предмет фонетики. Розділи фонетики. Аспекти вивчення мовних звуків.
2. Характеристика звуків в акустичному та фізіологічному поняттях.
3. Класифікація звуків за основними та додатковими ознаками.
4. Транскрипція і транслітерація.
5. Фонологія як наука про фонему.

Ключові поняття: звук, фонема, фонологія, функціональна фонетика, артикуляційна фонетика, акустична фонетика, перцептивна фонетика, описова фонетика, зіставна фонетика, історична фонетика, лінійні звукові одиниці, нелінійні звукові одиниці, висота звуку, сила звуку, тембр, темп, форманти, голосні звуки, приголосні звуки, сонорні, африкати, мовний апарат, транскрипція, транслітерація.

Фонетика (грец. φωνητικός – звуковий) – це розділ мовознавства, у якому вивчається звуковий склад мови, його фонетична система. Фонетика вивчає звуки людської мови, їхні фізичні властивості, способи творення звуків і їхнє функціонування, звукові зміни в мові й закономірності цих змін.

Розділи фонетики. Звукова мова – дуже складне багатопланове явище. Тому у фонетиці виділяють окремі розділи зі своїми об'єктами й методами дослідження.

Функціональна фонетика (фонологія) вивчає звукові засоби мови, їх функції й системну організацію, а також правила формування фонетичної структури мовленнєвих повідомлень.

Артикуляційна фонетика розглядає анатомо-фізіологічну базу артикуляції (мовленнєвий апарат) і механізми мовленнєвотворення.

Акустична фонетика присвячена розгляду фізичних характеристик звукових засобів мови (від фонем до інтонації) у тісному зв'язку з їх артикуляцією і сприйняттям.

Перцептивна фонетика досліджує, яким чином здійснюється слуховий аналіз і розпізнавання (ідентифікація) звукової оболонки мовленнєвого висловлювання і його фонетичних складових. Ці розділи становлять ядро загальної фонетики.

Вивчати фонетику мови можна з різною метою й різними методами. Залежно від цього розрізняють: загальну фонетику, описову фонетику, зіставну фонетику та історичну фонетику.

Загальна фонетика вивчає способи й характер утворення звуків у різних мовах світу. На основі такого вивчення виробляються поняття про загальні закони людської мови, про природу голосних і приголосних, про можливості побудови складів, про типи наголосу, про функції звуків в мові як засобу спілкування. Загальна фонетика – це теоретична галузь знань про звуковий бік мови.

Розробка теоретичних проблем фонетики здійснюється як методами безпосереднього спостереження над звуками різних мов, так і методами інструментального дослідження. Ці останні пов'язані з використанням при вивченні звуків мови різних приладів. Вивчення звуків мови інструментальними методами здійснюється *експериментальною фонетикою*.

Описова фонетика має справу з будь-якою конкретною мовою (чи діалектом) на певному етапі його історичного розвитку. Як і будь-який рівень системи мови, фонетика не є чимось застиглим, навпаки, у кожний період існування мови, на кожному синхронному зрізі в фонетиці є нові явища, які тільки народжуються, і старі явища, які відмирають. Описова ж фонетика розкриває в мові ті явища, які відображають минуле, і ті явища, які розвинулись в майбутньому.

Зіставна фонетика пов'язана із зіставним вивченням звуків двох або кількох мов. Вона базується на описових

фонетиках і встановлює подібне і відмінне у звуковому складі мов. У результаті встановлюється специфіка звуків різних мов.

Історична фонетика встановлює шляхи історичного розвитку звукової системи. Вивченню підлягають явища, що характеризують фонетику в минулому, і процеси, що визначають зміни в фонетиці, що пройшли в давні часи. Відомості історична фонетика черпає із сучасних фактів, що зберігають багато архаїчних рис у фонетиці, також із пам'яток писемності в минулому.

Звукові одиниці мови виступають матеріальною оболонкою морфем, слів, словосполучень, речень. Система звукових одиниць мови утворює його звуковий бік. Розрізняють *лінійні звукові одиниці* – сегментні – звуки, склади, фонетичні слова, фрази. *Нелінійні звукові одиниці* – суперсегментні – наголос, інтонація. Усе це створює звукову оболонку мови.

Звуки мови в акустичному та фізіологічному поняттях

Звуки мови – це найменші, далі неподільні одиниці, що виділяються в результаті спеціального фонетичного аналізу. За своєю природою й функціями це досить складні одиниці, вивчення їх здійснюється в різних аспектах. Звукова мова в певному розумінні є функцією людського організму, мовні звуки утворюються в процесі роботи органів вимовляння. Отже, у цьому плані ми маємо справу з *анатомо-фізіологічним або артикуляційним аспектом* вивчення звукових одиниць.

Звуки мови поширені в природі. Це явище фізичне, вони виникають в результаті хвильового коливання повітряного середовища. Фізичними властивостями звуків займається акустика – один із розділів фізики. Цей аспект вивчення звуків мови називається *акустичним*.

Акустичний аспект фонетики.

Звуки мови, як і всі інші звуки, є результатом коливання рухомих шарів повітря. Джерелом звуків мови є коливання голосових зв'язок в гортані й тертя повітряного струменя об стінки мовного апарату. Характер звуків мови визначають висота, інтенсивність, спектр і довгота у часі.

1. *Висота звука* залежить від частоти коливань голосових зв'язок. Чим частіше проходять коливання, тим вищий звук.

Одиниця виміру висоти звука – 1 герц – відповідає одному повному коливанню в секунду (повне коливання відхилення тіла в обидві сторони від точки спокою і повернення до неї).

Якщо джерело звука робить 200 коливань в секунду, то при цьому утворюється звук 200 гц.

2. Людське вухо може сприйняти звуки в певному діапазоні – від 16 гц. до 20 000 гц. Частота 16 гц. Відповідає нижній межі сприйняття; верхня точка трохи змінюється, понижуючись на старість. Коливання з частотою менше 16 гц. називається – інфразвуком (наприклад, коливання земної кори при землетрусах). Коливання з частотою більш як 20 000 гц. називається ультразвуковим. Коливання бувають періодичними й неперіодичними. Серед звуків розрізняють шуми і тони. Звуки, утворені неперіодичними коливаннями, називаються *шумами*, періодичними – *тонами*. У мові є тони і шуми. Голосні – це тони, приголосні – шуми.

Довгота звука – це його тривалість. Вона визначається тим відрізком часу, протягом якого дрижать голосові зв'язки.

Звуки характеризуються певною інтенсивною силою. *Сила звука* – це кількість енергії, що проходить за одну секунду через 1 см² площі, розміщеної перпендикулярно до напрямку звукової хвилі. Сила звука залежить від амплітуди (розмаху) коливань: чим більше амплітуда, тим сильніші звуки. Силу як об'єктивну характеристику звука треба відрізняти від гучності. Під *гучністю* розуміють сприйняття інтенсивності звука слуховим апаратом людини. Залежність між інтенсивністю і гучністю звука визначається висотою. Звуки, однакові за силою, але різні за висотою, можуть сприйматися як звуки різної гучності. При вимірюванні сили звука за нульовий рівень умовно приймається сила, що відповідає порогу відчуття – 1000 гц. Одиниця виміру рівня сили звука – децибел. Гучність звука не може бути об'єктивно виміряна, через це вона вимірюється у зв'язку із силою. Ось деякі кількісні характеристики гучності звуків: стук ручного годинника 20 децибелів, шепіт – 40 дБ., мова напівголосу – 60 дБ., симфонічний оркестр – 100 – 110 дБ.

Джерела звуків утворюють не прості, а складні коливання. У результаті складного коливання утворюється складний звук. Складний звук має у своєму складі: основний тон (що

викликаний коливаннями цілого тіла) і обертонів (порційних, часткових тонів), що викликані коливаннями частин тіла. Основний тон найсильніший, він визначає якість звука в цілому; обертони лише надають звуку певного забарвлення. Співвідношення між силою тону та його обертонів складають тембр (або гармонійну структуру звука). Суб'єктивно тембр звука ми сприймаємо як його забарвлення: тембр – це те, що якісно відрізняє кожен звук [і] від кожного [у], звук [з] від звука [ж] та ін.

Основний тон мовного звука виникає внаслідок коливань голосових зв'язок. Його висотою визначається висота звука в цілому. Тони, які виникають у гортані, можуть резонувати ся (викликати вторинні коливання) у надгортанних порожнинах (ротовій, носовій, фарингальній), внаслідок чого виникають додаткові тони (обертони) різної сили і висоти. Вони надають звуковій специфічного забарвлення, створюючи його тембр, або власний тон.

Кожен звук мови – це сполучення багатьох коливань. Але важливі для певного звука, визначають його тембр тільки небагато з цих складових. Їх називають *формантами*. Наприклад, звук [і] створюється складовими в 400 і 3200 Гц. Це його форманти. Форманти мають більшу силу, ніж інші складові. Таким чином, якщо схарактеризувати звук акустично, треба вказати на його частоту, силу і тембр. Але тембр визначається тим, які форманти утворюють звук, а форманти характеризуються частотою й силою. Отже, визначення звука зводиться до частоти й сили форманта.

З акустичної точки зору звуку мови бувають: вокальні і невокальні.

Усі голосні й сонорні – вокальні, шумні приголосні – невокальні.

Консонантні і неконсонантні (у консонантних звуків порівняно невелика сила і гучність: голосний [а] можна почути за 20 кроків, а приголосний [х] – приблизно за 5 кроків). Усі голосні – неконсонантні, усі приголосні – консонантні.

Високі і низькі. Якщо форманти мають порівняно багато герц, то звук високий, якщо порівняно мало герц – низькі. Усі голосні переднього ряду, зубні приголосні, передньопіднебінні й

середньопіднебінні – високі. Усі непередні голосні, губні приголосні і задньопіднебінні – низькі.

Компактні і дифузні. Компактні звуки – ті, у яких форманти порівняно недалеко стоять один від одного, некомпактні (дифузні) не мають цієї ознаки. Дифузні: голосні високого піднесення (і, и, у), губні й зубні приголосні.

Компактні: голосні середнього і низького піднесення, приголосні піднебінні.

Дієзні і недієзні. Дієзні – підвищені, в них хоч одна форманта вища, ніж у відповідних недієзних. Недієзні – непідвищені. М'які приголосні – дієзні; тверді – недієзні.

Голосні, що вимовляються між м'якими приголосними – дієзні (тюль), голосні, що вимовляються між твердими – недієзні.

Бемольні і небемольні. Бемольні низькі звуки, небемольні – підвищені. Губні – бемольні, негубні – небемольні.

Перервані і неперервані. Перервані звуки – ті, у яких початок характеризується більшою витратою енергії, яка потім зменшується. Неперервані звуки – ті, у яких на початку енергії мало, але поступово вона наростає. Перервані – усі зімкнені приголосні. Неперервані – усі незімкнені й усі голосні.

Різкі і нерізкі. Різкі – аффрикати, дрижачі, усі інші – нерізкі.

Дзвінкі і глухі. До дзвінких відносяться вокальні, до глухих – невокальні.

Анатомо-фізіологічний аспект фонетики вивчає будову й роботу мовленнєвого апарату. Мовленнєвий апарат складається: легені, гортань з голосовими зв'язками, глотка, порожнина рота, язик, губи, порожнина носа, м'яке піднебіння.

Усі мовленнєві органи залежно від участі в процесі мовлення, поділяються на *активні та пасивні*. *Активні*: голосові зв'язки, глотка, м'яке піднебіння, язик. *Пасивні* – тверде піднебіння, альвеоли, зуби.

Робота мовленнєвих органів, спрямована на творення звуків, називається *артикуляцією*. Органи, які виконують утворення звуків, називаються *артикуляційними органами* або *артикуляторами*.

Артикуляційні навички, типові для даної мови, називаються **артикуляційною базою**. Артикуляційна база утворює звучання тієї чи іншої мови, усякий відступ сприймається як акцент. Наприклад: *паліяниця*. Найістотнішою для утворення звуків є ротова порожнина. Зверху вона обмежена піднебінням (лат. *palatum*), яке відокремлює її від носової порожнини. Піднебіння поділяється на три частини: переднє, середнє і заднє. Передня і задня частини його тверді, нерухомі. Вони називаються твердим піднебінням. Задня частина піднебіння – м'яка, рухома. Вона називається м'яким піднебінням, а виступ на м'якому піднебінні утворює так званий язичок. Коли м'яке піднебіння, скорочуючись, піднімається вгору й затуляє вхід до носової порожнини, повітря виходить тільки крізь ротову порожнину. Так утворюються ротові звуки. Коли ж м'яке піднебіння вільно опущене вниз, відкривається вхід у носову порожнину й звуки, утворювані при цьому, набувають носового відтінку. Так утворюються носові приголосні **м, н, н'**, а також носові голосні.

Найактивнішим органом у ротовій порожнині є язик, що міститься в основі порожнини рота, над під'язиковою кісткою. Умовно на язиці виділяють кінчик, спинку й корінь. Спинку язика поділяють на передню, середню і задню частини.

Мовленнєва функція язика полягає в утворенні повних чи часткових зімкнень у різних місцях ротової порожнини шляхом змикання або зближення з твердим піднебінням.

Унаслідок того, що язик складається з багатьох м'язів, які розташовані в різних напрямках, він може легко змінювати свою форму й положення в ротовій порожнині та підніматися вгору, вниз, підтягуватися вперед, назад, потовщуватися в будь-якому місці, змінюючи обсяг ротової порожнини, тобто обсяг резонатора. Будь-яка частина язика може в різний спосіб наближатися до зубів, альвеол, і це є неодмінною умовою творення багатьох звуків.

При творенні голосних розрізняють два основні типи рухів язика в ротовій порожнині: рух по горизонталі й рух по вертикалі.

Так, при творенні голосних до піднебіння може підніматися середньо-передня, середня й задня частина язика.

Залежно від цього розрізняють голосні переднього, середнього і заднього ряду. Залежно від ступеня підняття спинки язика розрізняємо голосні низького, середнього й високого підняття. Ще більш різноманітними й за місцем, і за способом творення є рухи язика при творенні приголосних. Артикулювати до піднебіння, створюючи повну перепону або щілину може задня, середня й передня частини язика.

Найбільшою різноманітністю рухів, а отже, і типів артикуляції, відзначається кінчик язика. Він буває опущений до нижніх зубів, а змикається з нижньою частиною альвеол передня частина спинки язика (це так звана дорсальна артикуляція – передньоязикова і т. д.). Кінчик язика може підніматися вгору й утворювати зімкнення з верхньою частиною альвеол (так звана апікальна артикуляція – д', т' в укр. мові, л' – дорсально-апикальна артикуляція).

З верхньою частиною альвеол може змикатися загнутий вгору передній край язика (так звана какумінальна артикуляція).

Загнуті вгору й назад кінчик язика торкається верхньої частини альвеол (так звана ретрофлексна артикуляція).

Для характеристики типу артикуляції важливо встановити не тільки місце утворення перепони, але й характер її. Розрізняють звуки зімкнені (коли утворюють повне зімкнення між активними й пасивними мовленнєвими органами) й щілинні (коли зімкнення неповне).

Щілинні відрізняються величезною кількістю різновидів. Вони можуть бути двофокусні (утворювані одночасним підняттям передньої й задньої язикової спинки – **ж, ш**), однофокусні – у передній або задній частині ротової порожнини – **г, х, с, с', з, з'**. Щілина може бути кругла (**ж, ш**), плоска (**з, с**).

Звукам властиві також і злиті артикуляції зімкнення й щілини (африкати).

Узагальнюючи, можна відзначити дві функції ротової порожнини: а) ротова порожнина служить резонатором для звуків; б) у ротовій порожнині створюються різного роду перепони.

Звуки мови. Класифікація голосних і приголосних звуків

Матеріальною основою мови є звуки людського мовлення.

Мовний звук – це найменша неподільна одиниця мовлення, яка утворюється апаратом мовлення, має фізичну природу й виконує в мові певну функцію: розрізняє значення слів та їхніх частин.

Наприклад, різні звуки в закінченні слів розрізняють форму відмінка (*земля, землі, землею, землю*); числа (*рік – роки, весна – весни*); роду (*веселий, весела, веселе*); особи (*роблю – робиш*); способу (*скажемо, скажіть*); часу (*малюю, малював, малюватиму*). Також перший змінюваний приголосний у словах *кінь, тінь, дінь* або змінюваний голосний у префіксах дієслів *зискочити, заскочити, перескочити* вказує на різне лексичне значення слів.

Звук мовлення – це найменша неподільна мовна одиниця, матеріальний вияв звука мови.

Вивчають звуки мовлення у трьох аспектах: фізичному (акустичному), фізіологічному й лінгвістичному. **Фізичний аспект** звука виявляється в його звучанні, завдяки якому мовлення може передаватися й сприйматися. **Фізіологічний аспект** – це творення звуків апаратом мовлення, а також сприйняття звуків слуховим апаратом. **Лінгвістичний (фонологічний) аспект** полягає в розгляді звуків з точки зору їх функціонального навантаження.

Усі звуки мови поділяють на голосні і приголосні. Їхнє розрізнення ґрунтується на трьох критеріях: виконувана функція; співвідношення голосу й шуму; артикуляційна характеристика.

Для мови голосні і приголосні звуки є однаково важливими.

Голосні звуки – це звуки мови, які утворюються з допомогою голосу (тону) при вільному проходженні струменя видихуваного повітря через апарат мовлення. В українській мові 6 голосних звуків: [a], [o], [y], [e], [и], [і]. Вони характеризуються положенням, яке займає в ротовій порожнині язик щодо твердого піднебіння, а також тим, яку участь у вимові звука беруть губи, і яке положення займає м'яке піднебіння.

За місцем підняття спинки язика виділяють голосні переднього, середнього й заднього ряду.

Голосні переднього ряду утворюються, якщо язык рухається вперед і впирається кінчиком у нижні зуби, а в задній частині порожнини рота утворюється вільний простір. Голосними переднього ряду є звуки [e], [и], [і].

В сучасній українській літературній мові голосних середнього ряду немає.

Голосні заднього ряду творяться за допомогою языка, що відсувається до заднього м'якого піднебіння, а кінчик його опущений і дещо віддалений від нижніх зубів. Голосними заднього ряду є звуки [а], [о], [у].

За ступенем піднесення спинки языка до твердого піднебіння розрізняють голосні високого [і], [у], високо-середнього [и], середнього [е], [о] і низького [а] підняття.

Крім положення языка щодо твердого піднебіння у вимові голосних звуків важливу роль відіграють губи. За участю губ усі голосні звуки поділяють на лабіалізовані (огублені) – [о], [у] і нелабіалізовані (неогублені) – [е], [и], [і], [а].

Класифікація голосних звуків в українській мові

Підняття	Ряд		
	передній	середній	Задній
Високе	[і] [и]		[у]
Середнє	[е]		[о]
Низьке			[а]

Класифікація голосних звуків у російській мові

Підняття	Ряд		
	передній	середній	Задній
Високе	[і]	[ы]	[у]
Середнє	[э]		
Низьке		[а]	

Приголосні звуки. При класифікації приголосних звуків беруть до уваги значно більше ознак, ніж для голосних.

Класифікація приголосних звуків ґрунтується на загальних принципах творення приголосних звуків і проводиться за такими ознаками: за участю голосу і шуму; за дією активного мовного органу, що бере участь у їх творенні (за місцем творення); за способом творення.

За участю голосу, тобто його наявністю або відсутністю, усі приголосні поділяють на: 1) *сонорні* (від лат. *sonorus* = звучний), при творенні яких голос переважає над шумом. В українській мові до сонорних належать звуки [р], [р'], [л], [л'], [м], [н], [н'], [й] («**Мінераловий**» або «**Ми винили рій**»);

2) шумні, у яких шум переважає над голосом або голос зовсім відсутній.

Шумні приголосні звуки залежно від наявності чи відсутності голосу під час їхнього творення поділяються на:

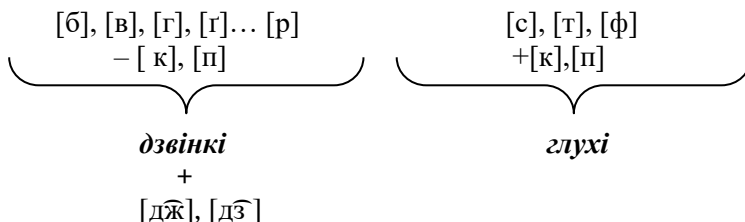
а) *дзвінкі* (шум переважає над голосом);

б) *глухі* (творються одним шумом).

До дзвінких належать такі приголосні:

[б], [д], [г], [ґ], [ж], [з], [дж] та ін.

До глухих [п], [т], [х], [к], [ш] та ін.

Дзвінкі і глухі приголосні утворюють співвідносні пари [б] – [п], [д] – [т], [г] – [х], [ґ] – [к] та ін. У ряді випадків окремі приголосні можуть залишатися непарними: відсутність співвідносних глухих дзвінким приголосним [в], [й] та іншим сонорним співвідносних дзвінких глухим приголосним, як [ф].

У групі шумних приголосних окремо виділюють *свистячі* [с], [с'], [з], [з'], [ц], [ц'], [дж], [дз'] та шиплячі [ж], [ч], [ш], [дж].

За місцем творення розрізняють губні, язикові, глоткові й гортанні приголосні.

Губні приголосні [б], [п], [в], [м], [ф] («**Мавпа Буф**») членуються на дві підгрупи: губно-губні [б], [п], [м] і губно-зубні [в], [ф].

Найчисленнішу групу становлять мовні приголосні звуки. Залежно від того, яка частина мовного апарату торкається піднебіння, вони поділяються на передньомовні (передньопіднебінні), середньомовні (середньопіднебінні) і задньомовні (задньопіднебінні).

Передньомовні приголосні (у творенні бере участь передня частина мовного апарату, яка є найактивнішим компонентом апарату мовлення) [д], [т], [ж], [з], [с], [ш], [р], [л], [н], [ц], [ч], [дж], [дз] поділяються на зубні [д], [т], [з], [с], [ц], [н], [дз], [з'], [с'], [ц'] та піднебінно-зубні [ж], [ш], [дж], [ч], [л], [р], [р'].

Середньомовні приголосні, що формуються при активній участі середньої частини спинки мовного апарату, який піднімається вгору і зближується з твердим піднебінням, представлені в українській мові звуком [й]. Середньомовної вимови набувають також м'які приголосні [д'], [т'], [л'], [н'].

Задньомовні формуються піднесенням задньої частини мовного апарату до заднього (м'якого) піднебіння або до задньої частини твердого піднебіння. До них належать такі приголосні: [х], [г], [к].

Глоткові формуються в результаті зближення мовного апарату й задньої стінки глотки з коренем мовного апарату. Глотковим в українській мові є приголосний [г].

За способом творення приголосні поділяють на проривні, зімкнено-проривні; фрикативні або щілинні, африкати.

При вимові *проривних звуків* на шляху струменя видихуваного повітря створюється перепона повним зімкненням між активним і пасивним мовними органами. До них належать приголосні: [б], [п], [д], [т], [г], [к].

Щілинні, або фрикативні приголосні утворюються при певному зімкненні активного й пасивного органів, унаслідок чого утворюється щілина, через яку проходить повітря й третється об стінки цієї щілини, витворюючи шум. До них належать [в], [з], [ж], [ф], [с], [ш], [й], [х].

Африкати (зімкнено-щілинні) – це своєрідні гібриди проривних і щілинних. При їхньому творенні поєднується

зімкнена і щільна артикуляція. До них належать [ц] (наближається до зливої вимови [т] і [с]); [ч] (наближається до зливої вимови [т] і [ш]); [дж] (наближається до зливої вимови [д] і [ж]); [дз] (наближається до зливої вимови [д] і [з], [дз'] і [ц']).

За додатковою артикуляцією виділяють звуки тверді й м'які. Вони утворюють акустичні пари. Проте завжди м'який [й] не має пари серед твердих, і завжди твердий [г] не має пари серед м'яких.

М'які звуки відрізняються від твердих тим, що при їх творенні відбувається артикуляційний зсув у напрямку до середнього піднебіння. Саме тому всі середньоязикові є м'якими: [й], [л'], [н'], [т'], [д'].

Пом'якшуватися можуть майже всі приголосні, крім середньоязикових: [з'], [с'], [ц'], [дз'], [р'].

Глухі приголосні [б], [п], [в], [м], [ф] задньоязикові [х], [к], глотковий [г], шиплячі [ж], [ч], [ш], [дж], виступають напівпом'якшеними перед [і]: [ж'інка], [б'іг], [к'ішка].

Фонетична транскрипція

Для того, щоб передати на письмі правильну вимову й зафіксувати реальне звучання мовлення індивіда, використовують фонетичну транскрипцію.

Транскрипція (від лат. transkriptio – переписування) – спосіб запису усного мовлення з метою найтоншої передачі вимови.

Основні принципи транскрипції – обов'язкова однозначна відповідність знака і звука:

- кожен звук повинен мати окремий знак;
- знаки повинні бути однозначними, тобто позначати тільки даний звук;
- кожен звук повинен мати тільки одне позначення.

Для точного транскрибування всіх фонетичних особливостей використовують систему діакритичних знаків: довготу звука позначають двокрапкою після букви [знан':а]; м'якість знаком (') [зе'мл'а]; напівпом'якшення – (˘) [г'ілка]; паузу – косою рисою (/); велику паузу в кінці речення – двома скісними рисками (//); словесний наголос – малою косою рисою над наголошеним складом [росá]; побічний наголос малою косою рисою над буквою в нахилі зліва направо

[мáлозабезпéче^нниї]; нескладотворчий характер голосних [i] і [y] – [ĩ] і [ỹ]; наближення [e^н], [и^е] [зи^емá], [ве^нсна́]; для передачі [й] використовують латинську букву j [при^єjíхати]; якщо дві букви позначають один звук, то над цими буквами ставиться знак (͡): [д͡ж], [д͡з] [д͡зе́ркало]. Великі букви у транскрипції не використовують.

В українській мові **ї, щ** завжди позначають два звуки [ji], [шч]: [jíжák], [шчás'т'a]; **я, ю, є** можуть позначити два звуки в таких позиціях:

- на початку слова [jáблуко], [jún'іс'т'];
- після знака м'якшення [кол'jé];
- після апострофа [вjún], [мjách];
- після голосного [знáјеш], [моjá].

В інших позиціях вони будуть позначати один звук [a], [y], [e]: [зе^нмл'á], [б'урó].

Голосні [e], [и], в ненаголошеній позиції наближаються один до одного: [вéли'ч], [ви'сóкий]; **о** перед складом з наголошеним наближається до у: [зо^узúла], [ко^ужúх]. Буквосполучення -тьс-, -шс- у дієслівних формах передаються одним довгим звуком [ц':], [с':]: [змагáјуц':а], [одагáјес':а].

Нескладові [ї], [й] проявляються в таких позиціях:

- на початку слова перед наступним приголосним: [їті], [йзна́ти];
- у середині слова після голосного перед приголосним: [знайті], [во́ук];
- у кінці слова після голосного: [кра́ї], [мілії].

Наводимо зразки фонетичної транскрипції слів та тексту.
Яблуна [jáблун'a]; *шість* [ш'іс'т']; *медвяний* [ме^ндв'áнії],
лється [л'е'ц:а]; *джміль* [д͡жм'іл']; *знайомий* [знаjóмий]; *життя* [жи^ет':á].

Світ природи відкривається перед ясними очима з перших літ пізнання (О. Довженко).

[с'в'іт при^єрóди в'ідкри^євáјес'ц':а пéре^нд jасніми очіма з пéрших л'іт п'ізніáн':а //]

Фонематична транскрипція – це транскрипція, у якій засобами алфавіту рідної мови передається фонемний склад слів, а не всі особливості звучання усного мовлення.

Кожна фонема позначається окремою літерою, отже, графічних знаків у фонематичній транскрипції вживається стільки, скільки фонем є у певній мові (в українській мові – 38). У записах не вживаються літери, що позначають дві фонemi (щ,ї), або залежно від позиції – різні фонemi (я, ю, є), знак м'якості, апостроф, велика літера, розділові знаки, але позначаються велика (/) й мала (/) паузи. Позначається словесний наголос. Запис фонематичною транскрипцією береться у прямі або скісні дужки ([... |, /.../). Фонематичний запис дуже близький до орфографічного.

Фонологія

Розділ науки про мову, який вивчає звуки мови як засіб розрізнення звукових оболонок слів і морфем називається **фонологія**.

Фонологія передбачає вивчення звуків у функціональному аспекті. Фонологія вивчає: як функціонують звуки мови у складі слів та морфем; як вони співвідносяться з іншими звуками, які їх властивості.

Залежно від того, яку функцію виконує звук у слові, визначається і характер самого звука.

Наприклад. На питання *Чи є фонемами звуки [u] та [i]* ми відповідаємо ствердно, бо ці звуки розрізняють звукові оболонки двох слів (тим – тім).

Проте на питання *Чи є фонемами звуки [б] та [б']* ми не можемо відповісти ствердно, бо алофони [б] і [б'] не розрізняють слова й морфemi, вони співвідносні з однією фонемою - /б/.

Основним поняттям фонології є **фонема**.

Фонема – це мінімальна фонетична одиниця мовної системи, що утворює значущі одиниці слова (слова й морфemi) і водночас є засобом розпізнавання й розрізнення їх.

Становлення фонології як науки припадає на кінець XIX ст. і пов'язане з іменами таких учених: Фердінанда де Сосюра, Яна Бодуена де Куртене, М.Трубецького та ін.

Історія терміна «фонема» відома (вона описана

Ю. Шевельовим у праці «Історична фонологія української мови», 1979 рік). Відомий навіть точний день його народження.

Вважають, що його запропонував французький фонетист А. Дюфриш-Деженетт, і сталося це 24 травня 1873 року. Після нього цей термін почали вживати французькі діалектологи. У міжнародний обіг термін був запроваджений Фердінандом де Сосюром в його «Моморіалі» (1879 рік).

На схід Європи термін був перенесений 1881 р. в працях М. Крушевського (уродженець м. Луцька) і Яна Бодуена де Куртене (польського мовознавця).

Українські вчені (К. Михальчук, О. Потебня) дотримувалися думки, що **фонема** – це діахронічний альтернатива звуку. Пізніше **генетизм** у підході до визначення фонем був переглянутий.

Функції фонем:

- **конститутивна** (від лат. *constituere* – утворювати, складати) – фонемі служать за матеріал, з якого складаються слова;

- **ідентифікаційна** (від лат. *identificaze* – ототожнювати) – фонема є засобом розпізнавання і ототожнення мовних одиниць:

- **дистинктивна** (від лат. *distinguere* – розпізнавати, розрізняти) – виконує розрізняльну функцію.

Фонемі мають здатність виконувати ці функції тільки тому, що вони між собою розрізняються, що кожна фонема протиставляється всім іншим фонемам даної мови за своїми артикуляційно-акустичними ознаками.

Наприклад: з – передньояз., фрик., шумна і дз., тв.

с – передньояз., фрик., шумна, гл., тв.

Фонема як одиниця функціонального плану реально існує у вигляді різноманітних звуків, які прийнято називати алофонами (від гр. *allos* – інший, *phone* – звук).

Різнотипність звукового вираження фонем зумовлюється тим, що одна й та ж фонема зустрічається в різних словоформах, у різних фонетичних умовах, у різному фонетичному оточенні. На звукові реалізації фонем впливають такі чинники: а) місце фонем у слові (початок, середина, кінець слова); б) характер складу (наголошений, ненаголошений), в) артикуляція сусідніх звуків.

Звуки, які не зустрічаються в мові в однаковому фонетичному оточенні, є алофонами однієї фонемі. Відмінності

між ними змінні, відтінкові і вважаються неістотними. Два різні звуки є також і різними фонемами, якщо вони зустрічаються в однаковому фонетичному оточенні, у тотожних позиціях і функціонально протиставляються.

Трава – трави – траві – траву

[в] – [в'] – одна фонема

[а] – [и] – [і] – [у] – різні фонemi.

Кит – кіт

[к] – [к'] – одна фонема

[и] – [і] – різні фонemi.

Інваріант – такий звуковий вияв фонemi, реалізація якого не залежить ні від яких чинників.

Позиційний варіант – такий звуковий вияв фонemi, що залежить від позиції фонemi в слові. Позиційними вважаються варіанти фонем /є/ та /и/ в ненаголошеній позиції, /о/ перед складом з наголошеними [у] чи [і].

1) земля – землі: [зє^нм^ла] – [з^лемл'і].

У позиційних варіантах можуть виявлятися фонemi /в/ та /й/: правда [п'раўда], кров [кроў], [м'і].

Комбінаторний варіант – такий звуковий вияв фонemi, що залежить від звукового оточення.

/з'/ – [з]: [з'іл:а];

/з'/ – [ж]: скрізь живуть – [скр'іж:и^{ел}вут'];

/с'/ – [с']: [с'у^лди];

/с'/ – [ш]: ось чому [ошчо^уму].

Факультативний варіант фонemi відображає індивідуальні особливості вимови. Фонemi /д'/, /т'/, /н'/ одні мовці вимовляють як передньоязикові, а інші – як середньоязикові. Ці вияви можна вважати факультативними варіантами.

Кожна фонема має кілька рис, які відрізняють її з-поміж інших.

Диференційна ознака – визначальна ознака фонemi, якою вона відрізняється від інших.

Супровідні ознаки (ознаки фонем, що не виконують розрізнявальну функцію). Це спільні ознаки для кількох (2) фонем, що зіставляються.

Нейтралізація диференціальної ознаки відбувається при втраті фонемою визначальної ознаки (напр., [бород'ба], /т'/ втратила диференційну ознаку – глухість).

Фонологічна кореляція – протиставлення фонем за однією диференційною ознакою. В українській мові фонери вступають в корелятивні пари за ознакою твердість – м'якість (9 пар), глухість – дзвінкість (11 пар).

Отже, відношення між звуком і фонемою можна звести до кількох найбільш загальних положень:

- звук і фонема є реально існуючими матеріальними одиницями людської мови;

- звук і фонема – це дві різні одиниці фонетичної системи, проте між ними існує безпосередній і нерозривний зв'язок;

- фонема виявляє себе в мові у вигляді конкретних звуків, які становлять її алофони;

- між фонемою і звуком існують відношення, як між загальним і частковим: фонема – загальне, що виявляє себе в різноманітних часткових реалізаціях – звуках (алофонах);

- кожна фонема є звуком, але не кожний звук є окремою фонемою;

- кількість звуків у мові практично не обмежена; склад фонем у кожній мові науково визначений і кількісно обмежений;

- мовні звуки вивчаються як фізичні та фізіологічні об'єкти; і для характеристики кожного з них виділяють акустично-артикуляційні ознаки; фонери вивчаються як функціональні одиниці мови;

- фонери є об'єктом вивчення фонології; звуки є об'єктом вивчення фонетики.

МАТЕРІАЛИ ДО ЛЕКЦІЇ № 6

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА СИСТЕМА МОВИ. СЛОВНИКОВИЙ СКЛАД МОВИ. ФРАЗЕОЛОГІЯ

План

1. Лексикологія: її розділи та предмет вивчення.
2. Слово та його значення.

3. Принципи побудови лексико-семантичної системи мови.

4. Словниковий склад мови. Фразеологія.

Ключові поняття: лексико-семантична система, лексема, сема, словоформа, слово, поняття, концепт, синоніми, омоніми, антоніми, пароніми, історизми, неологізми, архаїзми, okazіоналізми, діалектизми, канцеляризми, професіоналізми, фразеологія.

Лексикологія (грец. – λέξις – слово, λόγος – учення) є одним з найважливіших розділів мовознавства, який вивчає словниковий склад мови. Словниковий склад, лексику мови становлять усі слова, які в ній уживаються.

Завдання розділу «Лексикологія» – визначити й охарактеризувати слово як одну з основних мовних одиниць, словниковий склад сучасної української літературної мови за походженням, стилістичним уживанням, поширеністю й активністю використання.

Лексика може досліджуватись з різних поглядів: **синхронічного** та **діахронічного**. На підставі цього виділяють **описову** та **історичну лексикологію**.

Описова лексикологія вивчає обсяг і властивості словникового складу мови на сучасному етапі мовного розвитку.

Історична лексикологія передбачає вивчення закономірностей формування, функціонування, розвитку й збагачення словникового складу мови від найдавніших часів до його сучасного стану.

Лексикологія – не ізольована наука. Вона пов'язана з іншими розділами мовознавчої науки, зокрема з *етимологією* (розділом мовознавства, що вивчає походження слів, зміни їх значень і звукового оформлення, а також генетичні зв'язки з іншими словами тієї самої та інших мов), із *семасіологією* – наукою, що вивчає значення, внутрішній зміст мовних одиниць, *морфологією* (розділом мовознавства, що вивчає форми слів, граматичні категорії, граматичні значення, лексико-граматичні класи слів – частини мови).

Основним об'єктом лексикології є слово. Слово – одна з основних одиниць мови, у якій воно виконує важливі функції, а саме: 1) називає всі пізнані людиною предмети та явища об'єктивної дійсності, суспільного життя й природи (номінативна функція); 2) несе основну інформацію в спілкуванні між людьми (інформаційна функція); 3) допомагає людині висловлювати свої думки й почуття (мислетвірна, експресивно-емотивна функції).

Усі слова, що вживаються в будь-якій мові, утворюють її **лексику**, або словниковий склад.

Лексика української мови з погляду походження та вживання.

За походженням у лексиці української мови розрізняють споконвічно українські слова (~90%) та запозичення з інших мов (~10%).

До *споконвічно української* лексики належить лексика праіндоєвропейського та праслов'янського походження: *зерно, дерево, сорок, сестра, кров* тощо.

До *власне української* – слова, що витворилися в українській мові й були засвідчені в історичних пам'ятках, художніх творах українського народу. Вони складають основу української лексики й формують національні ознаки мови: *будинок, коханий, вареники, громада, жоржина, красень, лелека, мереживо* тощо.

Значну частину слів складають **запозичення** з інших мов: *аудиторія, абітурієнт* (лат.), *алфавіт, автор, архів* (грец.), *менеджер, спонсор* (англ.) тощо.

Основними причинами запозичення є:

- необхідність найменування нового предмета чи поняття: *сканер, принтер, гамбургер, чизбургер, фаст-фуд* тощо;
- сприйняття іншомовного слова як більш престижного: *супермаркет, офіс, візажист* тощо;
- потреба у використанні евфемізмів: *педикюльоз*;
- необхідність спеціалізації понять: *експорт, імпорт* тощо.

Переважна більшість запозичень в останній період прийшли з англійської мови.

Основними сферами запозичень є:

- ринкова економіка та її складові – *бізнес, ф'ючерсні операції, блокчейдж, інжиніринг, палбіситі* (менеджмент), *блю-чип* (економіка), *фінанси*;

- реклама – *брокер, холдинг, спонсор, тендер* тощо;

- політика – *спікер, істеблішмент, саміт, рейтинг* тощо;

- масова культура, розваги, відпочинок – *шоу-бізнес, сейшин, паті, ремікс, кліпмейкер, хіт, фан* тощо;

- техніка – *пейджер, провайдер, сплітер, банкомат, картридж, модем, мультимедіа* тощо.

Основу лексичного складу мови становить загальноновживана **стилістично нейтральна лексика**, що вживається в різних жанрах усіх стилів і є стилістичним тлом для інших шарів лексики, яким притаманне певне стилістичне забарвлення. Для загальноновживаної лексики не властиве оцінне чи емоційно-експресивне забарвлення. До неї належать слова, що називають основні поняття, речі та явища навколишньої дійсності: *нога, рука, голова, батько, мати, земля, хліб, сіль, писати, ходити* тощо.

До стилістично забарвленої лексики відносять науково-термінологічну, офіційно-ділову, професійно-виробничу, емоційно-експресивну.

Науково-термінологічна лексика обслуговує сферу науки й наукової та професійно-виробничої діяльності. У ній переважають терміни – слова, що вживаються в певній галузі знань для точного позначення певного поняття. Вони позбавлені емоційно-експресивного забарвлення: *синус, радіус, теорема, аксіома, фонетика, лексикологія, синтаксис, риторика, молекула, атом, ядро, клітина* тощо.

Офіційно-ділова лексика об'єднує слова, вживані в публіцистичному й офіційно-діловому стилях. Вона по суті теж є термінологічною, бо однозначна, позбавлена емоційно-експресивного забарвлення, має чітко визначену сферу використання, а часто – позицію й місце в тексті. Наприклад: *акт, ухвала, заява, наказ, звіт, протокол, реєстрація, контракт* та ін.

Професійно-виробничу лексику вживають при визначенні спеціальних виробничих процесів, знарядь, продуктів

виробництва. Наприклад: *учитель, школа, методи, урок, семестр, табель, непрада* тощо.

Слова чи мовні звороти, властиві мовленню людей певної галузі виробництва, називаються *професіоналізмами*.

Емоційно-експресивна лексика використовується в художньому та публіцистичному стилях, служить для інтенсивного вираження почуттів, емоцій, позитивних чи негативних оцінок, вона здатна викликати уявлення й асоціації. Наприклад: *любов, щастя, добро, щирість, мудрість, жаль, горе, сум, туга* тощо.

До пасивного шару лексики належать:

історизми – застарілі слова, що вийшли з ужитку у зв'язку зі зникненням предметів, понять, які ними називалися.: *смерд, кріпак, земство, свита, жупан* тощо;

архаїзми – застарілі слова, які вийшли або виходять із активного словника, але предмети, поняття, названі ними, є й мають уже інші назви: *рамена – плечі, чоло – лоб, гостинець – шлях* тощо;

неологізми – слова або мовні звороти, створені для позначення нового предмета чи поняття. З'являючись у мові, кожне слово спочатку є неологізмом, згодом воно набуває широкого вжитку, входить до активного словникового складу. Розрізняють **загальномовні** (загальноновживані) та **індивідуальні** (авторські) неологізми або **оказіоналізми**, що дають іншу, емоційно-експресивну назву поняттю. До перших належать, наприклад *самітник* (той, хто бере участь у саміті), *іміджмейкер* (фахівець, який професійно працює над створенням іміджу), *бавовна* (саркастично-іронічна назва вибуху, що походить від російського «новоязу» хлопОк, яке використовують останнім часом в інформаційному просторі росії), *рашист* (російський фашист – похідне утворення від англословного варіанту назви росії та загальновідомого негативно конотованого слова фашист), *рашизм* тощо. Індивідуальні неологізми мають конкретне авторство й найчастіше простежуються в мові поезії, наприклад: у Павла Тичини *яблуневоцвітно*, Максима Рильського *ясноводь*, Василя Стуса *життєіснування й життєсмерть*, Микити Чернявського *веснокрилий, плакса-доц* та ін.

Із стилістичною настановою в українській літературній мові, переважно в художньому стилі, уживаються такі групи загальнонародної лексики, як діалектизми (територіальні), арготизми (соціальні діалекти), вульгаризми.

Діалектизми – слова, поширені на території певного діалекту й відсутні в мовленні людей, які проживають у місцевості поширення іншого діалекту, що їх уживають на певній території. Діалектизми бувають лексичні, етнографічні, семантичні, фонетичні, словотвірні та ін.

Лексичними діалектизмами вважаються слова, що називають поняття, для позначення яких у загальнонародній мові використовуються інші назви: *бараболя* – картопля, *когут* – півень, *ляскавиця* – грім, *нецьки* – ночви.

Етнографічні діалектизми є назвами місцевих реалій, невідомих або не використовуваних за межами певного говору: *гуня* – жіноча свитка, *колиба* – чабанська або лісорубська хатина, *мольфар* – чаклун.

Семантичні діалектизми – слова загальнонародної мови, які в місцевих говорах відрізняються значенням: *квасок* – щавель, *базар* – майдан, *струк* – перець.

Фонетичні діалектизми відрізняються від літературної норми вимовою певних звуків: *кирниця* – криниця, *гилтати* – глитати, *вашко* – важко, *зора*, *зорйа* – зоря, *дієд* – дід, *куєнь*, *куєнь* — кінь.

Словотвірні діалектизми, які можуть мати інші суфікси, інше поєднання складових частин, наприклад, у південно-західних говорах: *білиця* – білка, *блискіт* – блискавка, *димник* – димар, *баба куль* – кульбаба, *моримуха* – мухомор.

Арготизми – це слова або вислови, властиві мовленню вузької соціальної чи професійної групи людей. Наприклад, до студентського арго належать слова *пара* (двійка), *хвіст* (академзаборгованість), *штора* (шпаргалка); арго злодіїв: *звонар* (базіка), *форци* (гроші), *зухер* (злочинна угода) та ін.

Вульгаризми – найбільш згрубілі та лайливі форми просторічних слів та зворотів. Наприклад, *паскуда*, *стерво*, *харя*, *мордоворот* та ін.

Лексичне значення слова

Номінативну функцію слово виконує завдяки властивій йому семантиці, наявному в ньому лексичному значенню.

Лексичне значення – це зміст слова, установлювана мисленням людини співвіднесеність між звуковим комплексом і предметом чи явищем дійсності, що позначені цим комплексом. Слово є вказівкою на дійсність, розуміння її. Формується лексичне значення в процесі пізнання, коли в людській свідомості виникають копії, відображення речей, явищ, якостей, властивостей – поняття. Поняття – це форма мислення, узагальненого відображення дійсності. Мовним засобом відображення поняття є слово. Слово й поняття співвідносні, однак не тотожні. Не кожне слово співвідносне з поняттям. Не позначають понять власні назви, слова-терміни, а також слова на зразок *русалка, домовик, чорт, диявол, лісовик*. Крім того, одне й те саме поняття може бути виражене в мові по-різному, зокрема словом і реченням (*студент і людина, яка навчається у вищому закладі освіти*), словом і словосполученням (*рілля і зоране поле*).

За наявністю чи відсутністю лексичного значення розрізняють слова повнозначні і неповнозначні. *Повнозначні* слова характеризуються наявністю лексичного значення, вони виконують номінативну та емоційно-експресивну функцію, і більшість із них співвідносні з поняттям. *Неповнозначні* слова лексичного значення не мають, у мовленні вони виражають відношення між словами повнозначними, які відображають ті відношення, що існують між предметами, властивостями, діями в навколишньому світі, наприклад: *батьки і діти, радість від спілкування з рідними*. Крім того, у мові є слова, що не належать до жодної з названих груп слів і вживаються для вираження почуттів: *ой, ах, ну й ну* та ін.

Повнозначні слова можуть бути однозначними й багатозначними. *Однозначні* слова вживаються в одному значенні. До них належать переважно власні назви, терміни: *місто Лубни, кінотеатр «Мрія», морфема, косинус*. *Багатозначні* (полісемічні) слова вживаються у двох чи кількох значеннях. Такі слова називають явища, предмети, ознаки, у

чомусь схожі між собою. Наприклад, *крило літака* – *крило* птаха; *солодкий* напій – *солодкі* слова – *солодкий* аромат.

Одне зі значень багатозначного слова є прямим, інші – непрямыми.

Прямим є первинне значення слова, що характеризується безпосередньою співвіднесеністю його з навколишнім світом, природною назвою предмета, явища: *високий стовп, сміються діти, солодкий цукор*.

Переносним називається вторинне лексичне значення слова, пов'язане з первинним значенням відношенням подібності чи суміжного зв'язку між предметами або функціональною спільністю: *сонечко сміється, хвилюється пишиця, крила пісень*. Залежно від основи виникнення переносних значень, розрізняють різновиди їх: метафору та метонімію.

Метафора (грец. *μεταφορά* – перенесення) – вживання слова з новим значенням, що виникає на основі подібності, аналогії між предметами, явищами дійсності: *висока мрія, солодке життя, дорога до мети*.

Метонімія (грец. *μετωνυμία* – перейменування) – переносне значення, що виникає внаслідок постійного суміжного зв'язку між предметами, явищами чи вживання назви одного предмета замість назв багатьох, назви частини замість цілого: *узяти в бібліотеці Франка, столове срібло, весь театр аплодував*.

Синекдоха (грец. *συνεκδοχή* – співвідношення) – це різновид метонімії, суть цього тропу полягає в заміні назви цілого предмета назвою його частини, тобто найменування предмета за якоюсь його важливою деталлю, частиною: *якоб і ноги твоєї тут не було; не буду показувати носа; очей не появляти; начальство прийшло*.

Омоніми. Синоніми. Антоніми. Пароніми

Від багатозначних слів, що мають спільну семантику, відрізняються *омоніми* (грец. *ὁμός* – однаковий + *ὄνομα* – ім'я) – слова, однакові або подібні за звучанням і різні за лексичним значенням. Омоніми з'являються внаслідок звукових змін у слові у процесі розвитку мови; смислових змін у слові у процесі

розвитку мови; випадкового збігу звучання слова рідної мови та запозиченого з іншої мови. Наприклад, Розрізняють омоніми:

Повні (абсолютні) – омоніми, у яких збігається уся система форм. Наприклад, *ключ* (від замка) – *ключ* (джерело);

Неповні (часткові) – омоніми, у яких збігаються за звучанням не всі форми. Так, слово *кадри*, що означає склад працівників, уживається тільки у множині, а слово *кадри*, що означає окремі сцени чи епізоди з кінофільму, знімки на кіноплівці, є формою множини іменника *кадр*.

Групи часткових омонімів.

Омофони (фонетичні омоніми) – це слова, однакові за звучанням, але різні за написанням: *стати по три* – *потри*; *угорі* – *у горі*.

Омографи (графічні омоніми) – це слова, які однаково пишуться, але фонетично відрізняються. В українській мові вони зазвичай різняться тільки наголосом: *потяг* – *потяг*; *брати* – *брати*.

Омоформи (граматичні омоніми) – це слова, звучання яких збігається лише в окремих граматичних формах: *покласти на віз* – *віз* дрова; *чисте поле* – *поле* город.

Слова з різних мов, які мають однаковий вигляд або звукове звучання, але означають різні речі, називаються **міжмовними омонімами**, або фальшивими (хибними) друзями перекладача: *дурак* українською – і *durak* турецькою – «зупиняти», «зупинка»; *диван* українською – «рід м'яких меблів» – *dywan* польською – «килим»; *луна* українською – *луна* російською «небесне світило»

Синоніми (грец. συνώνυμος – однойменний) – слова, які близькі за значенням, але відрізняються за звуковим оформленням та відтінками лексичного значення, емоційно-експресивним забарвленням чи обома ознаками. Наприклад, *домовленість*, *змова*, *угода*; *дорогий*, *коштовний*, *цінний*, *недешевий*, *безцінний*, *дорогоцінний*, *на вагу золота*; (про почуття до людини) – *милий*, *любий*, *рідний*; *урожайний* – *родючий*, *плідний*, *дорідний*. Наведені синоніми об'єднані в **синонімічний ряд**, або *синонімічне гніздо*. Синоніми завжди співвідносні з одним поняттям, тому ними є слова, які належать до однієї частини мови.

Сукупність синонімів мови називається **синонімією**.

За відмінностями, які виявляються між синонімами одного ряду, розрізняються синоніми семантичні (або ідеографічні, чи понятійні), стилістичні, понятійно-стилістичні, абсолютні.

Семантичні синоніми – це стилістично нейтральні слова, які відрізняються додатковими відтінками в лексичному значенні, наприклад: *метелиця, снігопад, завірюха, віхола; сутужно, скрутно, туго*.

Стилістичними синонімами є слова, спільні за значенням, але різні за експресивно-емоційним забарвленням, сферою вживання, належністю до мовних стилів, наприклад: слова *мир, лад*: *У сім'ї панує спокій (мир, лад); Христия все робить на свій лад* (тільки слово *лад*); *після суперечки між подругами настав лад (мир); боротися за мир* (лише слово *мир*).

Понятійно-стилістичні синоніми – це слова, які розрізняються відтінками лексичного значення та емоційно-експресивним забарвленням водночас. Наприклад, до синонімічного ряду слова *ходити* належить понятійний синонім *поспішати* (позначає прискорений рух) та понятійно-стилістичні *походжати, ступати* (називають поважний, урочистий рух), *чвалати* (передає рух, утруднений різними обставинами), *простувати* (упевнений рух у визначеному напрямі).

Абсолютними синонімами є слова, що розрізняються лише звучанням, абсолютно однакові за значенням, позбавлені експресивно-емоційних відтінків. Наприклад, *мовознавство, лінгвістика; сім'я, родина*.

Контекстуальні – такі, що лише в певному контексті мають близьке значення. Вони властиві художнім, рідше публіцистичним творам, індивідуальному усному мовленню, наприклад, *змія, свиня* (щодо характеристик людини), *голова* (щодо розумових здібностей людини)

Антоніми (грец. *αντι* – проти, *ονομα* – ім'я) – це слова, які мають протилежне значення. Слова-антоніми належать до однієї частини мови. Хоча в антонімічні відношення можуть вступати слова й словосполучення різних частин мови. Антоніми об'єднуються в пари, наприклад: *праця – безділля; холод – спека; щедра – скупа; сміятися – плакати*.

За сферою вживання серед антонімів переважають загальномовні – такі, протилежне значення яких міститься в семантиці: *мало – багато, усе – ніщо, ніде – повсюди*. Вживаються контекстуальні антоніми – слова, що набувають протилежного значення тільки в певному контексті на основі слів у переносному значенні. Наприклад, в уривку з вірша Василя Симоненка «Безпорадні агонії злості, Злість гармонії не порве! Сонце ходить до нас не в гості – Сонце з нами живе!» контекстуальні антоніми **злість** і **сонце** передають протилежні якості, оскільки *сонце* тут переносно вжито у значенні «добрість, лагідність»

Пароніми (грец. παρόνυμο – близька назва) – це слова, подібні між собою за звучанням і частково за будовою. Наприклад: *білуха/білуга; паливо/пальне; покажчик/показник; ожеледь/ожеледиця; громадський/громадянський; виконавський/виконавчий* *приводити/призводити*. Ці слова відрізняються переважно суфіксами, рідше префіксами та закінченнями: *економний/економічний, вникати/уникати, гривня/гривна*.

Фразеологія

Лексикологія тісно пов'язана з **фразеологією** (грец. φράσις – вираз, зворот і λόγος – слово, учення), що досліджує лексико-семантичну сполучуваність слів, стійкі мовні звороти, однією з найважливіших властивостей яких є відтворюваність.

До складу фразеології входять ідіоми, порівняння, крилаті вислови, прислів'я, приказки, стійкі формули, звороти науково-технічного характеру, афоризми, сталі вислови з виробничо-технічної сфери тощо.

Фразеологізмом називають стійке сполучення слів, граматично організованих за моделлю словосполучення або речення. Фразеологізми характеризуються семантичною злитістю компонентів, цілісністю значення й автоматичним відтворенням у мовленні: *заварити кашу; пекти раки; бити байдики; буде й на нашій вулиці свято; біла ворона*.

Ідіоми (грец. ἰδίος – власний, властивий; ἰδιόμα – особливість, своєрідність) – стійкі словосполучення, що виражають єдине поняття, вони втратили свою внутрішню

форму й іншою мовою, як правило, дослівно не перекладаються: *море по коліна, скакати в гречку, вскочити в халепу, бити байдики, правити теревені*.

Порівняння – це вид простого тропа, у якому одне явище як поняття виявляється шляхом зіставлення з іншим явищем. Цього типу фразеологізми цінні тим, що в них безпосередніше відбиваються особливості життя й побуту носіїв мови: *мов у воду опущений; як курка лапою; дивиться як баран на нові ворота; крутиться як білка в колесі (як муха в окропі)*.

Прислів'я – це виражений реченням народний вислів повчального змісту, що передає узагальнений суспільний досвід або формулює життєву закономірність: *вік живи, вік учись; не плюй у криницю, бо й самому доведеться води напиться; не кажи «гоп», доки не перескочив*.

Приказка – це стійкий вислів, який відзначається лаконічною будовою й використанням образної виразності, але не формулює певної закономірності чи правила: *і стіни вуха мають; ні сіло ні впало; у страху очі великі*.

Крилаті вислови – часто повторювані влучні словесні формули, джерело яких може бути встановлене. До них належать вислови видатних політичних діячів та історичних осіб, цитати з творів письменників тощо: *І чужому навчайтесь, Й свого не цурайтесь; Лиш боротись – значить жити; Я маю в серці те, що не вмирає*.

Афоризми (грец. αφορισμός – означення, вислів виражають у стислій формі яку-небудь думку, узагальнення. Це можуть бути прислів'я, приказка, крилаті вислови, народнопоетичні формули та інші фразеологізми, які набувають афористичності в мовленні: *Я знаю, що я нічого не знаю (Сократ); Вища законність – це вище беззаконня (Цицерон)*.

Каламбур (франц. calembour – гра слів) – фігура мовлення, яка полягає в гумористичному використанні багатозначності слова або звукової схожості різних слів: *на городі бузина, а в Києві дядько; На Миколи та ніколи; далеко куцо́му до зайця; де раки зимують*.

Професійні вислови – це стійкі словосполучення або речення, що внаслідок переосмислення вийшли за межі мови професійних груп і набули образного звучання: *дати зелене*

світло; білими нитками шито; кинути якоря; упіймати на гачок; грати першу скрипку.

Народнопоетичні вклучення – стійкі мовні моделі, які вживаються як зачини чи кінцівки в народній творчості у вигляді рефренів: *у добрий час сказати, а в лихий промовчати; виплакати очі; за дрібними сльозами стежечки не бачити; сльоза сльозу побиває; вічна пам'ять.*

Вислови термінологічного характеру стають фразеологізмами, коли вони виходять за межі своєї терміносистеми й набувають переносного значення: *міжнародний клімат, поставити наголос, питома вага, кінська сила.*

МАТЕРІАЛИ ДО ЛЕКЦІЇ № 7

ГРАМАТИКА

План

1. Предмет граматики. Розділи граматики.
2. Граматичне значення. Граматичні категорії.
3. Способи вираження граматичних значень.
4. Поняття морфеми. Види морфем.
5. Морфеміка.

Ключові слова: *граматика, граматичне значення, граматична форма, граматична категорія, внутрішня флексія, редуплікація, фузія, суплетивізм, морфема, сегментні, несегментні морфеми, нульова морфема.*

Грамматика (грец. γραμματική від γράμμα – літера, написання) – розділ мовознавства, що вивчає граматичну будову мови, тобто систему правил, які функціонують об'єктивно й визначають закономірності словозміни та поєднання слів у словосполучення та речення. Ці правила зумовлені внутрішніми законами розвитку мови й виявляються в системі граматичних форм і граматичних категорій.

Грамматика тісно пов'язана з лексикологією, фонетикою й логікою (наукою про закони мислення). Зв'язок граматики з лексикологією виявляється в тому, що словниковий склад мови

набуває значення для спілкування лише тоді, коли підпорядковується граматичним законам, завдяки яким кожне слово відповідним чином оформляється граматично, поєднуючись у словосполучення й речення. Так, слова *Марічка, гарно, співати, український, пісня* ніякої думки не виражають, у смислових і граматичних зв'язках не перебувають. Якщо кожне з них оформити граматично, то вони стають засобом вираження думки: *Марічка гарно співає українські пісні.*

Речення складається зі слів, слова – зі звуків, які також є засобом утворення й вираження граматичних форм (*сидить, сидиш; ластівка, ластівки; широка, широке*), у цьому й полягає зв'язок граматики з фонетикою.

Граматичні закономірності мають узагальнений, абстрактний характер: вони властиві всім словам, які належать до певного лексико-граматичного класу, незалежно від конкретного лексичного значення кожного окремого слова. В українській мові всі іменники (крім незначної кількості) відмінюються за відмінками, прикметники відмінюються за родами, числами, відмінками, узгоджуючись з іменниками у цих формах (*глибоке озеро, червона троянда, до рідних людей*); дієслова в теперішньому, майбутньому часі змінюються за особами (*я пишу, я писатиму, ти малюєш, ти малюватимеш*), дієслова керують іменниками (*переглядаю **фотоальбом**, зустрічаюся з **другом***), пояснюються прислівниками (*виконали **успішно***) – ці граматичні закономірності властиві будь-якому слову з названих частин мови.

ГраMATика складається з двох розділів – морфології і синтаксису.

Морфологія (грец. *μορφή* – форма і *λόγος* – учення) – розділ граматики, що вивчає закономірності словозміни, утворення граматичних форм від слів, об'єднаних у лексико-граматичні класи (частини мови).

Синтаксис (грец. *σύνταξις* – побудова, порядок, складання, від *σύν* – з, разом і *τάξις* – впорядкування) – розділ граматики, що вивчає будову й функціонування синтаксичних одиниць (речення, словосполучення), закономірності поєднання слів у словосполучення, речення.

Кожне повнозначне слово є носієм лексичного і граматичного значення. Граматичне значення є обов'язковою ознакою слова.

Граматичне значення – це таке абстраговане поняття, яке оформлює лексичне значення слова й виражає різні його відношення за допомогою граматичної форми. Граматичні значення є додатковими (супровідними) щодо лексичного значення й слугують для позначення як певних різних зовнішніх зв'язків предмета чи явища, так і найзагальніших властивостей буття. Наприклад, розглянемо два слова в реченні *Як вовка не держи, він в ліс втече при першій нагоді* (І. Карпенко-Карий). Словоформа *вовка* має лексичне значення «чотириногий хижак сірої масті» й чотири граматичні значення: іменник, чоловічий рід, родовий відмінок, однина. Граматичне значення «іменник» вказує, що названий словом предмет може виступати діячем (суб'єктом) або об'єктом дії (не вовк держить, а його держать). У другій частині речення є слово *він*. Лексичного значення воно не має, але має чотири граматичні значення: займенник, чоловічий рід, називний відмінок, однина. Граматичне значення «займенник» вказує, що це слово є заміником якоїсь назви. Граматичні значення «чоловічий рід» і «однина» співвідносять займенник *він* із предметом, названим словом *вовк*, «називний відмінок» вказує, що цей предмет у цьому реченні виступає діячем (*вовк втече*).

За роллю в мові граматичні значення слова поділяють на дериваційні (класифікаційні), реляційні та модальні.

Дериваційні граматичні значення виступають у різних словах і є постійними, незмінними. Вони, як правило, зумовлені лексичним значенням слова. Такими в українській мові є належність до частин мови (*синь*, *синій*, *синіти*), вид дієслів (*бігти*, *прибігти*), рід іменників (*рік*, *ріка*).

Реляційні граматичні значення (лат. *relatio* – відношення) є змінними. Вони видозмінюються від однієї словоформи до іншої. Реляційні значення використовуються мовою для зв'язку слів у реченні. До них належать значення роду прикметників, значення відмінків, значення особи та ін.

Модальні граматичні значення виражають відношення людини до висловленої думки і до об'єктивного світу —

ствердження, заперечення, умовність, бажаність, запитання, волевиявлення тощо.

Граматичні значення виражаються певними мовними засобами: *афіксація, службові слова, порядок слів, чергування звуків і внутрішня флексія, наголос та інтонація, редуплікація, суплетивізм*.

Афіксація – це приєднання до кореня або основи афіксів (префіксів, суфіксів, інфіксів, флексій). Так, за допомогою префіксів в українській мові часто знаходить своє вираження вид дієслова: *їхати – приїхати, писати – написати*, за допомогою суфіксів – граматичне значення пестливості: *ліс – лісок, малий – маленький*; за допомогою закінчень – граматичне значення числа: *двір – двори*; відмінка: *дорога – дорогою* та ін.

За способом поєднання афіксів із основами виділяють два різновиди афіксів: аглютинацію та фузію. *Аглютинація* полягає у приєднанні до незмінюваної основи однозначних і стандартних (однакових) афіксів. Наприклад, татарська словоформа *кул* «рука» має граматичне значення однини й називного відмінка, *кулда* «на руці» – значення місцевого відмінка, *кулларда* «в руках» – значення множини й місцевого відмінка. *Фузія* притаманна флективним мовам. Її суть – у приєднанні до змінюваного кореня багатозначних нестандартних афіксів. Так, у словоформі *на конях* флексія *-ях* одночасно виражає граматичне значення місцевого відмінка і множини. У дієслові *несу* закінчення *-у* є носієм дійсного способу теперішнього часу першої особи однини. Нестандартність афіксів полягає в тому, що, наприклад, форма місцевого відмінка може виражатися різними закінченнями: *на столі, на коневі*.

Службові слова не виконують у реченні самостійної функції, а стоять при повнозначних словах, тобто таких, які можуть бути членами речення й виражають при цьому ті чи ті граматичні значення. Службові слова не виконують номінативної функції, у них предметне значення збігається з граматичним. До службових слів відносять прийменники, сполучники, частки, артиклі, допоміжні дієслова. Наприклад, за допомогою прийменника *на* у сполученні слів *на столі* виражається граматичне значення місцевого відмінка. У тих

мовах, де іменники не відмінюються (англійська, французька, болгарська та ін.), відношення між словами та граматичними значеннями виражаються за допомогою артиклів/прийменників. Сполучники можуть виражати сурядні і підрядні відношення: *читає і пише; читає, щоб писати*. Частки в українській мові є насамперед засобом вираження способу: *поїхав би* (умовний спосіб), *хай (нехай) пише* (наказовий спосіб). Артиклі як засіб утворення граматичного значення надзвичайно важливі в германських, переважно в німецькій мові, наприклад: *der deutsche* «німець» має граматичне значення чоловічого роду, *die deutsche* «німкеня» – граматичне значення жіночого роду. Допоміжні дієслова можуть виражати категорію часу: *читати – буду читати; часопис цікавий – часопис був цікавий*.

Порядок слів – це розташування їх у реченні одне відносно одного для певного смислового навантаження. Українська мова допускає вільний, гнучкий порядок слів у реченні. Існує порядок прямий і зворотний (інверсія). У китайській, англійській, французькій мовах за допомогою порядку слів відрізняють члени речення й частини мови.

Чергування звуків і внутрішня флексія – це закономірна для певної мови зміна звуків усередині кореня чи голосного з нулем звука. Вона протиставляється зовнішній флексії – граматичному показнику, що приєднується до кореня чи основи. Внутрішня флексія притаманна семітським мовам, наприклад, арабській. У ній корінь є поєднанням приголосних, між якими вставляються голосні; закономірна зміна голосних утворює або нове слово, або нову форму слова. Так, корінь *к-т-б* має значення «писати» й за допомогою внутрішньої флексії утворюється слово *катаб* – «він писав», *кутуба* – «він був написаний», *катібун* – «пишучий». Внутрішня флексія вживається в німецькій та англійській мовах у вигляді чергування звуків, наприклад, англ. *foot* [fut] – «нога» / *feet* [fi:t] – «ноги». В українській мові внутрішня флексія представлена у вигляді чергування звуків, однак вона не використовується в чистому вигляді, а в поєднанні з афіксацією: *день – дня, називати – назвати*.

Наголос уживається як у смислорозрізнявальній функції (*замок – замок*), так і у форморозрізнявальній: *вікна – вікна*.

Тому функцію наголос може виконувати в мовах, де він рухомий.

Інтонація може виступати і як засіб словотворення, і як засіб формотворення. У мові індійського племені такелама на Алясці слово *хіл*, що вимовляється зі спадною інтонацією, означає «пісня», а з висхідною – «співай»; *сін*, якщо вимовляється низьким тоном, означає «продавав», а високим – «буду продавати». В українській мові інтонація має широке застосування як засіб вираження відношення мовця до предмета мовлення, до сказаного, наприклад, вираження задоволення чи незадоволення.

Редуплікація – це повтор цілого кореня, слова чи початкового складу. Редуплікація широко вживається в усіх мовах світу, пор.: *маленький* і *маленький-маленький*, *ледве* і *ледве-ледве*, де вона служить засобом посилення ознаки. У багатьох мовах редуплікація є засобом утворення граматичного значення множини: у малайській мові *orang* – «людина», *orang-orang* – «люди».

Спосіб вираження граматичного значення – *суплетивізм* – полягає в тому, що недостатню для певного слова сукупність форм доповнюють формою від іншого кореня чи від іншої основи. Так, у слов'янських мовах існує парність дієслів за видами (доконаний і недоконаний): *писати* – *написати*, де форма доконаного виду утворена за допомогою префіксації, однак, *брати* – *взяти*. Такі форми доконаного виду утворені за допомогою суплетивізму й називаються *суплетивними формами*; *я* – *мене*, *мені* тощо, у цьому випадку значення непрямих відмінків так само виражається суплетивними формами.

Граматичне значення невіддільне від граматичної форми.

Граматична форма – це мовне вираження граматичного значення. Наприклад, у слові *троянда* закінчення -а виражає значення роду (жіночого), числа (однина), відмінка (називного) – це слово вжите у формі жіночого роду, називного відмінка, однини; слово *скажу* має закінчення -у, яке виражає граматичні значення особи (першої), числа (однини), способу (дійсного); префікс *с-* виражає значення виду (доконаного); названі префікс і закінчення виражають граматичне значення часу

(майбутнього) – слово скажу вжите у формі доконаного виду, дійсного способу, майбутнього часу, першої особи, однини. Отже, граматична форма – це єдність граматичного значення й мовного засобу його вираження. Кожне слово має кілька граматичних форм, зберігаючи єдине лексичне значення: *троянда, троянди, трояндою, троянді, трояндами* і т. д.

Граматичні форми слова – це різновиди того самого слова, відмінні між собою граматичними значеннями. Кожне повнозначне змінне слово в певній граматичній формі виступає як словоформа, наприклад, у словосполученнях *вітаю подругу, вітали гостей, вітайте родину; маю мрію, живу з мрією, здійснились мої мрії* вжиті деякі словоформи слів *вітати* і *мрія*.

Граматична категорія – це сукупність взаємопов'язаних однорідних граматичних значень, виражених мовними засобами. Виділяють загальні граматичні категорії (категорії частин мови, типів речення тощо) і конкретні (категорія роду, числа, відмінка, часу, особи, простого речення тощо). Граматичний зміст загальних категорій розкривається через категорії конкретні. Так, граматична категорія дієслова об'єднує слова з категоріальним значенням дії, процесу, стану й характеризується конкретними граматичними категоріями часу, особи, числа тощо. Кожна граматична категорія завжди матеріально виражена, причому способи й засоби вираження можуть бути різними (категорія часу може виражатися синтетично (за допомогою афіксів): *напишу* й аналітично (за допомогою службового слова): *буду писати*.

Для того, щоб констатувати, що в якійсь мові є певна граматична категорія, потрібно, щоб був ряд форм, об'єднаних якимсь спільним значенням, щоб усередині цього об'єднання було протиставлення і щоб ті протиставлені значення мали формальне вираження. Так, граматичною категорією є категорія числа, бо вона об'єднує мовні одиниці на основі спільного значення «число». Усередині цього об'єднання протиставляються одиничність і множинність, і граматичні значення однини й множини формально виражаються за допомогою спеціальних закінчень. Наприклад, *ліс – ліси, весна – весни, озеро – озера*, де граматичне значення однини виражене

нульовим закінченням і закінченнями -а та -о, а граматичне значення множини –закінченнями -и та -а.

Морфема і словоформа

Морфема – мінімальна двостороння одиниця мови. Так, наприклад, у слові *вода* дві морфеми – *вод-а*. Звукосполучення *вод* вважається окремою морфемою тому, що за цим звукокомплексом (планом вираження) закріплене значення, пов'язане з поняттям води. Так само окремою морфемою є *-а*, бо це також двостороння одиниця: має план вираження – звук [а] і план змісту – називний відмінок, однина, жіночий рід. Обидві морфеми є мінімальними (елементарними) двосторонніми одиницями, бо їх не можна поділити на простіші (менші) одиниці, які б мали вираження і зміст.

Морфеми виділяються шляхом порівняння слів за звучанням і значенням. Якщо певні одиниці на основі порівняння виявляються мінімальними, тобто такими, що не можуть далі ділитися, то це й будуть морфеми. Наприклад, зіставивши форми у словах *весна, весни, весні, весною, весни, весен, веснами*, можна виділити спільну частину *весн* і відмінні частини *-а, -і, -и, -ою, -ами*, а зіставивши форми в рядку: *весна, краса, вода, зима, роса* – спільну частину-а й відмінні *весн-, крас-, вод-, зим-, рос-*. Усі виділені таким чином елементи мають вираження і зміст, тому їх слід вважати окремими морфемами. Це зіставлення вказує на те, що морфеми можуть мати матеріальне вираження й можуть його не мати. Так, зокрема, *весн* визначаємо як форму жіночого роду в родовому відмінку множини(*весен*). Але в цьому випадку немає матеріального показника цих значень. Саме відсутність матеріального закінчення і вказує на ці значення. Отже, є всі підстави вважати, що тут наявна морфема, але вона матеріально не виражена. Такі морфеми називають нульовими. Нульову морфему виділяють лише там, де в інших формах цього слова є матеріально виражені морфеми.

Морфеми мають три основних типи значень: речове, дериваційне, реляційне.

Речове (лексичне) значення – це узагальнене відображення дійсності, виражене поняття. Наприклад, морфема *чит-* (*читати, читач, читальня*) виражає значення «сприймати щось

зображене літерами», морфема *добр-* (*добрий, добро*) виражає значення позитивної оцінки.

Дериваційне значення – значення, яке доповнює речове, уточнює, конкретизує його. Морфема *-ач* у слові *читач* вказує на особу за дією (той, хто читає), а морфема *-льн-* у слові *читальня* – на приміщення (місце, де читають). Дериваційне значення стосується лексики і граматики.

Реляційне значення – суто граматичне значення, яке вказує на відношення між словами в реченні. Наприклад: *Учений працює над дисертацією. Він захопився цією справою.* Тут морфема *-є, -єю, -ою* мають реляційне значення.

Морфеми поділяють на сегментні й несегментні. *Сегментні морфеми* – морфеми, які виділяються шляхом сегментування (членування) лінійної одиниці – слова. Сегментні морфеми, у свою чергу, поділяються на корені і афікси.

Корінь – сегментна частина, що є спільною для всіх споріднених слів. Він є центром слова, носієм речового (лексичного) значення. Корінь обов'язково наявний в кожному слові, через що корені кількісно не обмежені (їх кількість постійно збільшується з появою нових слів). Слово може мати у своєму складі два й більше коренів: укр. *водогін*, англ. *blackboard* – «дошка» (буквально «чорна дошка»).

Афікс – службова морфема, приєднана до кореня, яка виражає граматичне й словотвірне значення. Афікси мають лексико-граматичне, тобто дериваційне (*руч-к-а*), або власне граматичне, реляційне значення (*рук-а, рук-и, рук-ою*). Є афікси, які не мають ні дериваційного, ні реляційного значення, а служать лише для поєднання двох коренів в одне слово (*рук-о-ділля*). Таке значення можна назвати формально-структурним. Деякі афікси виконують формально-класифікаційну функцію, як, наприклад, афікс *-и-* у слові *прируч-и-ти* вказує на те, що дієслово належить до другої дієвідміни (пор. *зелен-і-ти, весел-і-ти*) де афікс *-і-* вказує на належність цих дієслів до першої дієвідміни. Афікси мають значно абстрактніше значення, ніж корені.

Залежно від позиції щодо кореня афікси поділяють на префікси, постфікси, інтерфікси, інфікси, циркумфікси і трансфікси.

Префікс – це афікс, який стоїть перед коренем: *за-їхати*, *пере-їхати*, *при-їхати*, *в-їхати*, *до-їхати*. Префікси є в індоєвропейських, семіто-хамітських, кавказьких, австронезійських та інших мовах. Відсутні вони у фіно-угорських, тюркських, монгольських, тунгусо-маньчжурських, корейській, іранській, ескімоській мовах.

Постфікс – афікс, що стоїть після кореня. До постфіксів належать суфікси і флексії (закінчення). *Суфікс* – афікс, що стоїть між коренем і закінченням: *сад-ок*, *річ-н-ий*, *баб-ус-я*. Флексія, або закінчення – змінний афікс, що стоїть у кінці слова й виражає синтаксичні відношення між словами у словосполученні й реченні. Наприклад: *міст-о*, *весел-ий*. Флексія виражає реляційне граматичне значення й утворює різні форми слова. Їх не можна усунути зі складу слова без руйнування його структури: *розумн-ий*, *вікн-о*.

Інтерфікс – афікс, що стоїть між двома коренями й служить для зв'язку цих коренів в одному складному слові: *земл-е-мір*, *пар-о-плав*.

Інфікс – афікс, вставлений у середину кореня. Наприклад: гр. *elabon* «гузав» – *la-m-bano* «беру», лат. *pigmentum* «фарба» – *pri-n-go* «фарбую».

Циркумфікс, або *конфікс* – перерваний афікс, який охоплює з обох боків корінь, наприклад, нім. *ge-t*, *ge-en*, які утворюють форми пасивного дієприкметника; укр. – *над-хмарн-ий*.

Трансфікс – перерваний афікс, вставлений у перерваний корінь. Трансфікси наявні в арабській мові: *bank* «банк» – *bunuk* «банки» (трансфікси -а, -у).

Несегментні морфеми – морфеми, які не можливо вичленити сегментуванням слова. До них належать нульова морфема й суперсегментні морфеми. Нульовими можуть бути флексії: *вода* – *вод*, суфікси: *киянин* – *киян*, префікси: болг. *фхубав* «гарний», «добрий» – *по-хубав* «хороший», *най-хубав* «найкращий».

Суперсегментними є морфеми, які розміщуються над сегментами. Це морфеми наголосу: *руки* – *руки* й морфеми тону (у деяких мовах, зокрема, у мові тлінгіт, майбутній час дієслова утворюється високим тоном, а минулий – низьким).

Із функціонального погляду афікси поділяються на словотворчі й формотворчі.

Словотворчий афікс – афікс, який служить для творення нових слів: *учити* – *учи-тель*, *учитель-к-а*; англ. *read* «читати» – *read-er* «читач».

Формотворчий афікс – афікс, який служить для творення форм того самого слова: *ід-у* – *ід-еш* – *ід-е*, *читати* – *чита-в* – *чита-л-и*; англ. *book* «книжка» – *book-s* «книжки». Формотворчі афікси поділяються на флективні, що служать для словозміни: *стол-а*, *стол-у* і формотворчі, які, як правило, займають позицію між коренем і флексією: *писа-л-и*.

Морфеміка (будова слова) – розділ мовознавства, що вивчає морфемний склад слова, тобто об'єктом вивчення морфеміки є морфеми. Також морфеміка вивчає поділ слова на морфеми, вичленування морфів у слові, аломорфію морфеми, межі аломорфії, спрощення, перерозклад у морфемі, ідентифікацію морфем, дистрибутивність, функціональну класифікацію.

МАТЕРІАЛИ ДО ЛЕКЦІЇ № 8 МОРФОЛОГІЯ

План

1. Поняття частин мови.
2. Критерії виділення частин мови.
3. З історії питання про частини мови.
4. Частини мови в різних мовах.
5. Характеристика основних частин мови.

Ключові слова: частини мови, семантичний, морфологічний, синтаксичний, словотвірний критерії, повнозначні, неповнозначні, самостійні, службові, центральні, периферійні частини мови; іменник, прикметник, дієслово, недієслівні предикативи (категорія стану), прислівник, числівник, займенник; прийменник, післяйменник, артикль, частка, сполучник; модальні слова, вигук.

Частини мови – великі за обсягом класи слів, об'єднаних спільністю загального граматичного значення і його формальних показників. Частини мови – одне з найважливіших понять у граматиці. Без нього неможливо вивчати граматичну будову будь-якої мови. За допомогою частин мови людина диференціює речі, їх якості, процеси, дії і стани та їх ознаки, виявляє відмінності в реальному світі й здійснює його категоризацію. Частини мови, таким чином, є важливим способом розуміння й інтерпретації дійсності. Використовують такі основні критерії при класифікації частин мови: *семантичний, морфологічний, синтаксичний і словотвірний*.

Семантичний критерій передбачає віднесення до однієї частини мови слів із спільним загальним граматичним значенням, як, наприклад, предметність, дія, якість тощо. Так, зокрема, слова зі значенням предметності утворюють клас іменників, хоча до такого класу, як іменники, в українській мові належать слова, які позначають предмет (*стіл, книжка*), якість (*краса, сила*), дію (*ходіння, крик*), кількість (*сотня, тисяча*) та ін., але більшість непохідних іменників позначає саме предмети. Отже, граматичні значення частин мови не рівнозначні поняттям, що виражаються словами, не рівнозначні й логічним узагальненням цих понять. мова не тільки відображає дійсність, а й інтерпретує її. Дієслово також є розуміння чого завгодно в дійсності як дії: працювати – дія, сприйнята як дія; *порозуміти* – якість, інтерпретована як дія; *подвоїти, подесятерити* – кількість, інтерпретована як дія. значення і форма існують у єдності, тому при класифікації слів на частини мови потрібно враховувати й форму, тобто формально-граматичний (морфологічний) критерій виділення частин мови.

Морфологічний (формально-граматичний) критерій, за яким до уваги береться своєрідність змінювання слів, тобто інвентар їх форм і парадигм, які є виразниками певних морфологічних категорій. Так, наприклад, іменники змінюються за відмінками і числами, дієслова – за особами і часами, прислівники не змінюються. Кожна частина мови характеризується особливою системою граматичних категорій. в українській мові іменнику властиві категорії роду, числа й відмінка, прикметнику – категорії ступеня порівняння, роду,

числа та відмінка, дієслову – категорії способу, часу, особи, стану, виду тощо. Крім значення і форми, слово має здатність функціонувати в реченні, причому різні слова виконують не однакові синтаксичні функції, тому при класифікації слів на частини мови використовують синтаксичний критерій.

Синтаксичний критерій, за яким до однієї частини мови відносять слова, здатні стояти в реченні в однакових синтаксичних позиціях і виконувати однакові синтаксичні функції (ідеться головним чином про первинні синтаксичні функції). Наприклад, однією з ознак, за якою розрізняють іменник і дієслово в українській мові, є здатність бути головним компонентом атрибутивної конструкції (пор.: *тихий спів*, *але не тихий співати*). При цьому важливий не тільки набір синтаксичних функцій, а й ступінь характерності кожної з функцій для даної частини мови. Так, в українській мові і іменник, і дієслово можуть виконувати функцію підмета (*Хлопчик читає. Лиш боротись – значить жити*). Однак для іменника функція підмета є первинною, а присудка – вторинною, тоді як для дієслова функція присудка є первинною, а підмета – вторинною. Вторинні синтаксичні функції мають деякі обмеження. Синтаксичним за своєю суттю є критерій *сполучуваності*, який як додатковий стали активно використовувати при класифікації слів на частини мови в останні десятиліття. Не всі слова можуть поєднуватися одне з одним. Так, прислівники поєднуються з дієсловами (*читає добре*), з іншими прислівниками (*дуже добре*), прикметниками (*значно кращий, дуже вдалий*), але не із займенниками та числівниками; прикметники поєднуються з іменниками, але не з дієсловами тощо.

Словотвірний критерій, за яким для кожної частини мови виділяють властивий тільки їй набір словотвірних моделей та інвентар словотвірних засобів. В українській мові можна назвати ряд словотвірних афіксів, наявність яких засвідчує належність слова до групи іменників: *-тель, -ник, -щик, -ар* тощо. Для різних за будовою мов провідними є різні критерії. Не всі частини мови виділяють за одним принципом. Зокрема, займенник і числівник виокремлюють на основі виключно

семантичного критерію, тоді як інші частини мови в українській мові — за морфологічним критерієм.

Майже всі сучасні граматичні концепції частин мови беруть свій початок з античної (давньогрецької). *Частини мови* — калька з давньогрецького *μέρη του λόγου* чи безпосередньо латинського *partes orationis*, де *partes* — «частини», а *oratio* — «мовлення, висловлювання, речення». Частинами мови спочатку називали ті граматичні явища, які тепер називають членами речення. Лише згодом цей вираз набув сучасного термінологічного значення, хоч ще довго частини мови ототожнювали з членами речення.

Уперше частини мови були виділені давньоіндійськими граматистами Яска і Паніні (V ст. до н.е.), які розрізняли в санскриті такі частини мови, як ім'я, дієслово, прийменник, сполучник і частку. Однак давньоіндійська теорія не була відомою в Європі. Європейська теорія частин мови йде від Аристотеля (IV ст. до н.е.), який виділив чотири частини мови: ім'я, дієслово, член (артикль) і сполучник. Остаточоно вчення про частини мови сформувалося в александрійській школі (II ст. до н.е.). Аристарх Самофракійський і його учень Діонісій Фракійський уперше виділили вісім частин мови: ім'я, дієслово, прислівник, артикль, займенник, прийменник, дієприкметник, сполучник. Прикметник був об'єднаний з іменником в одній частині мови, бо в давньогрецькій мові вони мали спільну систему відмінювання. В основу класифікації слів за частинами мови було покладено два принципи: морфологічний («Ім'я є відмінюваною частиною мови, ...») і семантичний («що означає тіло або річ»). Ця система частин мови була запозичена римськими вченими, які, правда, внесли до неї незначні зміни: з числа частин мови було усунено артикль, якого немає в латинській мові, а додано вигук.

Пізніше ця класифікація поширилася на всі європейські, а згодом і на інші мови. Так витворилася класифікація частин мови, яку прийнято називати шкільною і яка по суті стала універсальною. Граматичні класи слів різних мов намагаються втиснути в наперед вибрану античну схему, не враховуючи відмінності, які є в різних мовах. За шкільною класифікацією виділяють десять частин мови, які поділяють на самостійні (ті,

що можуть бути членами речення) і службові (ті, що виражають відношення між словами в реченні). До самостійних частин мови належать *іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово і прислівник*. До службових – *прийменник, сполучник, частку й артикль*. Осібно виділяють вигуки, які не можуть бути членами речення, але можуть самі утворювати речення.

Широко відомою є класифікація частин мови російського мовознавця В. Виноградова. На його думку, частинами мови є тільки повнозначні слова. У цій класифікації виділено чотири категорії слів: частини мови, модальні слова, частки мови і вигуки. До частин мови він відносить імена (*іменник, прикметник, числівник*), займенник, дієслово, прислівник і категорію стану. До часток мови, за Виноградовим, належать власне частки, зв'язки, прийменники і сполучники.

У сучасному українському мовознавстві існує традиція виділення десяти частин мови: *іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник, прийменник, сполучник, частка, вигук*. Її певною мірою порушив Ілля Кучеренко, який уперше в україністиці відмовився від протиставлення повнозначних і неповнозначних частин мови, вважаючи всі частини мови повнозначними, оскільки, на його думку, «усі вони у своєму реальному значенні узагальнено відображають факти матеріального світу, включаючи сюди й психічну діяльність людини». Він виділив 7 частин мови – *іменник, прикметник, числівник, дієслово, прислівник, частка, сполучник* – й обґрунтував безпідставність виділення прийменників як окремої частини мови; щодо них він уживав термін *прийменникові слова* та розглядав у складі *прислівників узагальненого значення*.

Вітчизняний мовознавець Іван Вихованець запропонував власну відмінну й оригінальну систему поділу слів за частинами мови, згідно з якою частинами мови вважаються лише *іменники і дієслова* (їх виділено як *центральні*) та *прикметники і прислівники* (*периферійні*). Інші класи слів (*числівники, службові слова і вигук*) науковець кваліфікує як такі, що позбавлені частиномовного статусу. Щодо поняття *числівник* запроваджено термін *лексична морфема*, а до поняття *службові слова* – *аналітичні синтаксичні морфеми*.

Однак у «Теоретичній морфології української мови» І. Вихованець переглянув свій погляд щодо числівника, надавши йому статус окремої частини мови. *Вибуки* він виводить за межі морфології, називаючи їх *нечленованими одиницями та словами-реченнями*, що перебувають на периферії синтаксичних одиниць. Не виділено в окрему частину мови й займенники. Частину з них, співвідносну з іменниками, кваліфіковано як *займенникові іменники*, інші, співвідносні з іншими виділюваними частинами мови – прикметниками й прислівниками, – позначено відповідно термінами: *займенникові прикметники, займенникові прислівники та займенникові числівники*. Зазначені групи займенників об'єднано загальним терміном *займенникові слова*.

Слід розуміти, що неможливо побудувати однакову для всіх мов систему частин мови, бо в кожній мові є багато своєрідного в членуванні слів на частини мови. По-перше, не в усіх мовах є одні й ті самі частини мови, по-друге, у різних мовах є суттєві відмінності в характерних ознаках однієї й тієї ж частини мови. Звичайна для європейських мов схема частин мови не підходить для багатьох мов Азії, Африки й Америки. Отже, відмінності в частинах мови різних мов стосуються як самого складу, так і обсягу окремих частин мови. Якщо основні частини мови – ім'я та дієслово – виділяють в усіх мовах світу, що є відображенням універсальності функціонально-семантичних категорій субстанціональності й процесуальності (тобто предмета і дії), то в інших частинах мови є значні розбіжності. Так, у деяких мовах Північної Америки й Африки не розрізняють прислівника і прикметника. У китайській мові виділяють такі частини мови, як ім'я, куди відносять іменник та числівник, предикатив, куди входять дієслова і прикметники, і прислівник. Прикметники об'єднані з дієсловами в одну частину мови на основі здатності бути присудком без допоміжної зв'язки. Подібне маємо і в бірманській мові. У деяких мовах виокремлюють лише іменник і дієслово, як, наприклад, в індіанській мові йума. В англійській мові протиставлення прикметника й іменника зведене до мінімуму. У тюркських мовах є проблема тлумачення так званих «зображувальних слів», тобто таких, які імітують звук або є «образними», як

окрему частину мови. Ускладнюють класифікацію слів за частинами мови і явища переходу слів із однієї частини мови в іншу, що свідчить про існування більш-менш стабільних проміжних ланок між частинами мови. У тюркських, монгольських та тунгусо-маньчжурських мовах перехід іменників у прикметники та прислівники і навпаки має масовий характер.

Частини мови характеризується специфічними ознаками.

Іменник має граматичне значення предметності, яке реалізується в категоріях роду, числа та відмінка (за наявності тих категорій у мові). У деяких мовах (германських, романських, болгарській та ін.) іменнику притаманна граматична категорія означеності/неозначеності. Іменники здатні приєднувати прикметники і дієслова. Співвідносяться із займенниками хто або що. Первинна синтаксична функція іменника – бути в реченні підметом і додатком.

Прикметнику властиве граматичне значення ознаки (якості або властивості). Він граматично залежить від іменника (ознаки завжди стосуються якогось предмета). Іменник може бути без означення, а прикметник тільки з іменником. Залежність прикметника від іменника реалізується у формі узгодження з іменником або, як то маємо в англійській мові, позиційно. Категорії роду, числа й відмінка прикметника не є самостійними, а залежать від поєднуваного з ним іменника, що засвідчує граматичну підпорядкованість прикметника іменнику. Прикметник має супутні ознаки якісності/відносності і ступенів порівняння. У деяких мовах прикметник формально мало відрізняється від іменника. Наприклад: англ. *damp* «волога» і *damp* «вологий», *dark* «темнота» і *dark* «темний», *dead* «смерть» і *dead* «мертвий»; нім. *Licht* «світло» і *licht* «світлий», *Laut* «звук» і *laut* «звучний, голосний». Первинна синтаксична функція прикметника – виконувати функцію означення або іменної частини присудка.

Дієслово характеризується граматичним значенням процесу (дії або стану) і наявністю граматичних категорій особи, числа, часу, способу, виду та стану. Первинна синтаксична функція дієслова – виступати в реченні присудком. Крім власне дієслів, існують ще вербоїди — гібридні слова, які

мають ознаки дієслова та якихось інших частин мови. До них належать інфінітив, супін (був у латинській і старослов'янській мовах) та герундій англійської мови, в яких поєднані властивості дієслова та іменника, а також дієприкметник, який має властивості дієслова (стан, вид, час) та прикметника (рід, відмінок), і дієприслівник, в якому поєднані властивості дієслова (вид, стан) і прислівника (виражає дію як ознаку іншої дії).

Гібридними є й *недієслівні предикативи* (категорія стану як частина мови), які омонімічні з прислівниками (*весело, холодно, незручно, лячно*), іменниками (*пора, час, лінь, гріх*), прикметниками (*радий, рада, раде, раді*), але на відміну від них виражають стан людини (мають граматичне значення стану), характеризуються категоріями часу та способу, поєднуються з іменниками та займенниками у формі давального відмінка і виконують у реченню роль присудків. Наприклад: *Йому було (є, буде) радісно. Йому було б весело. Мені час додому. Жаль серцю буде. Гріх було б скаржитися на погоду. Вона рада йому, як рідній дитині.* В англійській мові до категорії стану (предикативів) відносять такі слова, як *awake* «у бадьорому стані», *alive* «у живих (живим) бути», *afloat* «на плаву», *asleep* «у стані сну» тощо.

Прислівник має граматичне значення «ознака ознаки» (*дуже солодкий, зовні красивий, їхати швидко, зовсім дитина*), не змінюється і не має граматичних категорій, крім ступеня порівняння у якісних прислівників. Функціонує в реченні як обставина. Від прислівника може залежати лише прислівник (*дуже холодно, надто цікаво, страшно лячно*).

Числівнику притаманне граматичне значення кількості або порядку (місця в ряді). Числівники сполучаються з іменниками і співвідносяться з іменниками {*два, п'ять, сто, десятеро*}, займенниками (*багато, мало, декілька*), прикметниками (*другий, двадцятий*).

Займенники виділяють за семантичним критерієм. Суттєвими ознаками займенників є такі: 1) не називають предмет безпосередньо, а вказують на нього, тобто виконують дейктичну функцію; 2) завжди пов'язані з конкретним мовленнєвим актом (я, ми завжди пов'язані з мовцем, ти, ви – зі

слухачем, інші займенники відсилають до певних об'єктів); 3) характеризуються широким колом об'єктів і мовленнєвою перемінністю значення, тобто завжди мають контекстуально зумовлений зміст. Як точно зауважив філософ С. М. Булгаков, «займенник ... нічого не означає, не містить жодного забарвлення буття, і однак все може означати в своїй безликій, безбарвній глибині». Займенники утворюють особливу систему, паралельну системі називних частин мови, і по-своєму дублюють її: *я, ти, він, хто, що, ніхто, щось* – вживаються замість іменників; *мій, твій, такий, який, якийсь, чий* – замість прикметників; *стільки, скільки* – замість числівників. У деяких мовах є слова, які заступають дієслова. Так, англ. *do* і болг. *съм* можуть указувати на будь-яку дію: — *Do you speak English? – Yes, I do; He reads better than you do; She walks along the street, doesn't she?*; болг. – *Купи ли тетрадка? – Не съм.*

До службових частин мови належать прийменники (в деяких мовах їм відповідають післяйменники), артиклі, частки і сполучники.

Проміжну групу між повнозначними і службовими словами становлять модальні слова (*безперечно, можливо, здається, нібито, може бути, мабуть, напевно, ледве чи, кажуть, чувати, мовляв* тощо). Вони виражають відношення мовця до висловленої думки (здебільшого дають оцінку достовірності факту). У реченні використовуються як вставні слова.

Осібне місце посідають *вигуки* – слова, які служать для вираження емоцій (*ай, ой, о, ба, тьфу, гай-гай*), і сигнали вольових спонукань (*ей, алло, циць, брись, стоп*). Для них характерна синтаксична відокремленість: можуть функціонувати як еквіваленти речень або вводитися з речення як свого роду посторонні краплі.

Отже, система частин мови не жорстка. По-перше, є гібридні слова, які поєднують ознаки декількох частин мови; по-друге, має місце перехід слів з однієї частини мови до іншої. Крім того, треба враховувати й історичну змінність частин мови. Так, скажімо, іменники й прикметники виділились із однієї частини мови – імен. Не було колись і числівників. Для позначення кількості використовували імена-еталони. Число

п'ять, наприклад, у багатьох мовах позначалося словом, яке називало руку (тобто маємо на увазі п'ять пальців). Ще й тепер чукотське *мынгыткен* «десять» буквально означає «дві руки», а ескімоське *югинак* «двадцять» – «уся людина» (дві руки і дві ноги, тобто двадцять пальців).

МАТЕРІАЛИ ДО ЛЕКЦІЇ № 9

СИНТАКСИС

План

1. Словосполучення і речення.
2. Поняття словосполучення. Типи словосполучень.
3. Речення як комунікативна одиниця. Основні ознаки речення.
4. Актуальне членування речення.

Ключові поняття: синтаксис, словосполучення, речення, сурядний і підрядний зв'язок, узгодження, керування, прилягання, сильне і слабке керування, предикативність, модальність, інтонація, тема, рема.

Синтаксис – (грец. σύνταξις – побудова, порядок, складання, від σύν – з, разом і таξις – упорядкування) – це розділ граматики, що вивчає граматичну будову словосполучень та речень у мові.

Предметом вивчення синтаксису є такі дві основні синтаксичні одиниці мови, як *речення й словосполучення*. Головне місце відводиться реченню як основній одиниці комунікації, через яку реалізуються всі структурні компоненти мови (фонemi, морфemi, слова і словосполучення). Крім простих речень, у синтаксисі вивчаються складні речення та закономірності їхньої побудови.

Словосполученням називається синтаксична одиниця, утворена поєднанням двох або більше повнозначних слів, об'єднаних граматично й за змістом, наприклад: *сонячний день, щирий друг, ходити до школи, працювати в університеті, ходити швидко, високо над землею* тощо.

Словосполучення, як і окреме слово, є будівельним матеріалом для речення, виступаючи частиною його структури. Компоненти словосполучення зв'язані за змістом, проте граматично вони нерівноправні, оскільки один із них є стрижневим словом, підпорядковуючим, а другий – залежним, або підпорядкованим, напр.: *осінній ярмарок, захистити диплом, успішно навчатися, неймовірно холодно тощо.*

Словосполучення є окремим об'єктом синтаксису. Вони входять до комунікативних засобів мови тільки через речення, у якому можуть виступати у функції головних і другорядних членів.

Отже, словосполучення і речення – це різні синтаксичні одиниці. На відміну від речення словосполучення не є самостійною одиницею мовного спілкування, а виступає засобом називання предметів, явищ, процесів тощо.

Словосполучення також відрізняються від речення тим, що не мають інтонації закінченості, їм не властиві категорії часу, особи, модальності.

За значенням і за характером зв'язку між словами розрізняються словосполучення: а) **фразеологічні** (*бити байдики; скалити зуби; повісити носа; скорчитися в три погібелі*); б) **лексичні** (*Чорне море, День учителя, Герой України*), у яких зв'язок між словами невільний і які означають власні назви, терміни, та в) **синтаксичні** (*великий будинок, його книжка, склав іспити*), які утворюються з двох і більше слів при побудові речення.

Перші два типи словосполучень вивчаються у фразеології.

У синтаксисі розглядаються синтаксичні словосполучення, які поділяються на дві групи: *вільні й стійкі*.

Вільними є словосполучення, які можна розкласти на окремі частини при будові нового речення. У цих словосполученнях кожне слово зберігає своє лексичне значення. Саме вільні словосполучення об'єктом вивчення синтаксису.

Стійкими, або зв'язаними, вважаються словосполучення, що утворюють нерозкладну єдність слів (*багато друзів, кілька працівників, людина великого зросту*). Такі словосполучення в реченні виступають як єдине ціле, що виконує роль члена

речення, напр.: **Багато будівельників** нашого будтресту сприяли розбудові Києва, особливо його центральної частини (З газ.).

Від вільних синтаксичних словосполучень слід відрізняти сполучення слів, які виникають у реченні, зокрема,

сполучення підмета й присудка, оскільки це предикативне сполучення: Сонце хилиться до обрію (Ю. Збанацький);

сполучення відокремлених членів речення зі словами, які вони пояснюють: Проїшла гроза, прозора і висока, шумлять озера крилами на схід... (А. Малишко); *термінологічні сполучення слів: dokonаний вид, neozначena forma дієслова; конвертована валюта, перехідна економіка; фразеологічні сполучення; не ловити тав – бути уважним, зосередженим, глек розбити – посваритися, гострий на язик – дотепний, кирпу гнути – зазнаватися тощо.*

До словосполучень також не відносяться: аналітичні форми вищого й найвищого ступеня, що складаються з двох слів: *більш високий, найбільш досвідчений, найбільш синій*; складені форми майбутнього часу та форми давноминулого часу: *буду працювати, будемо вчитися; читав був, писала була*; синтаксичні поєднання з числівниками і словами числового значення: *два крісла, три дівчини, мало вугілля; багато справ і конструкції* зі стійкими сполученнями: *брати участь, мати можливість, порушувати питання, залишити питання відкритим* тощо.

За будовою словосполучення поділяються на *прості й складні*.

Простими є словосполучення, що складаються переважно з двох повнозначних слів (з прийменником або без нього), з яких одне виступає стрижневим, або підпорядковуючим, а друге – підпорядкованим, або залежним. Таких словосполучень в українській мові найбільше, напр.: *святковий день, економічні програми, лист батька, навчатися в університеті, іти пішки і под.*

Прості словосполучення можуть бути й трислівними й чотирислівними. Це буває лише тоді, коли якийсь із компонентів словосполучення синтаксично не членується, тобто

є нероздільним, напр.: *людина похилого віку, дівчина з русою косою, буде працювати в університеті* і под.

Складними є словосполучення, які утворюються з простих або з одного простого й залежного від нього повнозначного слова чи кількох слів. Складні словосполучення мають три, чотири й більше повнозначних слів, їх можна розчленувати на частини, напр.: *відомі українські спортсмени* (відомі спортсмени й українські спортсмени), *молодий чоловік з невеликою борідкою* (молодий чоловік, чоловік з борідкою, з невеликою борідкою).

За смисловими і граматичними відношеннями розрізняють словосполучення *сурядні* й *підрядні*.

Сурядне словосполучення – це смислове і граматичне поєднання двох або більше повнозначних слів як граматично рівноправних: *книжки й журнали, блокноти й*

зошити, добрі і злі.

Підрядними називаються словосполучення, в яких одне слово стрижневе, а друге – залежне.

У підрядному словосполученні питання завжди ставиться від стрижневого, головного слова, напр.: ***вивчати*** (що?) *філософію, дивитися* (куди?) *вперед* тощо.

Підрядне словосполучення становить відносно замкнене коло слів на відміну від сурядного, яке може бути розширене.

У підрядних словосполученнях розрізняють типи зв'язку слів: *узгодження, керування і прилягання*.

Узгодження – це тип підрядного зв'язку, при якому залежне слово стоїть у тій самій формі, що й стрижневе, головне. Зміна стрижневого слова викликає зміну залежного, напр.: *старанний студент, старанного студента, старанному студентові* і т. п.; *добрі звичаї, добрих звичаїв, добрим звичаям* тощо.

Формальними показниками узгодження між частинами словосполучення є закінчення.

Залежні слова при узгодженні, як правило, виражаються прикметниками, дієприкметниками, прикметниковими займенниками, числівниками, а головне слово виражається іменником, іменниковим займенником або субстантивованими

частинами мови, ужитими замість іменника, напр.: *щасливий день, виконана робота, такий час* тощо.

Узгодження може бути повне і неповне. Повним є узгодження, при якому всі форми залежного слова відповідають усім формам головного слова: *рідний дім* (узг. в роді, числі й відмінку), *зелені ліси* (узг. у відмінку й числі), *надруковані матеріали* (узг. у відмінку й числі). При неповному узгодженні залежне слово має не всі граматичні форми головного: напр.: **Село Межиріччя** Рівненської області відоме оригінальною древньою спорудою (З газ.). У словосполученні *село Межиріччя* слова узгоджуються тільки у відмінку й не узгоджуються в числі (село – однина, Межиріччя – множина).

Керування – це тип підрядного зв'язку, при якому стрижневе слово вимагає від залежного певної відмінкової форми з прийменником чи без нього, тобто керує залежним словом. Звідси й назва «керування»: *читати книжку, відповідати на питання, іти лісом, будувати школу, обговорення проблеми* тощо.

Характерною ознакою керування є те, що при зміні стрижневого слова залежне залишається незмінним, наприклад.: *склав іспит, складу іспит, складено іспит* і т. п.

При керуванні стрижневі слова можуть виражатися іменниками, прикметниками, числівниками, займенниками, дієсловами, прислівниками, а залежні – іменниками, займенниками або субстантивованими словами: *висновок ученого, розроблені автором, відповідаючи на питання, п'ятнадцяти країн, десять питань, зводити міст, хтось із наших* тощо.

Розрізняють *керування безпосереднє, тобто безприйменникове*, і *посереднє, прийменникове*: *складати іспит, відкривати рахунок* (у банку), *відвідувати театри, цікавитися музикою* (керування безпосередні) і *працювати над дисертацією, готуватися до поїздки, друзі з міста, незвичний до праці* (керування посередні) тощо.

Керування може бути *сильним і слабким*.

Сильним називається таке керування, коли стрижневе слово вимагає від залежного певного відмінка (здебільшого без прийменника або з прийменником), а не будь-якого іншого.

Сильне керування переважно є безпосереднім. Типовим прикладом сильного безпосереднього керування є сполучення перехідного дієслова з іменником або будь-яким субстантивованим словом у знахідному відмінку без прийменника: *писати доповідь, читати газету, купувати квиток, зустрічати друзів* тощо.

У таких сполученнях залежне слово може мати форму й родового відмінка, якщо при перехідному дієслові є заперечна частка **не**: *не скласти іспиту, не прочитати книжки*; коли він означає частину від цілого: *налили молока, відрізати хліба, випити квасу* й коли означає знаряддя (орудний відмінок): *писати ручкою, різати ножем, копати лопатою* тощо.

Сильним посереднє керування буває в словосполученнях, які складаються з префіксального дієслова, що вимагає певного відмінка іменника з таким прийменником, як префікс стрижневого дієслова: *зійти з доріжки, зайти за будинок, увійти в дім, написати на папері* тощо.

Слабким називається керування, коли залежне слово може мати форму будь-якого відмінка. Слабким переважно є посереднє прийменникове керування: *працювати в музеї, падати на землю, стукати у двері, сподіватися на підтримку, вийти в ефір* тощо.

Прилягання – це тип підрядного зв'язку, при якому залежні слова приєднуються до стрижневого слова тільки за змістом. Прилягати можуть лише ті слова, які не мають форм словозміни, а саме: прислівники, дієприслівники, інфінітиви та ідіоми, які за значенням і функцією наближаються до прислівника: *відповідати добре, працювати сумлінно, читати швидко, стояти ні в сих ні в тих* тощо.

Найчастіше прилягають прислівники до дієслова: *зробив швидко, пише грамотно, розмовляє по-українськи*; прислівник до прислівника: *надзвичайно корисно, дуже добре, винятково спокійно*; зрідка прилягають прислівники та інфінітиви до іменників: *дорога вперед, бажання працювати* та прикметники до прислівників: *дуже радий, надзвичайно задоволений*.

Синтаксичні зв'язки між словами можуть виражатися такими мовними засобами: а) формами слів; б) службовими словами, в) порядком слів, г) інтонацією.

Форми слів – це найважливіший засіб вираження зв'язків між словами. Наприклад, у флективних мовах граматичні значення роду, числа, відмінка, особи тощо виражають флексії.

Так, у словосполученнях: *актуальні проблеми, фінансова система, точний рік, двадцятий тиждень* зв'язок залежних слів зі стрижневим здійснюється за допомогою відмінковий закінчень.

Службові слова в реченні показують різноманітні взаємовідношення і зв'язки між словами. Провідне місце серед них займають прийменники, які розрізняють значення відмінкових форм і разом з ними служать для вираження зв'язків між частинами словосполучень: *план на місяць, підготовка до екзаменів, стосунки між працівниками, робота над дисертацією*.

Показником синтаксичних відношень у реченні може бути *порядок слів*, зокрема він служить засобом розрізнення як відмінків, так і членів речення. Наприклад, у словосполученнях *знаменний день, виконане завдання, вирішена проблема* прикметники в препозиції до пояснюваного слова виступають у функції означень, а в словосполученнях *день знаменний, завдання виконане, проблема вирішена* у постпозиції – у функції частини складеного іменного присудка. Перші словосполучення належать до *атрибутивних*, другі – до *предикативних*.

Інтонація також є важливим засобом для смислового об'єднання й для виділення слів у словосполучення, словосполучень – у реченні, для оформлення речень. Так, інтонація вказує, що сполучення слів або речення не закінчене, інтонація дає змогу виділити стрижнєве слово в словосполученні, окреслити паузу в реченні, оскільки паузи, або такти мови, часто зумовлюють різні синтаксичні відношення в реченні.

В усному мовленні за допомогою інтонації розрізняються питальні, окличні, розповідні й спонукальні речення.

З'єднувальна інтонація характеризується підвищенням голосу перед паузою тощо.

За способом вираження стрижневого слова, тобто залежно від того, якою частиною мови граматично виражене головне слово, розрізняють словосполучення *іменникові, прикметникові, числівникові, займенникові, прислівникові* та *дієслівні*.

В *іменникових* словосполученнях стрижневим словом виступають іменники: *тяга до науки, книжка сестри, техніка безпеки, бажання перемогти, перший космонавт, допомога друга*.

З іменниками насамперед сполучаються ті частини мови, у яких категорії роду, числа й відмінка є несамотійними, зокрема прикметники (*велике бажання*), числівники (*п'ятий студент*), займенники (*такий день*), співвідносні з прикметниками, і дієприкметники (*відпрацьоване заняття*).

У *прикметникових* словосполученнях стрижнєве слово виражається прикметником. У таких словосполученнях залежна частина вказує на якусь обставину чи предмет, які використовуються для конкретизації вираженої прикметником ознаки: *вдячний друзям, залежний від керівництва, синій від холоду, коричневий від сонця, надзвичайно подібний* тощо.

У *займенникових* словосполученнях головним словом є займенник: *хтось із друзів, кожний з громадян*.

У *прислівникових* словосполученнях стрижневим словом є прислівник, який характеризується іншими, залежними від нього словами. Ці слова вказують на якісну чи кількісну міру вияву ознаки, яку позначає прислівник, або уточнюють її часове чи просторове значення. Прислівник може сполучатися з прислівником, з іменником: *дуже давно, вдвічі дорожче, високо в горах, далеко від села, досить чітко, далеко за містом*.

У *дієслівних* словосполученнях стрижневим словом є дієслово, яке може сполучатися з іменниками в непрямих відмінках з прийменниками й без них: *написати статтю, укласти договір*; з інфінітивом: *просити відрядження, доручити придбати*; із займенником з прийменником і без нього: *любити її, турбуватися за нього, думати про них, наказувати йому, сказати їм* тощо.

За смисловими відношеннями між стрижневим і залежними словами розрізняють словосполучення *атрибутивні*, *об'єктні* і *обставинні*.

Атрибутивними є словосполучення, у яких стрижнєві слова називають предмети або опредмечені поняття, а залежні – їхні постійні або змінні ознаки: *зимовий день*, *відмінна відповідь*, *друг батька*, *мрії вивчитися* та ін.

Об'єктними є словосполучення, у яких стрижнєве слово означає дію або стан предмета, а залежне – об'єкт, на який спрямована чи з яким пов'язана дія: *написати статтю*, *підготувати доповідь*, *відкрити двері* і под.

Обставинними є словосполучення, у яких стрижнєві слова означають дію, стан, якість предмета, а залежні – обставини, при яких відбувається дія чи реалізується ступінь якості: *снідати вранці*, *працювати вночі*, *їхати в поїзді*, *жити далеко*, *дуже близько*, *лікуватися в санаторії* та ін.

Речення є основною одиницею мови, саме тому воно вважається основною одиницею синтаксису. Кожне речення складається зі слів і словосполучень, воно формується за законами даної мови й характеризується завершеною інтонацією.

Речення – це граматично оформлена за законами даної мови одиниця людської мови, яка є основним засобом формулювання, вираження й повідомлення думки і яка характеризується завершеною інтонацією: *Ми говоримо про свободу, тішимося свободою, бажаємо свободу..., але насправді боїмося її* (Любомир Гузар).

Думка, виражена в будь-якому реченні, може подаватися в плані ствердження, заперечення, непевності, можливості, вірогідності тощо.

Речення виконує в мові надзвичайно важливу функцію – воно служить засобом комунікації, тобто сам через речення здійснюється повідомлення про явища об'єктивної дійсності, через речення люди мають можливість спілкуватися між собою, розвивати науку, культуру, мистецтво тощо, а отже, забезпечувати спілкування в усіх сферах суспільного життя.

Речення характеризується такими граматичними ознаками: *предикативність*, *модальність*, *закінченість*

інтонації, граматична організованість речення, або наявність граматичного й смислового зв'язку всіх його компонентів, і відносна смислова закінченість.

Предикативність – це найістотніша ознака речення, яка вказує, що стверджується чи заперечується в певному реченні, як висловлюване відноситься до дійсності. Предикативність створюється за допомогою таких граматичних засобів, як *категорії часу, способу, особи*, та *відповідною інтонацією*.

Модальність – це друга важлива ознака речення. Вона виражає відношення змісту висловленого до дійсності, вказує на реальність чи нереальність, можливість чи неможливість того, про що повідомляється тощо.

Модальність тісно зв'язана з предикативністю речення. Вона виражається за допомогою граматичної категорії способу модальних слів і часток.

Інтонація – це третя ознака речення, яка є засобом граматико-синтаксичного оформлення речення. Вона оформляє закінченість речення і членування його на синтаксичні одиниці. За допомогою інтонації речення відмежовуються одне від одного, оформлюються речення за метою висловлювання (розповідні, питальні, окличні), якщо речення обривається, на місці обриву ставляться три капки, що вказують за незакінченість його. Речення, яке не має закінченої інтонації, може бути продовжене за змістом. Інтонація виражає модальні відтінки речення, визначає члени речення (пор., напр.: *виконане завдання і завдання виконане*) залежно від їх позиції в реченні, допомагає визначити, яку синтаксичну побудову становить певна група слів у реченні.

Граматична організованість речення, чи наявність граматичного й смислового зв'язку всіх його компонентів, – це четверта ознака речення. Слова в реченні пов'язуються за певними синтаксичними правилами. Так, існують чітко визначені правила зміни форм слів для вираження відповідних смислових відношень, розміщення слів у певному порядку, визначення членів речення залежно від їх позиції в реченні тощо. Випадковий набір слів, без урахування граматичних законів мови, речення не становить.

Відносна смислова організованість – п'ята ознака речення, яке характеризується відносною закінченістю висловленої думки, оскільки кожне речення становить лише певну частину розгорнутого повідомлення. У ньому виявляються смислові ознаки, що не властиві словам, словосполученням, з яких воно складається.

Відносність смислової закінченості речення зумовлюється його змістовою багатозначністю. Речення, взяте окремо, як мовна одиниця не може мати остаточної смислової закінченості, його смислова закінченість є відносною, оскільки кожне речення перебуває у зв'язках із попередніми й наступними реченнями, які використовуються в даній ситуації. Саме контекст і ситуація розкривають і доповнюють зміст речення.

Речення класифікують за такими ознаками: а) за функцією, яку вони виконують у мові, чи за метою висловлювання; б) за характером вираженого ставлення до дійсності і в) за структурою.

За функцією, або за метою висловлювання, речення поділяються на *розповідні, питальні й спонукальні*.

Розповідними є речення, у яких повідомляється про когось чи про щось, про будь-який факт об'єктивної дійсності, явище, подію тощо: 1. *Головним напрямком міжнародного руху фінансів є іноземні інвестиції* (З журн.). 2. *Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР) створено в 1991 р.* (М. Павловський). 3. *Міжнародний валютний фонд (МВФ) займається фінансуванням програми боротьби з інфляцією та загальною фінансовою нестабільністю* (М. Павловський).

Розповідні речення відзначаються різноманітністю змісту та структури. Вони широко використовуються в різних стилях мови. У розповідних реченнях закінченість думки виражається за допомогою відповідної інтонації. Вимовляються розповідні речення рівним, спокійним тоном, який підвищується на логічно наголошеному слові, а наприкінці речення знижується: 1. *Влада боїться свободи в серцях набагато більше, ніж голодного бунту* (Любомир Гузар).

Питальними називають речення, які містять у собі питання. Закінчуються питальні речення підвищеною інтонацією, яка є найважливішим засобом оформлення

питальних речень. Крім інтонації, для оформлення питальних речень використовуються питальні частки: **хіба, чи, невже, що за:** – *Миколко, чи можна скористатися твоїм планшетом?*

– *А хіба твоїй ще не повернули з ремонту?*

У межах питальних виділяються риторично-питальні речення, що містять у собі питання, які не вимагають відповіді: 1. *Чи замислюватися ви, шановний читачу, чому Слово і Любов у людському житті – суть величини, що дорівнюють лишень Духу Святому? Чи тішить нас мова, яку чуємо щодня? Чи вчимося говорити до ближнього, або у нашому слові лунало співчуття?* (З газ.). *А ти, о серце, завжди неслухняне, На мене з недругами йдеш – хіба Служити ворогам – це не ганьба, Хіба мій меч їх більше не дістане?* (Д. Павличко).

Спонукальними називають речення, які виражають прохання, пораду, наказ, заклик, запрошення, заборону та інші волевиявлення. У цих реченнях чітко виявляється намір вплинути на когось.

Спонукальні речення оформляються за допомогою дієслів-присудків у формі наказового способу або умовного в значенні наказового чи інфінітива, тобто за допомогою дієслів, що мають спонукальне значення, та імперативною (від лат. наказовий, владний) інтонацією. Речення, у яких виражається заклик, наказ або заборона, вимовляються високим тоном, підвищеною інтонацією, а спонукальні речення, що виражають пораду, прохання, застереження, запрошення тощо, вимовляються низьким тоном, пониженою інтонацією: 1. *Моя любове! Я перед тобою! **Бери** мене в свої блаженні сни. Лиш **не зроби** слухняною рабою, **не ошукай** і крил **не обітни*** (Л. Костенко) 2. *У приміщенні **не курити!** Узав би та й зробив!*

У спонукальних реченнях граматичними центрами нерідко виступають вигуківі імперативи **Годі! Геть! Досить! Цсс!** і под. У кінці спонукальних речень переважно ставиться знак оклику, рідше – крапка.

Окличними є речення, що виражають емоційні реакції мовця й вимовляються з окличною інтонацією: 1. *Село! Село! Веселі хати! Веселі здалека палати – Бодай ви терном поросли!* (Т. Шевченко). 2. ... *Жити хочу! Геть думи сумні!* (Леся Українка). Окличними можуть бути розповідні,

питальні й спонукальні речення, якщо вони вимовляються з певним почуттям і піднесеним голосом: 1. *Як чудово виглядає лісова галявина навесні!* (розповідне окличне речення). 2. *Хіба ж можна нищити таку красу?!* (питальне окличне речення). *Бережіть рідну природу!* (спонукальне окличне речення).

До окличних речень відносять також речення-привітання, речення-заклики і под.: 1. *О горе нам усім! Хай гине честь, сумління, Аби упала ся тюремная стіна!* (Леся Українка). 2. *Хай не зітруться підкови, хай не підіб'ються ваші коні!* (О. Гончар). Окличні речення оформлюються насамперед за допомогою інтонації, вимовляються високим тоном з різким виділення слова, що виражає емоцію. У кінці речення високий тон несподівано спадає: *Будемо ж стояти на смерть!* (О. Гончар).

За характером вираженого ставлення до дійсності розрізняються речення *стверджувальні* й *заперечені*.

Стверджувальними називаються речення, у яких стверджується те, що говориться в присудку про підмет: 1. *Месники дужі приймуть мою зброю, кинуться з нею одважно до бою* (Леся Українка). 2. *Шелестить осика тонким листям*. Стверджувальні речення не мають у собі заперечення. Вони є прямою відповіддю на запитання або виражають згоду мовця з ким-небудь чи з чим-небудь тощо: *Ходили яблуні і стукали у вікна* (Л. Костенко).

Запереченими називаються речення, у яких заперечується те, про що йдеться в присудку, чи заперечується будь-який інший член речення. Заперечні речення поділяються на загальнозаперечні, коли заперечна частка **не** стоїть перед присудком: 1. **Не** бути ворогам на нашій землі! (З газ.). 2. **Не** сприяє фінансовій стабілізації й бюджетно-податкова системи, яка діє в країні (З журн.), і частковозаперечні, коли частка не відноситься до будь-якого члена речення, крім присудка: *Слово, чому ти не твердая криця, Що серед бою так ясно іскриться?* (Леся Українка).

У загальнозаперечних речення для підвищення заперечення, крім частки **не** перед присудком, уживаються заперечні займенники (*ніхто, ніщо, ніякий, нічий*) та прислівники (*ніде, ніколи*), частка *ні*, повторювані сполучники *ні... ні, ані... ані*: 1. *Соломії ніколи не доводилось*

виступати перед такою поважною аудиторією. 2. Україно моя, мені в світі **нічого не треба** (А. Малишко).

За структурою речення поділяються на *прості й складні*.

Простим називається речення, яке має тільки один граматичний центр, виражений сполученням підмета й присудка або одним із головних членів – підметом чи присудком: 1. *Творчий геній Т. Шевченка вказав українській мові її майбутнє* (З довідника). 3. *У Києві відкрили нову станцію метро* (З газ).

Складним називається речення, яке має два й більше граматичних центри, складається з кількох частин, за своєю будовою співвідносних з простими реченнями, кожна з яких має свої граматичні центри. Складне речення становить граматичну, смислову та інтонаційну єдність: 1. *Гримить! Благодатна пора настає, Природу розкішная дрозж пронимає, Жде спрагла земля плодотворної зливи, І вітер над нею гуляє бурхливий...* (І. Франко).

Частини складного речення можуть об'єднуватися як незалежні, рівноправні, або як залежні: 1. *Життя не має ціни, а воля дорожча за життя* (Нар. творчість). 2. *Добре жить тому, чия душа і дума добро навчилися любити* (М. Нагнибіда).

Прості речення можуть бути *двоскладними й односкладними, поширеними і непоширеними, повними і неповними*.

Двоскладним є речення, яке має підмет і присудок, дві складові частини граматичного центру, тому воно й називається двоскладним. Слова в реченні, які відносяться до підмета, складають групу підмета, а ті, які відносяться до присудка, – групу присудка: 1. *Серед долини **зеленіють** розкішні густі та високі **верби**...* (І. Нечуй-Левицький), група підмета – *розкішні густі та високі верби*, група присудка – *серед долини зеленіють*.

Односкладним є речення, яке має тільки один головний член (тому воно й називається односкладним), співвідносний з підметом або з присудком. В односкладних реченнях граматичний центр виражається тільки одним головним членом: 1. *Широкий, необмежений, незайманий **степ*** (М. Коцюбинський). Головний член – *степ*, співвідносний з підметом. 2. *Вранці Андрія **одвезли** в лікарню, в город...* (М.

Коцюбинський), *одвезли* – головний член, співвідносний з присудком.

Другорядні члени речення групуються навколо головних. Підмет із залежними від цього словами, про що йшлося вище, становить групу підмета, а присудок зі словами, що до нього відносяться, – групу присудка.

Поширеним називається речення, у якому наявні головні й другорядні члени: 1. *За лісом широкі поля поволі й лагідно опускались вниз* (М. Коцюбинський). 2. *Новій ринковій системі в Україні необхідна зовсім інша фінансова системи* (З журн.).

Непоширеним називається речення, яке складається тільки з головних членів, якщо речення двоскладне, і з одного головного члена, якщо воно односкладне: 1. *Минає час. Світає.* 2. *Смеркалося... Огонь...* (Т. Шевченко).

Повним називається речення, у якому є всі члени, необхідні для даної конструкції: *І знову щастя усміхнеться нам й заколоситься золота пшениця* (Н. Весна).

Неповним називається речення, у якому пропущений формально необхідний головний чи другорядний член, що легко визначається з контексту: 1. *Людина створила культуру, а культура – людину* (В. Русанівський).

Крім вищеназваних типів речень, виділяються ще речення *ускладнені* й *неускладнені*.

Ускладнюватися речення можуть однорідними й відокремленими членами речення, звертаннями, вставними словами й реченнями, вставленими реченнями, стверджувальними й заперечними словами *так* і *ні*, повторюваними словами тощо.

Отже, *ускладненим* називається речення, у якому наявний один із вищеназваних мовних компонентів, *неускладненим* – речення, у якому названі вище мовні компоненти відсутні.

Характеризуючи будь-яке речення, слід чітко визначити, до якого типу речень воно належить. Напр.: 1. *Сьогодні культура і мова виявилися об'єднаними в царині духовних вартостей кожної людини і всього суспільства* (В. Русанівський) – речення просте, двоскладне, бо має підмет і присудок, особове, бо є в ньому підмет, оскільки має всі члени, необхідні для даної структури, поширене, бо, крім головних,

наявні другорядні члени, стверджувальне, ускладнене однорідними підметами й однорідними додатками, розповідне за інтонацією і функцією.

Приклад характеристики односкладного речення: *І. В Балці було вже зовсім темно...* (П. Панч) – речення просте, односкладне, безособове, повне, поширене, стверджувальне, неускладнене, розповідне.

Актуальне членування речення – членування речення за змістом на дві частини: предмет мовлення і те, що про нього говориться. Автором теорії актуального членування речення став у 20 – 30 роках XX століття чеський лінгвіст Вілем Матезіус.

Актуальне членування відповідає комунікативному завданню, тобто орієнтоване на актуальну (важливу в певний момент) інформацію. Отже, актуальне членування речення стосується лише мовлення і відбиває природу мовленнєвих актів. Відповідно до свого комунікативного завдання речення розчленовується на дві частини: тему (дане) і рему (нове). Ці дві частини відповідно ще називають психологічним (логічним) суб'єктом і психологічним (логічним) предикатом.

Тема – це вихідна частина висловлення, його основа, те, що в даній ситуації є відомим. *Рема* – головний зміст повідомлення, ядро висловлення, те нове, що повідомляють про першу частину (тему). Наприклад: *У нашу бібліотеку* (основа висловлення, тема) *надійшли нові книги* (ядро висловлення, рема); *Ми дісталися будинку. У ньому* (тема) *горіло світло* (рема). Така будова речення забезпечує зв'язність тексту, постійне збагачення змісту й розвиток думки. Кожне наступне речення, з одного боку, будується на основі попереднього, вбираючи його частину, а з другого – містить нову інформацію. Тема менш значуща, ніж рема. Тема служить для зв'язку речень у тексті. Рема ж забезпечує подальше розгортання думки. Тому не кожне речення членується на тему й рему. Трапляються речення, усі компоненти якого стосуються реми. Це переважно речення, що констатують факти: *Настала весна. Почалися канікули*.

Основними засобами актуального членування є інтонація (постановка логічного наголосу) і порядок слів.

Актуальне членування речення служить одним із засобів зв'язку речень у тексті. Існує два основних типи співвідношення тем у сусідніх реченнях:

1) *послідовний* (темою наступного речення є рема попереднього): *В аудиторію увійшов декан. Він сказав, що в суботу відбудеться конкурс читців. Читці повинні підготувати на конкурс три твори – віри, байку, прозовий уривок. Твори мають бути високохудожніми й актуальними;*

2) *паралельний* (одна й та сама тема повторюється в декількох реченнях): *Квіти цвіли всюди. Вони вишивали дивні візерунки на схилах Кримських гір. Вони п'янили своїм густим ароматом на приморських бульварах. Вони чарували своїми різнобарвними кольорами в парках і скверах. Квіти, квіти, квіти.*

ПРАКТИЧНИЙ БЛОК

Заняття № 1

Предмет, завдання й методи науки про мову. Природа, функції й будова мовної системи

Питання для обговорення

1. Значення науки про мову.
2. Місце мовознавства в системі наук.
3. Методологія мовознавства.
4. Будова мовної системи. Мова як знакова система.
5. Мова й мислення. Мова й мовлення.
6. Функції мови.
7. Структура мови.
8. Синхронія й діакронія.

Завдання для самоконтролю

1. Опрацюйте питання для обговорення.
2. Доберіть 5 – 6 висловлювань про мову. Прокоментуйте їх. Яку роль виконує мова в суспільному житті?
3. Про які функції мови свідчать висловлювання? Обґрунтуйте свою думку.

1. *Мова – це той «найважливіший, найдорожчий і найміцніший зв'язок, що з'єднує живі й майбутні покоління народу в одне велике історичне живе ціле. Вона не тільки виражає життєвість народу, але є саме це життя»* (К. Ушинський).

2. *Межі моєї мови означають межі мого світу* (Л. Вітгенштейн).

3. *Без розуміння мови немає мови взагалі* (Р. Смаль-Стоцький).

4. *Уся людська культура й цивілізація нерозривно зв'язана з цим величезним сховищем людських знань і досвіду, що їх нагромаджено за весь час існування людства як суму знань видатних людей усіх поколінь* (І. Томан).

4. Запишіть словосполучення й речення, у яких можливий трансформаційний аналіз. Поясніть, яким чином відбувається трансформація.

Перепис населення, розслідування журналістів, вулиці Старобільська, водій відчинив двері, Олена працює добре, прилад працює добре, читати дитині.

5. Здійснить членування речення і слів за безпосередніми складниками.

Знов зозулі голос чути в лісі.

Наддніпрянський, перерозподілити.

Рекомендована література

1. Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства: короткий нарис : навч. посіб. Київ : Вища шк., 2006. С. 3 – 16.

2. Глушенко В. А., Ледняк Ю. В., Овчаренко В. М. та ін. Мова як система : навч. посіб. Київ : Центр учб. л-ри, 2011. 132 с.

3. Доленко М. Т. Вступ до мовознавства. Київ : Вища шк., 1975. 152 с.

4. Дорошенко С. І., Дудик П. С. Вступ до мовознавства. Київ : Вища шк., 1974. 296 с.

5. Зеленько А. С. Вступ до мовознавства (у схемах і таблицях). Луганськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. 149 с.

6. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства : підручник. Київ : ВЦ «Академія», 2006. с. 7 – 35.

7. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства. Київ : ВЦ «Академія», 2008. с. 7 – 16.

8. Українська мова. Енциклопедія / за ред. І. В. Муромцева. Київ : Майстер-клас, 2011. 400 с.

Заняття № 2

Виникнення мови й походження конкретних мов.

Генеалогічна класифікація мов

Питання для обговорення

1. Проблема походження мови.
2. Закономірності розвитку мов.
3. Специфіка розвитку різних рівнів мовної структури.
4. Розвиток і функціонування мов у різні історичні епохи.

5. Загальна характеристика мов світу.
6. Порівняльне вивчення мов.
7. Генеалогічна класифікація мов. Родовідне дерево А. Шлейхера.

Запитання й завдання для самоконтролю

1. Підготуйтеся до висвітлення питань для обговорення.
2. Дайте відповіді на додаткові питання:
 1. Чим відрізняються питання виникнення мови й походження конкретних мов?
 2. Які процеси спричинили різноманітність мов?
 3. Назвіть основні типи мовних контактів. Які їхні результати?
 4. У чому виявляється двосторонній зв'язок мови й суспільства?
 5. Як виявляється в мові статус і роль індивіда?
 6. Обґрунтуйте поняття **«інтерференція мовних систем»**. У яких випадках вона виникає?
3. Чим зумовлене різне прочитання іншомовних власних назв: *Гаріс і Харіс; Уільям і Вільям; Гете і Гете?*
4. Назвіть мови, які функціонують в Україні, визначте їхнє місце в генеалогічній класифікації.
5. Підготуйте повідомлення: **Функціонування української мови за межами України** (1,5 – 2 сторінки друкованого тексту).
6. У яких країнах функціонують такі мови: *німецька, болгарська, французька, хінді, татарська, азербайджанська, датська*? Яке місце цих мов у генеалогічній класифікації?

Рекомендована література

1. Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства: короткий нарис : навч. посіб. Київ : Вища шк., 2006. С. 22 – 32; 39 – 46.
2. Глушченко В. А., Ледняк Ю. В., Овчаренко В. М. та ін. Мова як система : навч. посіб. Київ : Центр учб. л-ри, 2011. 132 с.
3. Доленко М. Т. Вступ до мовознавства. Київ : Вища шк., 1975. 152 с.
4. Дорошенко С. І., Дудик П. С. Вступ до мовознавства. Київ : Вища шк., 1974. С. 235 – 246; 263 – 291.

5. Зеленько А. С. Вступ до мовознавства (у схемах і таблицях). Луганськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. 149 с.
6. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства : підручник. Київ : ВЦ «Академія», 2006. С. 7 – 35.
7. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства. Київ : ВЦ «Академія», 2008. С. 7 – 16.
8. Левицький Ю. М. Мови світу : енцикл. довід. Львів, 1998. 201 с.
9. Українська мова. Енциклопедія / за ред. М. В. Русанівського, О. О. Тараненка (співавтори), М. П. Зяблюка та ін. Київ : «Українська енциклопедія», 2000. С. 659 – 679.
10. Українська мова. Енциклопедія / за ред. І. В. Муромцева. Київ : Майстер-клас, 2011. 400 с.
11. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри : монографія. Дніпропетровськ, 1998. С. 8 – 18.

Заняття № 3 – 4 **Фонетика. Фонологія**

Питання для обговорення

1. Фонетика як лінгвістична дисципліна. Три аспекти вивчення звуків.
2. Принципи класифікації звуків мовлення. Голосні і приголосні звуки, їхня порівняльна характеристика.
3. Одиниці фонетичного членування мовленнєвого потоку: фраза, такт, склад, наголос, інтонація, мелодика.
4. Взаємодія звуків у мовленнєвому потоці. Позиційні й комбінаторні фонетичні зміни.
5. Орфоепія. Транскрипція й транслітерація.
6. Поняття фонем. Диференційні та інтегральні ознаки фонем.
7. Позиції фонем. Варіанти й варіації фонем.
8. Фонологічна система.

Запитання й завдання для самоконтролю

1. Підготуйтеся до висвітлення питань для обговорення.
2. Поділіть слова на склади. Визначте типи складів (відкритий – закритий; прикритий – неприкритий).

Сестра, суспільство, олово, виїжджати, промисловість.

3. Прочитайте виразно вірш Г. Половинки «Спасибі, дощ». Виділіть тоном голосу слова, які мають на собі логічний наголос.

Спасибі, дощ. Прийшов, а не пройшов.

Не обминув минуле і сучасне.

Життя, воно по-своєму прекрасне,

Змивай же бруд з потертих підшов.

Ти хто мені, розрадник, а чи брат?

Будь братом. Чи розрадником. Чи просто

Умий усе. Нехай світліє простір.

І лад на серці...лад на серці...лад...

4. Японський професор Т. Цунода, вивчаючи сприйняття різних типів звуків представниками різних мовних колективів (японцями, китайцями, корейцями, в'єтнамцями, з однієї сторони, і англійцями, французами, іспанцями, італійцями, з іншої), побачив різний характер домінантності півкуль головного мозку при сприйнятті голосних звуків. Носії східних мов виявляють домінантність лівої півкулі на голосні звуки, у той час, як носії західноєвропейських мов, – правої. У чому причина?

5. Визначте у словах сильну і слабку позиції: *весло* – *весла*; *косити* – *косьба*; *високий* – *високо*; *молотити* – *молотьба*.

6. Визначте у словах фонетичні процеси.

Просьба, горіх, серце, смієшся, строк, хто, няня, Хома, вісник.

7. До поданих слів доберіть і запишіть такі, щоб можна було одержати звукову кореляцію за:

а) твердістю – м'якістю : *лук, лан, син, стан, рис, лад*;

б) за глухістю – дзвінкістю : *кава, пас, там, тіло, сірка, шар.*

8. Наведіть приклади слів в англійській мові, у яких є дифтонги та трифтонги. Підкресліть ті літери, якими позначені дифтонги і трифтонги.

9. У запропонованих словах знайдіть акомодатії голосних звуків, поясніть їх.

Морквяний, люд, пелюстка, любов, дудочка, сядь.

10. Визначте й охарактеризуйте явища кількісної і якісної редукції у словах.

Вечір – вечорниці – вечірній – повечоріло; голуб – голубка; вишня – вишенька – вишневий – вишняк; степ – степовий – степами – степовик.

11. Запишіть текст фонетичною і фонематичною транскрипцією.

*Дзижчить бджола і соловей співа,
А в мене серце пташеням летючим б'ється,
Весна дзвенить, щебече і сміється,
І я вишукую в траві нові слова (Г. Гайворонська).*

Рекомендована література

1. Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства: короткий нарис : навч. посіб. Київ : Вища шк., 2006 С. 53 – 56; 57 – 69.

2. Глущенко В. А., Ледняк Ю. В., Овчаренко В. М. та ін. Мова як система : навч. посіб. Київ : Центр учб. л-ри, 2011. 132 с.

3. Доленко М. Т. Вступ до мовознавства. Київ : Вища шк., 1975. 152 с.

4. Дорошенко С. І., Дудик П. С. Вступ до мовознавства. Київ : Вища шк., 1974. С. 50 – 71; 72 – 81.

5. Зеленько А. С. Вступ до мовознавства (у схемах і таблицях). – Луганськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. 149 с.

6. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства : підручник. Київ : ВЦ „Академія”, 2006. – С. 7 – 35.

7. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства. Київ : ВЦ «Академія», 2008. С. 7 – 16.

8. Українська мова. Енциклопедія / за ред. М. В. Русанівського, О. О. Тараненка (співавтори),

М. П. Зяблюка та ін. Київ : «Українська енциклопедія», 2000. С. 659 – 679.

9. Українська мова. Енциклопедія / за ред. І. В. Муромцева. Київ : Майстер-клас, 2011. 400 с.

Заняття № 5

Письмо. Графіка. Орфографія

Питання для обговорення

1. Звукова мова й письмо. Передумови виникнення письма.
2. Етапи і форми розвитку графічного письма. Зародження української писемності.
3. Алфавіти, їхні типи. Історія алфавітів. Український алфавіт.
4. Графіка.
5. Орфографія. Принципи орфографії.

Завдання для самоконтролю

1. Опрацюйте питання для обговорення.
2. Дайте відповіді на такі питання:
Який вплив мала діяльність Кирила і Мефодія для розвитку слов'янської культури?
Чому створення слов'янського алфавіту стало запорукою прийняття слов'янами християнства?
3. Наведіть приклади сучасних ідеографічних знаків, прокоментуйте їх.
4. Доведіть, що ноти – це окремий вид письма.
5. Підготуйте повідомлення : *Історія виникнення алфавітів* (для студентів спеціальності «Українська мова і література, англійська мова»); *Історія літери Г в українській мові* (для студентів спеціальності «Українська мова і література»).
6. За яким принципом орфографії пишемо слова в українській мові, англійській та білоруській мовах:

Шостий, вілла, собака, ліс, богатир, Коваль, легкий, джміль; lost, meet, daughter, phonetics, lot, scheme; касіць, сцяг, дзяржаўнасць, сябраваць, смачна.

Рекомендована література

1. Глущенко В. А., Ледняк Ю. В., Овчаренко В. М. та ін. Мова як система : навч. посіб. Київ : Центр учб. л-ри, 2011. 132 с.
2. Доленко М. Т. Вступ до мовознавства. Київ : Вища шк., 1975. 152 с.
3. Зеленько А. С. Вступ до мовознавства (у схемах і таблицях). – Луганськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. 149 с.
4. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства : підручник. Київ, ВЦ «Академія», 2006. – 336 с.
5. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства. Київ : ВЦ «Академія», 2008. 168 с.
6. Левицький Ю. М. Мови світу : енцикл. довід. Львів, 1998. 201 с.
7. Українська мова. Енциклопедія / за ред. М. В. Русанівського, О. О. Тараненка (співавтори), М. П. Зяблюка та ін. Київ : «Українська енциклопедія», 2000. С. 659 – 679.
8. Українська мова. Енциклопедія / за ред. І. В. Муромцева. Київ : Майстер-клас, 2011. 400 с.

Заняття № 6

Лексикологія. Фразеологія

Питання для обговорення

1. Характер лексико-семантичної підсистеми мови і її одиниць.
2. Парадигматичні відношення лексем: синоніми, антоніми, пароніми.
3. Епідигматичний аспект взаємозв'язку лексико-семантичних варіантів полісеманта: пряме значення; переносні значення, їхні типи; омонімія.

4. Системна організація лексичних шарів (груп):
а) групи лексики за походженням;
б) групи лексики за сферою вживання;
в) групи лексики за емоційно-стилістичним забарвленням;
г) історичні групи лексики.
5. Поняття фразеології. Класифікація фразеологізмів.

Завдання для самоконтролю

1. Опрацюйте питання для обговорення.
2. Серед наведених слів знайдіть ті, які не виражають поняття. Які з цих слів мають конкретне, а які абстрактне значення?

Студент, Полтава, щастя, лісовик, азот, вихований, русалка, Дніпро, просьба, Петров, група, ой, драма-феєрія «Лісова пісня», декан.

3. Іван Огієнко зазначав, що етнографію, етноісторію чи етнокультуру пранароду можна вивчати не лише за допомогою предметів матеріальної культури, знайдених унаслідок археологічних розкопок, а й через слово. Прокоментуйте висловлювання науковця.

4. З'ясуйте, які з виділених слів є омонімами, які – багатозначними словами. Наведіть приклади багатозначних слів і омонімів (по 4 слова) англійської, німецької мов (або мови, яку вивчаєте), укажіть причини їхньої високої багатозначності.

1) *В парках і **садочках** на доріжки й трави падають листочки буро-золотаві* (К. Перелісна) – *Наталочка і Петрик дитячий **садочок** відвідують із задоволенням.*

2) ***Ідуть** дощі, холодні осінні тумани клубочаться угорі...* (М. Коцюбинський) – ***Ідуть** дівчата в поле жати, та, знай, співають ідучи* (Т. Шевченко).

3) ***Літній** ранок розпочинається співом солов'я – **Літній** чоловік схилив голову біля пам'ятника воїнам.*

4) *Східні народи полюбляють **гострі** страви – Нічні хижі птахи мають **гострий** зір.*

5. Чому міжмовні омоніми називають «фальшивими друзями перекладача»? Наведіть приклади міжмовних омонімів.

6. До поданих слів доберіть антоніми тією іноземною мовою, яку вивчаєте. Складіть з цими словами пари речень.

Початок, сильний, учора, стояти.

7. З творів художньої літератури випишіть по п'ять речень, у яких є слова, що вийшли з активного вжитку, і слова, які ввійшли до української мови в останні роки (обов'язково зазначте автора й назву твору).

8. Перепишіть, підкресліть стилістично забарвлену лексику. З'ясуйте стилістичні функції цих слів.

а) *Матусенько, голубонько,
ти моя єдина!*

*Я до тебе все тулюся,
Мов мала дитина* (К. Перелісна).

б) *Весна – наївна грайлива гульвіса,
ніби відправивши клопіт до біса,
дзвінко і весело щось гомоніла...*

Люди, погляньте : яка ж вона мила! (А. Легешич).

в) *Котик-котище, заліз на горище,
мишам спокою не дав*

і сам незчувся, як потрапив у капкан (Г. Корон).

9. Доберіть самостійно зразки речень (текстів) із використанням індивідуально-авторських неологізмів, арготизмів, евфемізмів (по 2 – 3 приклади).

10. Визначте шляхи переносу значень слів.

Англ.: *box* (скринька, коробка) – *box* (театральна ложа) – *box* (телефонна будка); *paper* (папір) – *paper* (газета); *car* (автомобіль) – *car* (вагон).

Нім.: *Glas* (скло) – *Glas* (склянка); *kochen* (варити, куховарити) – *kochen* (кипіти, варитися); *Korn* (хліб у зернах, жито) – *Korn* (зерно, крупинка).

11. Установіть значення фразеологізмів, джерело їхнього первинного вживання. Наведіть приклади фразеологізмів, уживаних у творах письменників Луганщини/Полтавщини (укажіть автора й назву твору).

Іду на Ви; нитка Аріадни; три грації; вітер з України; ходяча енциклопедія; червоною ниткою проходити; знання – це сила; будувати на піску.

12. Розподіліть за колонками : 1) метафора; 2) метонімія:
*узяти в бібліотеці Шевченка, столове срібло, висока мрія,
дорога до мети, уся школа торжествувала, давати зелену
вулицю; у парку росте липа, клен; солодке життя, замкнута
людина, пігулки від голови, холодні тони.*

Рекомендована література

- 1.** Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
- 2.** Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства: короткий нарис : навч. посіб. Київ : Вища шк., 2006. С. 90 – 102; 102 – 109.
- 3.** Гринчишин Д. Г., Сербенська О. А. Словник паронімів української мови. Київ, 1986. 220 с.
- 4.** Демська О. М., Кульчицька І. М. Словник омонімів української мови. Львів, 1996. 222 с.
- 5.** Доленко М. Т. Вступ до мовознавства. Київ : Вища шк., 1975. 152 с.
- 6.** Дорошенко С. І., Дудик П. С. Вступ до мовознавства. Київ : Вища шк., 1974. С. 143 – 162; 235 – 246; 263 – 291.
- 7.** Зеленько А. С. Вступ до мовознавства (у схемах і таблицях). Луганськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. 149 с.
- 8.** Калашник В. С., Колоїз Ж. В. Словник фразеологічних антонімів української мови. 4-те вид. Київ : Довіра, 2008. 349 с.
- 9.** Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства : підручник. Київ : ВЦ «Академія», 2006. С. 7 – 35.
- 10.** Кочерган М. П. Вступ до мовознавства. Київ : ВЦ «Академія», 2008. 368 с.
- 11.** Полюга Л. М. Повний словник антонімів української мови. 4-те вид. Київ : Довіра. 2008. 575 с.
- 12.** Сучасний словник іншомовних слів: близько 20 тис. слів і словосполучень / укл. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. Київ : Довіра, 2006. 789 с.
- 13.** Українська мова. Енциклопедія / за ред. М. В. Русанівського, О. О. Тараненка (співавтори), М. П. Зяблюка та ін. Київ : «Українська енциклопедія», 2000. С. 659 – 679.

14. Українська мова. Енциклопедія / за ред. І. В. Муромцева. Київ : Майстер-клас, 2011. 400 с.

15. Ужченко В. Д. Народження і життя фразеологізму. Київ, 1988. 278 с.

16. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу. Луганськ, 2002. 263 с.

Заняття № 7

Граматика.

Способи вираження граматичних категорій

Питання для обговорення

1. Предмет граматики. Розділи граматики.
2. Основні одиниці граматичної будови мови:
 - а) морфема; класифікація морфем;
 - б) словоформа, її структура й системна роль;
 - в) граматичні значення; типи граматичних значень;
 - г) граматичні категорії.
3. Способи вираження граматичних категорій.
4. Основні способи словотворення.
5. Морфемний і словотвірний аналіз слова.

Завдання для самоконтролю

1. Підготуйтеся до висвітлення питань для обговорення.
2. Визначте у виділених словах лексичні і граматичні значення.

*Пишу листи на струнах всіх дощів –
Нехай вони **веселої** заграють,
І хай тобі тихенько **нагадають**,
Що голос їхній – серця мого спів...*

***Пишу** листи на райдугах дощів (Г. Король).*

3. Визначте дериваційне й реляційне граматичне значення слів:

*море, село, кохання;
записати, сказати, визначити;
високий – висока – високе;*

груша – грушу –грушею.

4. Визначте речове й дериваційне значення морфем.

Білуватий, носити, мудрий, їдальня, слухач, збирання, олов'яний, малювати.

5. Визначте синтетичні й аналітичні засоби вираження граматичних значень в українській і російській мовах.

Писав – переписав; злетів високо-високо; більш/найбільш здібний; рік – роки; в університеті.

6. Підберіть однокореневі слова та вкажіть особливості їхніх значень.

Кричати, рука, учити, солодкий.

7. Утворіть усі можливі синтетичні й аналітичні форми вищого й найвищого ступенів порівняння прикметників.

Мудрий, багатий, близький, гарний, малий.

8. Випишіть із тексту виділені слова й визначте в них афікси. Яку роль виконують у словах афікси?

*Де ж ти , дорога, **зможена***

***Дощиком** перламутровим?*

Де ж ти, подруго-осене,

***З різнобарвними** хутрами?*

Тільки тобою, осене,

Я оживаю заново,

Думи вмиваю росами,

***З серця змиваю марево** (І. Світличний).*

9. Наведіть випадки використання словоскладання й суплетивізму для вираження граматичних значень в українській та іноземній мові, яку ви вивчаєте.

10. Виконайте морфемний розбір слів.

Вихователь, приміський, премудрість, набережна, престол, широчінь, удень, записуючи, пробудження.

11. Визначте способи словотвору.

Безграмотний, далеко, життя, перехід, фарбуватися, літописець, «Айдар» (готель), черговий, перекотиполе, возз'єднання, іван-чай.

Рекомендована література

1. Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства: короткий нарис : навч. посіб. Київ : Вища шк., 2006. С. 113 – 118.

2. Глущенко В. А., Ледняк Ю. В., Овчаренко В. М. та ін. Мова як система : навч. посіб. Київ : Центр учб. л-ри, 2011. 132 с.
3. Доленко М. Т. Вступ до мовознавства. Київ : Вища шк., 1975. 152 с.
4. Дорошенко С. І., Дудик П. С. Вступ до мовознавства. Київ : Вища шк., 1974. С. 175 – 183.
5. Зеленько А. С. Вступ до мовознавства (у схемах і таблицях). Луганськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. 149 с.
6. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства : підручник. Київ : ВЦ «Академія», 2006. 336 с.
7. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства. Київ : ВЦ «Академія», 2008. 368 с.
8. Сікорська З. С. Сучасна українська мова. Словотвір і морфеміка : навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів та педін-тів. Луганськ : Альма-матер, 2000. 174 с.
9. Сікорська З. С. Українсько-російський словотворчий словник. Київ : Освіта, 1995. 250 с.
10. Українська мова. Енциклопедія / за ред. М. В. Русанівського, О. О. Тараненка (співавтори), М. П. Зяблюка та ін. Київ : «Українська енциклопедія», 2000. С. 344; 375.
11. Українська мова. Енциклопедія / за ред. І. В. Муромцева. Київ, Майстер-клас, 2011. 400 с.

Заняття № 8

Морфологія

Питання для обговорення

1. Поняття частин мови. Критерії виділення частин мови.
2. Частини мови в різних мовах.
3. Характеристика основних частин мови.

Запитання й завдання для самоконтролю

1. Підготуйтеся до висвітлення питань для обговорення.
2. Дайте відповіді на такі питання :

Чим відрізняється класифікація частин мови І. Вихованця від традиційної?

Чи можна побудувати однакову для всіх систему частин мови? Обґрунтуйте свою відповідь.

Скільки частин мови (і які саме) виділяють у тій іноземній мові, яку ви вивчаєте?

3. Перепишіть, визначте, до якої частини мови належить кожне слово тексту.

Сумно, сумно серед неба сяє білолиций.

Понад Дніпром козак іде, може з вечорниці.

Іде сумний, невеселий, ледве несуть ноги.

Може, дівчина не любить за те, що убогий (Т. Шевченко).

4. З'ясуйте вид переходу однієї частини мови в іншу, який спостерігається в кожному виділеному слові.

– *Грамотний* – видючий і на все тямущий (Н. тв.).

– *Один* комарик молодий розхвастався перед старими (Л. Глібов).

– *Ростуть* каштани **вдовж** дороги.

– Обійшов він **цілий** світ.

– Ваше „**завтра**” досить непевне.

– *Не прийшло до Ганни щастя тим великим, **битим** шляхом* (І. Нечуй-Левицький).

– *Коло річки, коло броду* набирала дівка воду (Н. тв.).

– *Учительська* під вечір спорожніла.

– *Ой **лишенько!*** Куди ж податися?

– *Ми часто згадуємо **минуле**.*

– *Очі в Маланки стали **налякані**, круглі* (М. Коцюбинський).

– *А за вікном сніги летять лапатаі, і, не торкнувшись хліба і вина, сидить **край** столу в новорічній хаті старенька мати, сива і **одна*** (М. Луків).

– *Під дубом біля криниці відпочивали **подорожні*** (В. Сухомлинський).

5. Визначте, що виражають і якими граматичними категоріями характеризуються слова категорії стану (предикати).

Зимно. Сніжно. Синьо. Ніжно.

Березнево. Пролісково.

*Рано. Пізно. Радю. Слізно.
Всміхнено, промінно знову.
Сумно. Струнно. Перелітно.
Голосисто. Невимовно.
Вербно. Терико. Брунькоцвітно.
Незабутньо колисково.
Сонцебризно. Безупинно.
Джюркотливо, денно, ноцно.
Так бентежно-лоскітливо,
Нерозгадано-жіночно... (В. Калашник).*

6. Перепишіть тексти, підкресліть службові частини мови.
Усно схарактеризуйте їх. Чому вигук не належить ні до
самостійних, ні до службових частин мови?

- а) *Хай день, увінчаний любов'ю,
Дарує щастя на віки,
Нехай оспівані тобою
На долю тчуться рушники.*
- б) *Не сійте, люди, морок і біду,
І на розбраті не будуйте хату,
Бо хто ж тоді нас буде рятувати,
Якщо зростим не душі – лободу?*
- в) *В твоїх обіймах, любий, завмираю,
Горнись листком осіннім до грудей,
І вже не знаю, чи то я літаю,
Чи обертом від щастя світ іде...*
- г) *О, ні! Тебе не вигадала я...
Не знаю нині : чи про те жалію,
Що поруч був... (З творів Г. Король).*

Рекомендована література

1. Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства: короткий нарис : навч. посіб. Київ : Вища шк., 2006. С. 123 – 125.
2. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ : Наук. думка, 1988. 255 с.
3. Глущенко В. А., Ледняк Ю. В., Овчаренко В. М. та ін. Мова як система : навч. посіб. Київ : Центр учб. л-ри, 2011. 132 с.

4. Доленко М. Т. Вступ до мовознавства. Київ : Вища шк., 1975. 152 с.
5. Дорошенко С. І., Дудик П. С. Вступ до мовознавства. Київ : Вища шк., 1974. С. 214 – 218.
6. Зеленько А. С. Вступ до мовознавства (у схемах і таблицях). Луганськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. 149 с.
7. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства : підручник. Київ, ВЦ «Академія», 2006. С. 7 – 35.
8. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства. Київ : ВЦ «Академія», 2008. С. 7 – 16.
9. Українська мова. Енциклопедія / за ред. М. В. Русанівського, О. О. Тараненка (співавтори), М. П. Зяблюка та ін. Київ : «Українська енциклопедія», 2000. С. 659 – 679.
11. Українська мова. Енциклопедія / за ред. І. В. Муромцева. Київ, Майстер-клас, 2011. 400 с.

Заняття № 9

Синтаксис

Питання для обговорення

1. Основні одиниці синтаксису.
2. Словосполучення, його структура й категорії: узгодження, керування, прилягання, замикання, ізафет, інкорпорування.
3. Речення, його структура й категорії: предикативність, модальність.
4. Складне синтаксичне ціле. Поняття синтагми.
5. Поняття про актуальне членування речення.

Завдання для самоконтролю

1. Підготуйтеся до висвітлення питань для обговорення.
2. Визначте типи синтаксичних відношень між компонентами: узгодження, керування, прилягання. Позначте слова, які не є словосполученнями.

Сказати згарячу, зустрітися з подругою, попід горою, зелений гай, брат із сестрою, зима і літо, любити Батьківщину, клювати носом, писати швидко, дуже вдячний, радісна мить, репертуар театру, красиве вбрання, весело сміятися, на високому рівні, приємна компанія, читати книжку, бажати успіху, під горою, знайти вихід, двадцять перше століття.

3. Визначте граматичні категорії речень української й російської мов. Наведіть приклади трьох речень іноземної мови, яку ви вивчаєте, визначте граматичні категорії.

1) *Зима прийшла негадано-неждано. Пробудження настане навесні* (М. Голик).

2) *Я буду чекати не рік і не два, допоки тебе не зустріну...* (В. Соколенко).

3) *Мета життя людини, напевне, збільшити добро на землі* (К. Климов).

4. Перекладіть російською, англійською, німецькою (або мовою, яку ви вивчаєте) подані речення та порівняйте засоби вираження модальності в кожній мові.

Ти повинен виконати це завдання вчасно

Завітайте до нас через рік – ви побачите, як змінилося місто.

Що б це означало?

5. Визначте в реченнях синтагми.

Коли вернусь на батьківський поріг

Через літа, що наче мить промчали,

Відразу помаліють всі причали,

Що їх шукав, лишивши оберіг.

Тут завжди квітнуть мальви і жоржина,

Тут серед цвіту золота бджола,

Тут юності замріяна стежина,

Що вабить за околицю села (В. Калашник).

Рекомендована література

1. Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства: короткий нарис : навч. посіб. Київ : Вища шк., 2006. С. 126 – 136.

2. Дорошенко С. І., Дудик П. С. Вступ до мовознавства. Київ : Вища шк., 1974. С. 218 – 235.

3. Зеленько А. С. Вступ до мовознавства (у схемах і таблицях). Луганськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. 149 с.

4. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства : підручник. Київ : ВЦ «Академія», 2006. 336 с.

7. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства. Київ : ВЦ «Академія», 2008. 368 с.

8. Українська мова. Енциклопедія / за ред. М. В. Русанівського, О. О. Тараненка (співавтори), М. П. Зяблюка та ін. Київ : «Українська енциклопедія», 2000. С. 359; 546.

9. Українська мова. Енциклопедія / за ред. І. В. Муромцева. Київ, Майстер-клас, 2011. 400 с.

Заняття № 10

Мовна типологія

Питання для обговорення

1. Поняття типологічної класифікації мов.
2. Ізолятивні (кореневі) мови.
3. Аглютинативні мови.
4. Інкорпоративні (полісинтетичні) мови.
5. Флективні мови.
6. Інші способи типологічної класифікації мов.

Запитання й завдання для самоконтролю

1. Підготуйтеся до висвітлення питань для обговорення.
2. Випишіть зі словників визначення понять: *тип мови, номінативний тип, ергативний тип, політипологізм, синтетизм, аналітизм, аморфізм*. Як стосуються ці поняття теми „Типологічна класифікація мов”?
3. Доведіть, проаналізувавши запропоновані приклади, що у флективних мовах закінчення багатозначні.
Студента, стіл, вечірні (зорі).
4. Укажіть, у чому полягає суттєва різниця між ізолюючими та афіксуючими мовами.

Кит.: *хао жень* (добра людина), *сію хао* (робити добро), *дэно хао* (стара дружба), *жень хао во* (людина любить мене).

Азерб.: *at* (кінь), *atlar* (коні), *atda* (на коні), *atlarda* (на конях).

Тур.: *baba* (батько), *babada* (на батькові), *babalar* (батьки), *babalarda* (на батьках).

Рекомендована література

1. Глущенко В. А., Ледняк Ю. В., Овчаренко В. М. та ін. Мова як система : навч. посіб. Київ : Центр учб. л-ри, 2011. 132 с.

2. Доленко М. Т. Вступ до мовознавства. Київ : Вища шк., 1975. 152 с.

3. Дорошенко С. І., Дудик П. С. Вступ до мовознавства. Київ, Вища шк., 1974. С. 211 – 214.

4. Зеленько А. С. Вступ до мовознавства (у схемах і таблицях). Луганськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. 149 с.

5. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства : підручник. Київ : ВЦ «Академія», 2006. 336 с.

6. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства. Київ : ВЦ «Академія», 2008. 368 с.

7. Левицький Ю. М. Мови світу : енцикл. довід. Львів, 1998. 201 с.

8. Українська мова. Енциклопедія / за ред. М. В. Русанівського, О. О. Тараненка (співавтори), М. П. Зяблика та ін. Київ : «Українська енциклопедія», 2000. С. 659 – 679.

9. Українська мова. Енциклопедія / за ред. І. В. Муромцева. Київ : Майстер-клас, 2011. 400 с.

10. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри : монографія. Дніпропетровськ, 1998. С. 8 – 18; 114.

САМОСТІЙНА РОБОТА

Семасіологія. Ономасіологія. Ономастика. Лексикографія

Опрацюйте теоретичні питання

1. Семасіологія як галузь лінгвістичної семантики.
2. Напрями семантики. Семантична структура слова.
3. Методи семасіології.
4. Етапи ономасіології.
5. Основні розділи ономастики.
6. Поняття лексикографії. Типи словників.

Практична частина

1. Законспектуйте статтю «Семантична структура слова» (Селіванова О. О. *Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : підручник*. Полтава : Довкілля. Київ, 2008. С. 86 – 93).

2. Підготуйте письмове повідомлення «Сучасний ономастичний простір Луганщини / Полтавщини» (регіональна топоніміка).

3. Подайте письмовий опис двох словників (по одному словнику української й іноземної мови, яку вивчаєте).

4. Складіть для енциклопедичного словника статтю про улюбленого письменника, артиста, громадського або політичного діяча, видатну людину вашого краю та ін. (за вибором).

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

ВАРІАНТ 1

1. Застосування мовознавчої теорії на практиці вивчає:

- а) прикладне мовознавство;
- б) загальне мовознавство;
- в) конкретне мовознавство;
- г) вступ до мовознавства.

2. Слово – тип, абстрактна одиниця, інваріант, у якому абстрагуються від його форм:

- а) слово;
- б) морфема;
- в) фонема;
- г) лексема.

3. Оптичні мнемонічні системи, які не відтворюють безпосереднього мовлення, а є нагадуванням чи підказкою для особи, яка приймає повідомлення, – це:

- а) предметне письмо;
- б) письмо кіпу;
- в) письмо вампум;
- г) словесно-звукове письмо.

4. Метод дослідження, згідно з яким на основі загальних положень роблять висновок про окремі факти:

- а) індукція;
- б) дедукція;
- в) редукція;
- г) зіставний метод.

5. Наука про значення слів – це:

- а) етимологія;
- б) лексикологія;
- в) семасіологія;
- г) ономасіологія.

6. Письмо, графічні знаки якого позначають поняття, – це:

- а) ідеографія;
- б) піктографія;
- в) фонографія;
- г) лексикографія.

7. *Натуралістичний напрям у мовознавстві започаткував:*

- а) Август Шлейхер;
- б) Шарль Баллі;
- в) Ф. де Соссюр;
- г) О. Потебня.

8. *Усі слова багатозначні в рядку:*

- а) поема, земля, крайній;
- б) глухий, гніздо, блискавка;
- в) ямб, балка, пустий;
- г) зірка, сюжет, слово.

9. *Єгипетське й китайське письмо належить:*

- а) до піктографічного письма;
- б) до ідеографічного письма;
- в) до фонологічного письма;
- г) до словесно-звукового письма.

10. *Функція позначення речей – це:*

- а) естетична функція;
- б) репрезентативна функція;
- в) волюнтативна функція;
- г) прагматична функція.

11. *Слова тенор, мікрофон, історія, міністр належать:*

- а) до інтернаціоналізмів;
- б) до неологізмів;
- в) до загальноновживаної лексики;
- г) до діалектизмів.

12. *Графічні системи української, білоруської, болгарської, македонської, сербської, російської мов розвинулися на основі:*

- а) глаголиці;
- б) кирилиці;
- в) латиниці;
- г) грецького письма.

13. *Чуттєво-образне мислення – це:*

- а) мислення, яке здійснюється без участі мови;
- б) мислення, яке здійснюється за допомогою мови;
- в) мислення конкретними образами, картинами;
- г) мислення поняттями.

14. Пари слів любов – ненависть, добро – зло, бідний – багатий – **це:**

- а) синоніми;
- б) омоніми;
- в) оксиморон;
- г) антитеза.

15. Український алфавіт має:

- а) 31 літеру;
- б) 32 літери;
- в) 33 літери;
- г) 34 літери.

16. Різні системи знаків вивчає особлива наука:

- а) фонетика;
- б) семасіологія;
- в) морфологія;
- г) семіотика.

17. Має відповідник: говорити дурниці, нісенітниці
фразеологізм:

- а) гнати химери;
- б) бити байдики;
- в) спіймати облизня;
- г) теревені правити.

18. Графічний предмет письма вивчає допоміжна наука:

- а) графіка;
- б) орфографія;
- в) палеографія;
- г) лексикографія.

19. Дослідження мови в часі, у її історичному розвитку – це:

- а) синхронія;
- б) дедукція;
- в) індукція;
- г) діахронія.

20. Міжмовні омоніми – це:

а) слова, у яких збігаються окремі форми;
б) слова двох мов, які мають однакову чи майже однакову форму, але різняться значенням;

в) слова, які звучать і пишуться однаково, але мають різне значення;

г) слова, які пишуться по-різному, але мають однакове значення.

21. Зазначте власне українську лексику.

Хурделиця, бібліотека, майстер, візерунок, чоботи, учитель, касир, мережка.

22. Продовжте визначення: Мови, які не мають афіксів і граматичні значення виражають способом прилягання одних слів до інших або за допомогою службових слів, – це ...мови.

ВАРІАНТ 2

1. Чуттєво сприйнятий предмет, що виступає в ролі замітника іншого предмета й використовується для збереження, перетворення та передачі інформації:

- а) мовлення;
- б) слово;
- в) мовний знак;
- г) фраза.

2. Залишки переможеної місцевої мови у структурі прийшлої мови, що перемогла:

- а) субстрат;
- б) суперстрат;
- в) адстрат;
- г) піджин.

3. Прапор, герб країни, медаль, хімічні знаки – це:

- а) знаки-індекси;
- б) знаки-копії;
- в) знаки-сигнали;
- г) знаки-символи.

4. Описовою, порівняльно-історичною, зіставною, прикладною є:

- а) морфологія;
- б) лексикологія;
- в) фонетика;
- г) лексикографія.

5. Словотип у всій сукупності його граматичних форм – це:

- а) фонема;
- б) морфема;
- в) лексема;
- г) семема.

6. Особливе виділення якогось слова чи кількох слів у всьому висловлюванні – це:

- а) фразовий наголос;
- б) побічний наголос;
- в) словесний наголос;
- г) логічний наголос.

7. Досліджує звуковий склад, звукові зміни на конкретному етапі розвитку мови:

- а) описова фонетика;
- б) історична фонетика;
- в) експериментальна фонетика;
- г) фонологія.

8. Носові голосні називають:

- а) веляризованими;
- б) палаталізованими;
- в) лабіовелярними;
- г) назалізованими.

9. Засновником психологічного напрямку в мовознавстві є:

- а) А. Шлейхер;
- б) В. Вундт;
- в) Г. Штейнталь;
- г) Ф. де Соссюр.

10. Повторення спільнокореневих слів або лексем із тотожним значенням:

- а) полісемія;
- б) метонімія;
- в) конотація;
- г) тавтологія.

11. Заборона на вживання тих чи інших слів, виразів або власних імен через забобони, вірування – це:

- а) жаргонізми;

- б) табу;
- в) евфемізми;
- г) арготизми.

12. У яких словниках слова розташовані за алфавітом із їх кінця?

- а) інверсійних;
- б) частотних;
- в) асоціативних;
- г) етимологічних.

13. Групування мов у сім'ї здійснюється на підставі:

- а) зовнішніх чинників;
- б) екстралінгвальних чинників;
- в) генетичної спорідненості;
- г) контрастивних ознак.

14. Стан мови у певний історичний період, у конкретний момент її розвитку:

- а) діяхронія;
- б) синхронія;
- в) дивергенція;
- г) конвергенція.

15. Розподібнення приголосних – це:

- а) асиміляція;
- б) дисиміляція;
- в) редуплікація;
- г) гаплогія.

16. До південнослов'янської мовної підгрупи належать усі зазначені мови в рядку:

- а) словацька, польська, болгарська;
- б) українська, білоруська, чеська;
- в) македонська, сербська, словенська;
- г) кашубська, полабська, хорватська.

17. Система одиниць спілкування й правила їхнього функціонування – це:

- а) мовленнєвий акт;
- б) мовлення;
- в) комунікація;
- г) мова.

18. Орфографічні словники належать до:

- а) нормативно-прикладних;
- б) енциклопедичних;
- в) лінгвістичних; тлумачних(?)
- г) історичних.

19. Прислівник, вигук, службові слова належать до:

- а) відмінюваних слів;
- б) слів категорії стану;
- в) невідмінюваних слів;
- г) модальних слів.

20. Вираження мовцем свого ставлення до змісту висловлювання – це:

- а) предикативність;
- б) модальність;
- в) номінативність;
- г) інтонація.

21. Продовжте речення:

Етимологічний аналіз виявляє...

22. Визначте, якою частиною мови є співзвучні слова.

Хто хоче багато знати, тому треба мало спати

(Нар. тв.).

Багато літ перевернулось, води чимало утекло (Нар. тв.).

ВАРІАНТ 3

1. Метод, який вивчає мову на певному етапі її розвитку й використовується при синхронічному аналізі:

- а) описовий;
- б) порівняльно-історичний;
- в) зіставний;
- г) історичний.

2. Літер більше, ніж звуків у рядку

- а) їжак;
- б) яблуня;
- в) сіль;
- г) сонце.

3. Класифікація мов за особливостями їхньої структури незалежно від спорідненості:

- а) генеалогічна;
- б) типологічна;
- в) соціолінгвістична;
- г) ареальна.

4. У 1887 році Л. Заменгоф створив штучну мову:

- а) волапюк;
- б) ідо;
- в) інтерлінгва;
- г) есперанто.

5. У словах *м'ясо, какао* відбулися такі звукові зміни:

- а) епентеза;
- б) протеза;
- в) дієреза;
- г) метатеза.

6. Слова *дружний – дружній, особистий – особовий*:

- а) синоніми;
- б) омоніми;
- в) антоніми;
- г) пароніми.

7. Редактором і упорядником «Словаря української мови» (1907 – 1909 рр.) у 4-х томах є:

- а) Є. Тимченко;
- б) Б. Грінченко;
- в) П. Білецький-Носенко;
- г) І. Свенціцький.

8. Слова *ректи, боян, студей*:

- а) історизми;
- б) неологізми;
- в) архаїзми;
- г) діалектизми.

9. Творення різних форм того самого слова від різних основ – це:

- а) суплетивізм;
- б) основоскладання;
- в) редуплікація;
- г) складання слів.

10. Найменша звукова одиниця у складі слова й морфеми

- а) графема;
- б) морфема;
- в) фонема;
- г) лексема.

11. Взаємодія мовних систем, зумовлена контактуванням мов сусідніх етносів

- а) піджин;
- б) субстрат;
- в) суперстрат;
- г) адстрат.

12. Часткове пристосування вимови суміжних голосних і приголосних звуків:

- а) акомодация;
- б) асиміляція;
- в) редукція;
- г) дисиміляція.

13. Буквено-звукове письмо започаткували:

- а) давні римляни;
- б) давні греки;
- в) давні єгиптяни;
- г) давні слов'яни.

14. Узагальнене мовне значення, яке властиве рядам слів, словоформ, синтаксичних конструкцій:

- а) лексичне значення;
- б) граматичне значення;
- в) дериваційне значення;
- г) реляційне значення.

15. За участю голосу приголосні поділяють на:

- а) сонорні й шумні;
- б) губні і язикові;
- в) проривні і фрикативні;
- г) зубні й язикові.

16. До резонаторних порожнин не належить

- а) трахея;
- б) глотка;
- в) ротова порожнина;

г) носова порожнина.

17. Не можна вважати знаком

а) мову;

б) речення;

в) знак оклику;

г) №.

18. Функція позначення світу речей:

а) фатична;

б) волюнтативна;

в) естетична;

г) репрезентативна.

19. Ступінь швидкості чи повільності говоріння:

а) темп;

б) тембр;

в) інтенсивність;

г) мелодика.

20. Коли виникла гіпотеза трудових вигуків і хто її висунув?

а) у другій половині 19 ст.; М. Марр;

б) у другій половині 19 ст.; Людвіг Нуаре;

в) у 19 ст.; Вільям Уїтні;

г) у 19 ст.; О. Востоков.

21. У реченні визначте кількість слів і лексем.

Зелене жито, зелене, хорошії гості у мене.

22. Визначте засоби вираження граматичних форм:

він – його ; знав би; темний – темніший.

ВАРІАНТ 4

1. Мінімальна звукова одиниця мови, яка служить для розпізнавання й розрізнення значеннєвих одиниць – морфем і слів:

а) морфема;

б) фонема;

в) звук;

г) лексема.

2. Опозиція, члени якої різняться тільки однією ознакою, а за іншими ознаками збігаються:

- а) корелятивна;
- б) привативна;
- в) градуальна;
- г) еквіполентна.

3. Графічні системи української, білоруської, болгарської, македонської, сербської та російської мов розвинулися на основі:

- а) глаголиці;
- б) кирилиці;
- в) латиниці;
- г) грецького письма.

4. Лінгвістична дисципліна, яка вивчає звуки мови за допомогою точних приладів та апаратів, називається:

- а) загальна фонетика;
- б) конкретна фонетика;
- в) описова фонетика;
- г) експериментальна фонетика.

5. Генетичний (генеалогічний) принцип полягає:

- а) у зіставленні тільки споріднених мов;
- б) у зіставленні неспоріднених мов;
- в) в урахуванні географічної локації мов;
- г) в урахуванні властивостей структури мов.

6. У словах *тінь, кит, звір* склади:

- а) закриті неприкриті;
- б) відкриті неприкриті;
- в) закриті прикриті;
- г) відкриті прикриті.

7. За акустичною ознакою приголосні поділяють:

- а) на тверді і м'які;
- б) на проривні і цілинні;
- в) на губні і язикові;
- г) на сонорні і шумні.

8. Ділова мова з обмеженим лексичним складом і спрощеною граматиною:

- а) штучна мова;
- б) креольська мова;

в) піджин;

г) адстрат.

9. Розділ мовознавства, що вивчає природу, типи й функції наголосу:

а) лексикологія;

б) акцентологія;

в) морфологія;

г) фразеологія.

10. Слова дискваліфікація – декваліфікація; легіон – регіон:

а) пароніми;

б) синоніми;

в) омоніми;

г) антоніми.

11. Метод дослідження, згідно з яким на підставі знання про окреме роблять висновок про загальне:

а) синхронія;

б) діяхронія;

в) дедукція;

г) індукція.

12. Взаємодія мовних систем, зумовлена контактуванням мов сусідніх етносів

а) піджин;

б) суперстрат;

в) адстрат;

г) субстрат.

13. Носові приголосні називають:

а) лабіалізовані;

б) нелабіалізовані;

в) назалізовані;

г) дорсальні.

14. Прогресивна асиміляція – це:

а) вплив наступного звуку на попередній;

б) вплив попереднього звуку на наступний;

в) часткове пристосування вимови суміжних звуків;

г) розподібнення приголосних.

15. Перенесення за подібністю називають:

а) метафоричним;

- б) метонімічним;
- в) синонімічним;
- г) антонімічним.

16. Кому належать ці рядки?

Не бійтесь заглядати у словник:

Це тишиний сад, а не сумне проваля...

- а) А. Малишку;
- б) В. Сосюрі;
- в) Лесі Українці;
- г) М. Рильському.

17. Слово, що втратило свій самостійний наголос і стоїть перед наголошеним складом:

- а) енклітик;
- б) проклітик;
- в) модальне слово;
- г) звуконаслідувальне слово.

18. Творення різних форм того самого слова від різних основ:

- а) редуплікація;
- б) основоскладання;
- в) суплетивізм;
- г) афіксація.

19. Термін «Лексикологія» вперше ввели:

- а) Д. Дідро, Д'Аламбер;
- б) В. Русанівський, В. Німчук;
- в) О. Потебня, О. Шахматов;
- г) Ф. де Соссюр, І. Бодуен де Куртене.

20. Вираження мовцем свого ставлення до змісту висловлювання:

- а) предикативність;
- б) модальність;
- в) номінативність;
- г) інтонація.

21. Оберіть з круглих дужок слова, уставте їх у визначення :

Мовні одиниці – це , а мова в цілому –...

(значення, знаки, система знаків, функції)

22. Підкресліть слова старослов'янського походження.
Доблесть, край, єдність, престол, семінар, воля, благородний.

ВАРІАНТ 5

1. Найменша звукова одиниця у складі слова і морфеми

- а) склад;
- б) морфема;
- в) фонема;
- г) лексема.

2. Участь губ у вимові голосних звуків:

- а) назалізація;
- б) лабіалізація;
- в) дисиміляція;
- г) асиміляція.

3. Афіксальна морфема, що знаходиться між двома морфемами, поєднуючи їх:

- а) інтерфікс;
- б) інфікс;
- в) ізафет;
- г) конфікс.

4. Граматична категорія дієслова, що виражає відношення між суб'єктом і об'єктом дії:

- а) спосіб;
- б) час;
- в) стан;
- г) вид.

5. Слова, територіально обмежені сферою вживання:

- а) архаїзми;
- б) історизми;
- в) жаргонізми;
- г) діалектизми.

6. Мовлення окремого індивіда, його соціальна й територіальна особливість:

- а) ідіолект;
- б) діалект;
- в) соціолект;

г) арго.

7. Тип письма, у якому графічні знаки слугують для передачі звуків:

- а) піктографічне письмо;
- б) ідеографічне письмо;
- в) фонографічне письмо;
- г) предметне письмо.

8. Перехід інших частин мови у сполучні засоби:

- а) ад'єктивація;
- б) адвербіалізація;
- в) кон'юнкціоналізація;
- г) прономіналізація.

9. Злиття в одну морфему двох або кількох морфем:

- а) ускладнення;
- б) декореляція;
- в) перерозклад;
- г) опрощення.

10. До голосних заднього ряду належать:

- а) е, и, і;
- б) я, ю, є;
- в) а, о, у;
- г) я, е, і.

11. Українська, російська, білоруська мови належать

- а) до західної підгрупи слов'янських мов;
- б) до південної підгрупи слов'янських мов;
- в) до східної підгрупи слов'янських мов;
- г) до південно-східної підгрупи слов'янських мов.

12. Міжмовні омоніми – це:

- а) слова, у яких збігаються тільки окремі форми;
- б) слова двох мов, які мають однакову чи майже однакову форму, але розрізняються значенням;
- в) слова, які звучать і пишуться однаково, але мають різне значення;
- г) слова, які пишуться по-різному, але мають однакове значення;

13. Застосування мовознавчої теорії на практиці вивчає:

- а) прикладне мовознавство;

- б) загальне мовознавство;
- в) конкретне мовознавство;
- г) вступ до мовознавства.

14. Систему голосних називають:

- а) консонантизм;
- б) вокалізм;
- в) артикуляція;
- г) кульмінація;

15. Дистинктивну функцію виконує:

- а) звук;
- б) морфема;
- в) лексема;
- г) фонема.

16. Стягнення одного із двох однакових складів:

- а) метатеза;
- б) гаплогія;
- в) субституція;
- г) дієреза.

17. Розділ мовознавства, який вивчає типи й структуру морфем

- а) морфонологія;
- б) морфологія;
- в) морфеміка;
- г) дериватологія.

18. Автором дослідження «Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину» є:

- а) В. фон Гумбольдт;
- б) Ч. Дарвін;
- в) М. Марр;
- г) Ф. Енгельс.

19. Закони, за якими розвивалися споріднені мови в минулому встановлюють на основі:

- а) описового методу;
- б) порівняльно-історичного методу;
- в) структурного методу;
- г) зіставного методу.

20. З іменами Ж.-Ж. Руссо, А. Сміта пов'язана:

- а) гіпотеза соціальної угоди;

- б) гіпотеза трудових вигуків;
- в) гіпотеза кінетичної мови;
- г) звуконаслідувальна гіпотеза.

21. Перерахуйте основні лінгвістичні методи дослідження мови.

22. За яким принципом написані слова?

Ліс, шостий, вілла, міський, безжурний, джерело, убік – у бік.

ВАРІАНТ 6

1. За яким принципом орфографії пишемо слова сфотографувати, сонячний, гарячий ?

- а) фонетичним;
- б) морфологічним;
- в) історико-традиційний;
- г) смисловий.

2. Роботу органів мовлення, т. б. сукупність їхніх порухів при вимові певного звука, називають:

- а) артикуляцією;
- б) екскурсією;
- в) кульмінацією;
- г) рекурсією.

3. Генетичний (генеалогічний) принцип полягає:

- а) у зіставленні тільки споріднених мов;
- б) у зіставленні неспоріднених мов;
- в) в урахуванні географічної локації мов;
- г) в урахуванні властивостей структури мов.

4. Який принцип є основним для української мови?

- а) морфологічний;
- б) фонетичний;
- в) смисловий;
- г) традиційний.

5. Положення органів мовлення в момент вимовляння звуків:

- а) екскурсія;
- б) кульмінація;
- в) рекурсія;

г) артикуляція.

6. Конкорданс – це:

- а) історичні словники;
- б) словники неологізмів;
- в) словники іншомовних слів;
- г) словники мови письменників.

7. Питання укладання словників, перекладу, лінгводидактики вивчає:

- а) конкретна лексикографія;
- б) прикладна лексикографія;
- в) загальна лексикографія;
- г) лексикологія.

8. Систему приголосних називають

- а) консонантизмом;
- б) вокалізмом;
- в) артикуляцією;
- г) кульмінацією.

9. Редактором і упорядником «Словаря української мови» (1907 – 1909 рр.) у 4-х томах є:

- а) Є. Тимченко;
- б) Б. Грінченко;
- в) П. Білецький-Носенко;
- г) І. Свенціцький.

10. Має позиційну й синтаксичну автономність:

- а) лексема;
- б) слово;
- в) морфема;
- г) фонема.

11. Пари слів питати – спитати, брати – взяти, несуть – занесуть характеризує категорія:

- а) стану;
- б) виду;
- в) часу;
- г) способу.

12. Усі склади прикриті в рядку:

- а) любов, тінь, озеро;
- б) Європа, мати, криниця;
- в) семестр, Марина, олія;

г) корона, азбука, сестра.

13. Емоційні, експресивні стилістичні «додатки» до основного значення – це:

- а) граматичне значення;
- б) концептуальне значення;
- в) конотативне значення;
- г) денотативне значення.

14. У реченнях – Оперу виконують професійні артисти. Опера виконується професійними артистами – слова виконують і виконується виражають:

- а) категорію стану;
- б) категорію виду;
- в) категорію ступеня якості;
- г) категорію числа.

15. Наголос падає на другий склад в усіх словах рядка:

- а) спина, знання, графіка;
- б) читання, абетка, олень;
- в) ознака, гуртожиток, вітчим;
- г) подруга, перепустка, ведмедичка.

16. Сполуки слів чайник закипів, ходити в золоті, лікті протерлися:

- а) метатеза;
- б) метафора;
- в) метонімія;
- г) протеза.

17. У словах молитба, просьба, нігті відбулася:

- а) субституція;
- б) акомодация;
- в) дисиміляція;
- г) асиміляція.

18. У словах бандурист, слухач, шахтар кореневі й суфіксальні морфеми мають:

- а) речове й дериваційне значення;
- б) реляційне й модальне значення;
- в) дериваційне й модальне значення;
- г) речове значення й реляційне значення.

19. Акустичний параметр звуку, який залежить від кількості коливань голосових зв'язок за одиницю часу й вимірюється в герца:

- а) довгота звуку;
- б) висота звуку;
- в) сила звуку;
- г) тембр.

20. Усі слова утворені суфіксальним способом у рядку:

- а) переказ, друкарня, боязкий;
- б) каменярь, господар, приїзд;
- в) школяр, картоплиння, далеко;
- г) столяр, написати, допомога.

21. Продовжте речення:

Субстантиваци́я – це ...

22. Визначте, за якими ознаками відбувається асиміляція в словах (дзвінкість – глухість, твердість – м'якість, місце і спосіб творення):

щастя, сміх, просьба.

ВАРІАНТ 7

1. У словах згибнути – згинути, серце – серце, утопнути – утонути відбулося явище:

- а) епентези;
- б) дисиміляції;
- в) асиміляції;
- г) дієрези.

2. Дистинктивну функцію виконує:

- а) звук;
- б) слово;
- в) фонема;
- г) морфема.

3. Вираження граматичних значень аналітичним способом подано в рядку:

- а) співати – заспівати, переспівати;
- б) буду читати, більш цікавий;
- в) мести – вимести, зірвати – зривати;
- в) говорити – сказати, гарний, кращий;

г) файний, мудрість, українець.

4. Усі слова модальні в рядку:

а) напевно, може бути, можливо;

б) безперечно, такий, багато;

в) мабуть, цікаво, радий;

г) бувати, нібито, жаль.

5. Співзвучні слова у словосполученнях наголошений склад – склад зі зброєю; перший тур – сильний тур:

а) омоніми;

б) синоніми;

в) антоніми;

г) пароніми.

6. Порушено синонімічний ряд у рядку:

а) мовознавство – лінгвістика – наука;

б) вабити – манити – надити;

в) швидко – хутко – жваво;

г) сміливий – хоробрий – відважний.

7. Усі словосполучення мають об'єктні відношення в рядку:

а) сміливий вчинок, принести води, завітати в гості;

б) весела вдача, відремонтувати комп'ютер, викликати майстра;

в) прочитати книгу, відвідати друга, переказати оповідання;

г) вимкнути світло, велике бажання, настільний теніс.

8. Мінімальна комунікативна одиниця, яка про щось розповідає й розрахована на слухове й зорове сприйняття:

а) словосполучення;

б) слово;

в) речення;

г) фраза.

9. Векторні антоніми є в рядку:

а) високий – невисокий; живий – мертвий;

б) складати – розкладати; світати – смеркати;

в) мир – війна; далекий – недалеко;

г) старий – молодий; модно – немодно.

10. Усі слова однозначні в рядку:

а) кобза, іти, гриф;

- б) дощ, дядько, клен;
- в) сніг, стіл, брати;
- г) клітка, перо, тітка.

11. Українська мова належать до:

- а) західної підгрупи слов'янських мов;
- б) східної підгрупи слов'янських мов;
- в) південної підгрупи слов'янських мов;
- г) північної підгрупи слов'янських мов.

12. До індійської групи належать:

- а) циганська мова, кашмірі;
- б) курдська мова, таджицька мова;
- в) полабська мова, кашубська мова;
- г) німецька мова, латиська мова.

13. Застарілі слова, екзотизми, жаргонізми відносять:

- а) до професіоналізмів;
- б) до активної лексики;
- в) до пасивної лексики;
- г) до інтернаціоналізмів.

14. Слова аська, глючити, зависати:

- а) діалектизми;
- б) екзотизми;
- в) жаргонізми;
- г) арготизми.

15. Генеалогічна класифікація мов базується на:

- а) зіставному методі;
- б) структурному методі;
- в) описовому методі;
- г) порівняльно-історичному методі.

16. Спеціальні слова й вирази, типові для якогось соціального прошарку, уживані з метою засекречення комунікацій:

- а) арготизми;
- б) екзотизми;
- в) жаргонізми;
- г) діалектизми.

17. Українська мова належить до:

- а) ізолятивних мов;
- б) аглютинативних мов;

- в) флективних мов;
- г) інкорпоруючих мов.

18. Сполуки слів комбінація з трьох пальців; говорити неправду; несповна розуму – **це:**

- а) евфемізми;
- б) арготизми;
- в) екзотизми;
- г) діалектизми.

19. Усі мови поділив на ізолюючі, аглютинативні, інкорпоруючі, флективні:

- а) А. Шлегель;
- б) В. Гумбольдт;
- в) Е. Сепір;
- г) О. Потебня.

20. Слова собачитися, стьоб, глазеть:

- а) активна лексика;
- б) просторічна лексика;
- в) стилістично-нейтральна лексика;
- г) пасивна лексика.

21. Підкресліть сполуки слів, у яких можливий трансформаційний аналіз:

Ключ журавлів, переклад тексту, провіювання зерна, вулиці Києва.

22. Продовжте визначення:

Говірка – це...

ВАРІАНТ 8

1. Усі слова архаїзми в рядку:

- а) чоло, вандали, банкомат;
- б) словеса, брань, урозуміти;
- в) перст, чадо, електронний;
- г) ланіти, акорд, ректи.

2. У яких словниках слова розташовано не за алфавітом, а за групами, які виділяють на основі спільних значень, тем?

- а) частотних;
- б) зворотних;

в) ідеографічних;

г) синонімічних.

3. Слова бігти, грати, переказувати мають значення:

а) процесуальності;

б) ознаки;

в) властивості;

г) предметності.

4. У словах читання, вітерець, щирість суфікси мають

а) реляційне і дериваційне значення;

б) речове і дериваційне значення;

в) модальне і дериваційне значення;

г) модальне і реляційне значення.

5. До якої мовної підгрупи належить старослов'янська мова?

а) південнослов'янська;

б) західнослов'янська;

в) східнослов'янська;

г) північнослов'янська.

6. За морфологічною будовою чотири типи мов виокремив:

а) В. фон Гумбольдт;

б) Ф. де Соссюр;

в) А. Шлейхер;

г) Г. Штейнталь.

7. Значення роду іменників є:

а) дериваційним;

б) реляційним;

в) модальним;

г) речовим.

8. Правильний відповідник до фразеологізму горобина ніч подано в рядку:

а) коротка ніч;

б) буряна, темна ніч;

в) довга ніч;

г) ніч перед Різдвом.

9. Граматика складається:

а) із синтаксису й стилістики;

б) із лексики й морфології;

в) із морфології й синтаксису;

г) із фразеології й синтаксису.

10. Мінімальна неподільна двостороння одиниця мови, що виконує словотвірну й реляційну функції:

а) лексема;

б) морфема;

в) синтаксема;

г) фонема.

11. Категорія активності — пасивності, стверджуваності належить до:

а) морфологічних;

б) синтаксичних;

в) дериваційних;

г) стилістичних.

12. До голосних переднього ряду належать:

а) а, о, у;

б) е, и, і;

в) а, и, ї;

г) я, ю, є.

13. Хто є автором дослідження «Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину»?

а) Ч. Дарвін;

б) М. Марр;

в) Ф. де Соссюр;

г) Ф. Енгельс.

14. Урахування географічної локалізації слова, що може допомогти встановити, з якої мови запозичене слово

а) генетичний принцип;

б) речовий принцип;

в) просторовий принцип;

г) просторово-речовий принцип.

15. Перенесення за подібністю називають:

а) метафоричним;

б) метонімічним;

в) асимілятивним;

г) дисимілятивним.

16. Перехід прикметників і дієприкметників в іменники

– це:

- а) прономіналізація;
- б) субстантивація;
- в) адвербіалізація;
- г) ад'єктивація.

17. Сполуки слів дивитися крізь пальці; у Сірка очей позичати:

- а) ідіоми;
- б) фразеологічні єдності;
- в) фразеологічні сполуки;
- г) фразеологічні вирази.

18. Поява на початку слова додаткового звука для полегшення вимови:

- а) епентеза;
- б) протеза;
- в) дієреза;
- г) метатеза.

19. Оглушення дзвінких приголосних у кінці слова:

- а) асиміляція;
- б) дисиміляція;
- в) позиційні зміни;
- г) комбінаторні зміни.

20. Заміна в запозичених словах чужого звука своїм:

- а) дієреза;
- б) редукція;
- в) метатеза;
- г) субституція.

21. Підкресліть метонімічні перенесення:

Хвіст комети, читати Франка, приїзд делегації, країна дбає, законспектувати І. Білодіда, морська капуста.

22. Чи є наведені слова омонімами? Мотивуйте свою відповідь.

Англ. Реп – перо, ручка з пером; **pen** – невеликий загін для тварин; **pen** – самка лебедя; **pen** – в'язниця; **pen** – півострів.

Arch – арка, звід, веселка; **arch** – головний, залятий, хитрий, лукавий.

ВАРІАНТ 9

1. Дослідження мови в часі, у її історичному розвитку:

- а) синхронія;
- б) діяхронія;
- в) індукція;
- г) дедукція.

2. Функція позначення світу речей:

- а) фактична;
- б) волюнтативна;
- в) естетична;
- г) репрезентативна.

3. Положення органів мовлення в момент вимовляння звуків:

- а) екскурсія;
- б) рекурсія;
- в) кульмінація;
- г) інтонація.

4. Хто з учених обґрунтував поняття родовідного дерева й архетипу?

- а) Август Шлейхер;
- б) Фрідріх Шлегель;
- в) Франц Бопп;
- г) Фердінанд де Соссюр

5. Процес, за якого з кількох мов чи діалектів виникає одна мова:

- а) трансформація;
- б) нейтралізація;
- в) диференціація;
- г) інтеграція.

6. Система одиниць спілкування й правил їхнього функціонування:

- а) мовлення;
- б) мова;
- в) мислення;
- г) комунікація.

7. Запис, що передає фонемний склад слів:

- а) транслітерація;
- б) морфологічна транскрипція;

- в) фонетична транскрипція;
- г) фонологічна транскрипція.

8. Дихальний апарат утворюють:

- а) голосові зв'язки;
- б) ротова порожнина;
- в) легені, бронхи, трахея;
- г) глоткова порожнина.

9. Ділова мова з обмеженим лексичним складом і спрощеною граматиною:

- а) піджин;
- б) есперанто;
- в) інтралінгва;
- г) креольська мова.

10. Ступінь швидкості чи повільності говоріння:

- а) тембр;
- б) темп;
- в) інтенсивність;
- г) мелодика.

11. Єгипетське й китайське письмо належить до:

- а) піктографічного;
- б) ідеографічного;
- в) предметного;
- г) фонографічного.

12. Емоційні, експресивні, стилістичні «додатки» до основного значення:

- а) десигнативне значення;
- б) концептуальне значення;
- в) конотативне значення;
- г) денотативне значення.

13. Слова файно, чічка, кобіта:

- а) екзотизми;
- б) архаїзми;
- в) діалектизми;
- г) історизми.

14. Категорія активності – пасивності, стверджуваності належить до:

- а) морфологічних;
- б) синтаксичних;

- в) дериваційних;
- г) лексичних.

15. Мінімальна неподільна двостороння одиниця мови, що виконує словотвірну й реляційну функції:

- а) лексема;
- б) морфема;
- в) синтаксема;
- г) фонема.

16. До якої мовної підгрупи належить старослов'янська мова?

- а) південнослов'янської;
- б) західнослов'янська;
- в) східнослов'янська;
- г) північнослов'янської.

17. Пари слів любов – ненависть, добро – зло, бідний – багатий:

- а) синоніми;
- б) омоніми;
- в) антоніми;
- г) пароніми.

18. Наука про значення слів:

- а) лексикологія;
- б) семасіологія;
- в) етимологія;
- г) ономасіологія.

19. Генеалогічний принцип полягає:

- а) у з'ясуванні морфемної будови мови;
- б) в урахуванні географічної локації мови;
- в) у зіставленні явищ неспоріднених мов;
- г) у зіставленні явищ споріднених мов.

20. Конкорданс – це:

- а) історичні словники;
- б) словники неологізмів;
- в) словники мови письменників;
- г) словники іншомовних слів.

21. Доберіть синоніми до слів білінгвізм, багатомовність.

22. Продовжте речення:

До зовнішніх причин розвитку мови належать...

ВАРІАНТ 10

1. Запозичення найбільш виявляють себе на:

- а) лексичному рівні;
- б) морфологічному рівні;
- в) синтаксичному рівні;
- г) словотвірному рівні.

2. Позиції, у яких протиставлення й розрізнення приголосних фонем досягають певної сили:

- а) позиція між приголосними фонемами;
- б) позиція в кінці слова;
- в) позиція між голосною і приголосною фонемами;
- г) позиція між голосними фонемами.

3. Поява перед голосним, що стоїть на початку слова, приголосного для полегшення вимови:

- а) метатеза;
- б) протеза;
- в) епентеза;
- г) дієреза.

4. Найменша звукова одиниця у складі слова й морфеми:

- а) склад;
- б) морфема;
- в) фонема;
- г) лексема.

5. Творення різних форм того самого слова від різних основ:

- а) основоскладання;
- б) суфіксація;
- в) редуплікація;
- г) суплетивізм.

6. Утворення нових слів і синтаксичних конструкцій за запозиченими моделями:

- а) калькування;
- б) аббревіація;
- в) лексикалізація;

г) контамінація.

7. Голосний звук зі складною артикуляцією, сполучення складового і нескладового елементів у межах складу:

- а) трифтонг;
- б) дифтонг;
- в) назальний;
- г) лабіальний.

8. Вставка звука в середину фонетичного слова:

- а) протеза;
- б) метатеза;
- в) епентеза;
- г) дієреза.

9. Розділ мовознавства, який вивчає походження та історію слів:

- а) лексикологія;
- б) лексикографія;
- в) семасіологія;
- г) етимологія.

10. Лексеми, що виходять поза межі літературної мови:

- а) просторіччя;
- б) неологізми;
- в) евфемізми;
- г) архаїзми.

11. Промова для сім'ї або групи споріднених мов:

- а) перша мова;
- б) мова-основа;
- в) давня мова;
- г) мертва мова.

12. Тип письма, у якому графічний знак слугує для передачі складу:

- а) піктографічне письмо;
- б) ідеографічне письмо;
- в) силабічне письмо;
- г) предметне письмо.

13. Українська мова належить:

- а) до західної підгрупи слов'янських мов;
- б) до східної підгрупи слов'янських мов;

в) до південної підгрупи слов'янських мов;

г) до північної підгрупи слов'янських мов.

14. Закони, за якими розвивалися споріднені мови в минулому встановлюють на основі:

а) описового методу;

б) структурного методу;

в) зіставного методу;

г) порівняльно-історичного методу.

15. Найчутливішою до всіх змін, які відбуваються в суспільстві, є:

а) лексико-семантична система;

б) фонологічна система;

в) граматична система;

г) словотвірна система.

16. Від амплітуди коливання залежить:

а) тембр звука;

б) довгота звука;

в) сила звука;

г) висота звука.

17. Артикуляційна база – це:

а) кількісний і якісний склад звуків певної мови;

б) система звукових одиниць певної мови;

в) артикуляційна класифікація звуків певної мови;

г) сукупність артикуляційних навичок, характерних для певної мови.

18. Проте́за наявна в слові:

а) вогонь;

б) ворог;

в) володіння;

г) вислів.

19. Процес, за якого з кількох мов чи діалектів виникає одна мова:

а) трансформація;

б) нейтралізація;

в) диференціація;

г) інтеграція.

20. Перенесення найменування з цілого на його частину або навпаки, з частини на ціле:

- а) метафора;
- б) метонімія;
- в) синекдоха;
- г) гіпербола.

21. Продовжте речення:

Найбільш популярною серед штучних мов є...

22. Поділіть слова на такі типи: а) повнозначні; б) вказівні (займенникові); в) службові; г) вигуківі.

Законспектувати, поміж, яскравий, Ого! Ваш, киць-киць, студент, ніхто, ні, сьомий, кожен, Ау!

БЛОК ПРАКТИЧНИХ ЗАВДАНЬ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Виконайте аналіз речення за безпосередніми складниками.

Тихо перекочуються хвилями золоті лани пишениці.

2. Проаналізуйте слова за безпосередніми складниками.

Безвідповідальність, понавигадувати.

3. Підкресліть сполуки слів, у яких можливий трансформаційний аналіз.

Будинок ветеранів, добування вугілля, набережна Дніпра, переклад тексту, провіювання зерна.

4. Складіть таблицю відповідно до зазначених рубрик. Охарактеризуйте гіпотези походження мов (за М. Кочерганом).

1. *Назва гіпотези походження мов.*

2. *Автори та прихильники гіпотези.*

3. *Сутність гіпотези.*

5. Розподіліть наведені нижче мови на сім'ї та групи відповідно до генеалогічної класифікації мов. Укажіть, які з них є державними і де.

а) *курдська, бенгалі, молдовська, маорі, в'єтнамська, киргизька, фінська, португальська, марійська, калмицька, майя, ескимоська, аварська, угорська, ірландська, баскська, санскрит, українська, туркменська;*

б) *мордовська, чеська, вірменська, іспанська, узбецька, татарська, англійська, російська, чукотська, ідиш, таджицька, албанська, половецька;*

в) *арабська, турецька, німецька, карельська, шотландська, китайська, вірменська, білоруська, польська, македонська.*

6. Доберіть до функцій мови слова-синоніми.

Комунікативна функція, пізнавальна функція, інформаційна функція, емоційна функція, номінативна функція, експресивна функція, когнітивна функція, естетична функція, прагматична функція, контактновстановлююча функція.

Довідка: *репрезентативна, гносеологічна, спілкувальна, акумулятивна, емотивна, волюнтативна, фатична, естетична, апелятивна, називна, мислетвірна, виражальна, художня.*

7. На прикладах знаків %, №, п, „” довести, що мова – знакова система.

8. Чи можна вважати запропоноване речення знаковою системою? Обґрунтуйте відповідь.

Можна все на світі вибирати, сину, Вибрати не можна тільки Батьківщину (В. Симоненко).

9. Поясніть синхронійний і діахронійний аспекти вивчення мови на прикладах сучасних українських форм: *кінь* – *коня*, *сон* – *сну*.

10. Розділіть речення на такти.

Не знаю я, що буде після нас, в які природа убереться шати... (Л. Костенко).

11. Поділіть слова на склади. Охарактеризуйте кожен склад (відкритий – закритий; прикритий – неприкритий; наголошений – ненаголошений).

Правда, голубка, Україна, орфографічний, місто, економний, міністерство.

12. Користуючись словником, поставте наголос у словах. Перевірте, чи зміщується наголос при зміні слова? Чи можливі варіанти наголошення?

Український, алфавіт, кілометр, листопад, читання, ознака, центнер, договір, зернятко, весняний, вимова, олень, квартал, визнання, ведмедця.

13. Доберіть 5 слів з дублетним наголосом і 5 слів, у яких наголос виконує смислорозрізнявальну функцію.

14. Прочитайте речення, логічно наголошуючи виділені слова. Як змінюється зміст речення?

Мені прийшов лист з України.

*Мені **прийшов** лист з України.*

*Мені прийшов **лист** з України.*

*Мені прийшов лист з **України**.*

15. Прочитайте текст, дотримуючись основних компонентів інтонації. Розкрийте зміст кожного компонента інтонації.

В піснях закладено всіх наших предків код,

Вони – наріжний камінь України,

Як зникне пісня й слово, то й народ

Такий талановитий – теж загине (І. Світличний).

16. За поданою характеристикою звуків відгадайте заковдані слова :

1) а) приголосний, сонорний, зімкнено-прохідний, передньоязиковий, дрижачий;

б) голосний, ненаголошений, лабіалізований, заднього ряду середнього підняття;

в) приголосний, твердий, дзвінкий, шумний, проривний;

г) голосний, наголошений, нелабіалізований, переднього ряду високого підняття;

г) приголосний, сонорний, носовий, передньоязиковий;

д) голосний, ненаголошений, нелабіалізований, заднього ряду високого підняття.

2) а) голосний, ненаголошений, нелабіалізований, переднього ряду високого підняття;

б) приголосний, сонорний, зімкнений, носовий, губний;

в) приголосний, сонорний, середньоязиковий, цілинний;

г) голосний, наголошений, нелабіалізований, заднього ряду низького підняття.

17. Охарактеризуйте кожен звук у словах *джміль, агрус, кохання*.

18. З наведених слів виписіть сонорні й шумні приголосні. Які приголосні не протиставляються (не є парними)?

Крайній, фінансовий, шука, циклон, любов.

19. Визначте кількість букв і звуків у словах.

Історія, узлісся, сміється, щирість, джерельний.

20. Наведіть приклади слів українською мовою (7 слів), у яких **я, ю, є** позначають 2 звуки (окрім слів, які починаються із цих букв). Запишіть слова фонетичною транскрипцією.

21. Поясніть фонетичні процеси, які відбулися у словах.

Піч – печі, водити – воджу, хлопець – хлопця, чорнило, шостий.

22. Підкресліть слова, у яких відбулася асиміляція за дзвінкістю.

Кігті, скинути, вокзал, просьба, анекдот, списати, з саду, натхнення

23. Як можна пояснити появу в розмовному мовленні просторічних форм?

Лаболаторія замість *лабораторія*; *ланпа* замість *лампа*;
асвальт – *асфальт*; *канпот* – *компот*; *продухти* – *продукти*.

Підкресліть слова, у яких відбулося явище протези.

Імла, вода, краса, вогонь, гострий, град, іржа, Ганна, сніг.

24. Поясніть, які фонетичні явища відбулися в словах:
пісня, Яковович, павутиння, орденоносець, масний, гамазин,
Хома, дужчий, цвіт, на дощі, рушниця.

25. Запишіть слова фонетичною транскрипцією.

Знається, увійти, бринять, віддзеркалення.

26. У словах *ходити, ходьба, весілля* проаналізуйте звуки й морфеми. Чим різниться звук і морфема?

27. Визначте диференційні ознаки фонем.

Жити – пити; злива – слива; знати – зняти.

28. Визначте сильну і слабку позиції фонем.

Крига – крижана; промінь – проміння; любов – любові;
червень; риба – рибак.

29. Визначте спільні ознаки наведеного кореляційного ряду. Якою ознакою різниться кожна з пар?

Мимохідь – мимохить, перелаз – перелазь, шар – жар,
ніжка – нозі, гуля – гуля.

30. Визначте та охарактеризуйте комбінаторні зміни звуків.

Чесний, світ, у книжці, нігті, отже, лягти.

31. Користуючись словником іншомовних слів, визначте, з якої мови запозичені слова, і поясніть, які фонетичні явища відбулися при запозиченні.

Долар, бульйон, Австрія, Аврора, клієнт, пейзаж.

32. Які види графічного письма представлено в наведених нижче записах? У чому ви вбачаєте переваги й недоліки кожного з цих видів?

Один, два, три;

1, 2, 3;

I, II, III;

one, two, three;

jeden, dwa, trzy.

33. Визначте принципи української орфографії.

Тонна, на дощі, удень – у день, ризький, студентство,
Віра – віра.

34. Вставте пропущені літери, запишіть в алфавітному порядку прізвища.

Сн..гир..в, Жихар..в, Афанас..в, П..сков, Чебыш..в, Зв..р..в, Рад..щ..в, Л..сков, Донс..к..й, Аракч..єв, Горд..єв, Юр..в, Гн..дич, Л..совець.

35. У поданих реченнях визначити кількість слів і лексем.

Два та два – чотири.

Зелене жито, зелене, хорошії гості у мене.

Він часто переїжджав з місця на місце.

36. Визначте денотативне й конотативне значення слів.

Ніс, шинель, рученька, живіт, пузо, говорити, патякати, деканша, дитина, дитячко.

37. Розподіліть слова за колонками: а) однозначні слова; б) багатозначні слова.

Стіл, сніг, скарга, поле, ґрунт, край, весело, кран, земля, школяр, лінія, березень, голова, галушки, стіна.

38. Підкресліть власне українську лексику.

Бібліотека, хурделиця, майстер, чоботи, мережка, касир, чарка, лелека, режим, будинок, гудзик, учитель.

39. Розподіліть слова за колонками: а) багатозначні слова; б) омоніми.

Склад, стан, учень, час, метр, гучний, пара, радіус, прикметник, моторний, клоун, гребінь, змія.

40. Випишіть з тлумачного й енциклопедичного словників визначення слів /понять : *вода, сіль, голова*. Чи збігаються терміни слово і поняття?

41. Визначте метафоричне й метонімічне перенесення.

Ходити в золоті, солодкі сни, морська капуста, законспектувати О. Селіванову, порожня голова, поважаю його сивину, хвіст комети, приїхав президент, Україна подбас.

42. Утворіть синонімічні ряди.

Задоволення, сміятися, простий, дорога.

43. Доберіть синоніми до поданих слів. Запишіть синонімічний ряд трьох слів іноземною мовою, яку ви вивчаєте.

Любов, родина, вірний, колір, заметіль, господар.

44. Доберіть з художньої літератури приклади (5 – 7 речень), де омоніми вживалися б для створення дотепних висловів, каламбурів.

45. Позначте повні омоніми, часткові омоніми (омофони, омографи, омоформи).

Кадри, ключ, брати – брати, по три – потри, віз пасажира – покласти на віз, міна, бони – бонни, дорога – дорога, руда (корисні копалини) – руда (колір) кішка, кома, бар.

46. Підкресліть антоніми, яким властива семантична градація.

Молодий – старий, верх – низ, чоловік – жінка, великий – маленький, день – ніч, дрібний – великий, шкідливий – корисний, друг – недруг.

47. Доберіть антонімічну пару.

Жартома, знаходити, разом, під, дочка, будні, красивий, широко, бадьорий, ворожнеча, хвалити, тривожний, загарбник.

48. Наведіть приклади прислів'їв і приказок (8 речень), у яких є антоніми. Визначте їхній тип. Перекладіть антоніми іноземною мовою, яку ви вивчаєте. Чи повністю збігаються їхні значення?

Зразок: *Сміх крізь сльози.*

49. Утворіть контрадикторні антоніми.

Високий, широкий, красивий, багатий, дешевий, свіжий.

50. Користуючись словниками, поясніть значення слів.

Генделик, ровер, мешти, шваблики, круплі, лазиво.

51. До діалектних слів доберіть із довідника слова-синоніми.

Меливо, криївка, коркоші, легінь, втинок, гирити, гайовий, ликати, гаразди, пересердя.

Довідник: *достаток, гнів, лісник, ковтати, обріз, нести, плечі, парубок, борошно, тайник.*

52. Користуючись словником, наведіть приклади слів українською, та іноземною мовою, яку ви вивчаєте (по 5 слів), що походять з латинської мови.

53. Підкресліть архаїзми, доберіть до них синоніми.

Словеса, староста, приязнь, всує, живіт, азот, ланіти, князь, лицедій, акорд, вельми, сиріч, ректи, бринза, пійт, глас, перст.

54. Підкресліть слова, які прийшли до нашої мови із церковнослов'янської і старослов'янської мов.

Братство, клас, фініш, гордия, престол, наректи, ударник, соратник, преподобність, молитва, шати, премудрий, Бог, учитель, пошта, влада, гордий, добро.

55. Доведіть, що запропоновані слова старослов'янського походження. Зробіть висновок про своєрідність фонетичного й словотвірного освоєння лексичних старослов'янizmів в українській мові.

Доблєсть, предтеча, гордия, благословити, святиня, єдиний, страждати.

56. Поясніть значення фразеологізмів.

Більмо на оці, скакати в гречку, хоч кілок на голові теши, копилити губу, горобина ніч, подавати надії, хоч конем грай, притча во язицях, пускати бісики, до другого пришесть, осине гніздо.

57. Наведіть крилаті вислови із творів художньої літератури, назвіть твори, у яких вони вживаються, та авторів.

58. Доберіть до слів антонімічні фразеологізми.

Працювати, досвідчений, розумний, уночі, недавно, щедрий, високий, чистий, близько.

Зразок: Тікати – рвати кігті. Помітити що-небудь – роззути очі.

59. Доберіть із довідки слова або вислови, які є синонімічними до запропонованих слів.

Рило, виродок, плішивий, тєгнути, набивати пельку, піжсон, дохлятина, прокляття, дерун.

Довідка: хабарник, потвора, анафема, лисий, падаць, обличчя, модник, віддати Богоу душу, їсти, прислужник.

60. Поясніть, чим зумовлено джерело виникнення фразеологізмів.

Бути чи не бути; не святі горшки ліплять; відділити зерно від полову; забити останній цвях; з хворої голови на здорову; коні не винні; брати в шори; альфа і омега.

61. Простежте, як побудовані різні словникові статті (не менше трьох, укажіть бібліографічні дані словників), що пояснюють значення слів *гривня, кобзар, мерезжа*.

62. Визначте, які лексичні й граматичні значення мають повнозначні слова, якими засобами виражені граматичні значення.

*Він був як полум'я. Свої слова –
Легкі, як небо, сині, наче квіти,
Що ними тільки правду говорити, –
Він в наші душі спрагли наливав.*

Л. Кисельов.

Зразок: Він – лексичне значення: вказує на особу;
граматичне значення: називний відмінок у формі III особи
однини.

63. Визначте, які спільні граматичні значення властиві кожній групі слів, як вони виражені.

а) носив, казав, чекала, виглядало;

б) учителька, картина, троянда, стіна;

в) досконалий, більш самостійний, менш зрозумілий, менш
переконливо;

г) краєм, озером, весною, площею.

64. Визначте в поданих словах морфеми. Із скількох
морфем складається кожне слово?

*Задум, задуматися, задуманий; мужній, мужність;
спати, заснути; по-приятельськи, приятель.*

65. У поданих словах виділіть основу й закінчення.
Підкресліть слова з похідною основою.

*Узлісся, взуватися, весело, бджоляр, сім'я, нехтуючи,
життєвий, читають, ніч.*

66. Визначте словотвірну будову слів.

*Плавець, захід, держмито, омріяний, нездійснений,
шістсот, рудобородий, перукарня «Юліана», горицвіт.*

67. Ознайомтесь із поезією Д. Білоуса «Злитки золоті».
Чи доречне порівняння частин мови із золотими злитками?
Чи змогли б ви скласти конкуренцію авторові?

68. До однієї чи різних частин мови належать подані
слова? Мотивуйте свою відповідь.

Щедрий, щедрувати, щедро, щедрість.

69. Визначте належність слів до частин мови.

*Мене ізмалку люблять всі дерева,
і розуміє бузиновий Пан,
чому верба, від крапель кришталева,
мені сказала «Здрастуй!» – крізь туман.
Чому ліси чекають мене знову,*

*на щит піднявши сонце і зорю.
Я їх люблю, я знаю їхню мову.
Я з ними теж мовчанням говорю.*
Л. Костенко.

70. Назвіть англійські (або у мові, яку вивчаєте) відповідники назв частин мови. Наведіть приклади кожної частини мови.

71. Прочитайте текст. Підкресліть службові частини мови. Охарактеризуйте їх.

Добрі друзі – як повітря чи вода. Коли вони поруч, ми сприймаємо їх як належне, часто навіть не помічаємо. Ну є то й є. Від них можна відмахнутись – мовляв, не зараз, не на часі, потім. Про них можна ненароком забути, схаменутись і відразу заспокоїтись – бо де ж вони дінуться? І тільки тоді, як друзі раптом зникають, стає дуже боляче.

Життя чомусь влаштоване так, що завжди хтось один жертвує чимось заради іншого. І не завжди той, заради кого жертвуєш, це оцінює (За Д. Бату).

72. Визначте, до якої частини мови належать виділені слова. Відповідь обґрунтуйте.

***Чи** можна уявити людину, яка поєднує в собі науковий інститут, бібліотеку та архів одночасно? (О. Соловей).*

*А тепер питаю вас про востаннє, **чи** хочете залишитися зі мною, **чи** йти геть (Б. Лепкий).*

*Виноград любить, щоб **коло** нього ходили (М. Коцюбинський).*

*Марійка накреслила на папері **коло**, а в середині дві літери (К. Крюк).*

***Що б** не робив і **як би** не блукав, – завжди мети доходить Ярослав (І. Кошелівець).*

***Якби** ви вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя... (Т. Шевченко).*

***То ж** як мудрості доходити, – хочеться і жити, і жити (П. Тичина).*

*Народна пісня – **то ж** вона Усій землі окраса (М. Рильський).*

73. Визначте, які з наведених поєднань слів не є словосполученнями. Поясніть, чому.

Повернутися з відрядження, дівчина-студентка, дорога до храму, бути гуманним, здобувачі вищої освіти першого курсу, голосно сміятися, щось знайоме, батьки і діти, мати з батьком, психолого-педагогічний інститут.

74. Від поданих слів утворіть словосполучення способом повного й неповного узгодження.

Радість, Полтава, народ, земля, день.

75. Випишіть об'єктні словосполучення.

Книга написана, конспект студента, вишивати гладдю, синє небо, зауваження викладача, співати голосно, переклад тексту, у кінці серпня, велика перевага, директор школи.

76. Доберіть до головних слів залежні. Визначте тип підрядного зв'язку.

Майстер, виробництво, підготувати, зняти, послуга, школа, знайшов, щирий.

77. Поясніть різницю між словосполученнями.

Державний гімн – гімн держави; машинне відділення – відділення для машин; українська мова – мова України; радісна зустріч – радісно зустріти; швидка їзда – їхати швидко; збирати врожай – зібраний врожай.

78. Утворіть словосполучення, у яких наведені слова виступали б то головним, то залежним компонентом. Визначте їхні типи за морфологічним вираженням та за граматичним значенням.

Вірний, далеко, мрія, повернутися, життя.

79. Утворіть по три словосполучення, які складаються з двох іменників; прикметника з іменником; дієслова з прикметником; дієслова з прислівником.

80. Відредагуйте словосполучення.

Дякую Вас – дякую Вам; при виконанні завдання ; нестерпна біль; навчатися мові; пам'ятник Лесі Українки; велике спасибі; зрадити другові; в залежності від погоди; узяти себе в руки; відвідати п'єсу.

81. Підкресліть граматичну основу. Вкажіть вид речення (просте чи складне, односкладне чи двоскладне, поширене чи непоширене; якщо речення складне, то яке: складносурядне, складнопідрядне, безсполучникове складне речення, речення з різними типами зв'язку).

*Я пам'ятаю вчительку мою,
просту і скромну, і завжди спокійну* (В. Сосюра).

*Життя – це ріка, у якій попутно й навалюно тече
минушина й теперішність, добро і зло, правда і кривда*
(Р. Федорів).

Мово рідна, слово рідне,

Хто вас забуває,

Той у грудях не серденько,

Тільки камінь має! (С. Воробкевич).

Жде спрагла земля плодотворної зливи,

І вітер над нею гуляє бурхливий (І. Франко).

Минають роки і віки,

Усе спливає хвилями ріки,

Й життя нові нам ставить теореми (Б. Тен).

Спасибі, що мені відкрили очі

На невмирущу душу материнську,

Без котрої збіднів би цілий світ (О. Підсуха).

Серце чисте слівця –

То ранкової відблиск роси (О. Ющенко).

Не жди ніколи слушної пори –

Твоя мовчанка може стать ганьбою! (Д. Павличко).

82. Прокоментуйте речення, у яких основними ознаками є модальність.

Під вербами вода була наче зеленаста (М. Коцюбинський).

Тільки той ненависті не знає, хто цілий вік нікого не любив! (Леся Українка).

Навряд чи десь по інших країнах співають так гарно й голосно, як у нас на Україні (О. Довженко).

Яка широчінь! Яка далеч! Який широкий небокрай над землею (І. Нечуй-Левицький).

Якби ви вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя... (Т. Шевченко).

Життя, кажуть, прожити – не поле перейти (Панас Мирний).

Здається, ти й позаторік тут був та пакості робив?
(Л. Глібов).

83. Дайте характеристику реченням тексту: а) за метою висловлювання;

б) за будовою; в) за наявністю другорядних членів; г) за повнотою структури; д) за структурою предикативного центру:

*Музика дощу – на асфальті ноти,
Лагідний мотив смутку чи жалю,
У мені звучить вдома й на роботі
Музикою час, бо тебе люблю.
Парасолька світ впевнено обмежить.
Що до того нам, що з небес – вода?
Мрії у душі, мов казкові вежі,
І з тобою я завжди молода (Г. Коваль).*

84. Серед запропонованих імен людей знайдіть тезок, згрупуйте їх, визначте, якій мові належить кожне ім'я:

Йосип, Янош, Мері, Ярема, Юлія, Фома, Хосе, Маріель, Хоакіно, Жозе, Джулія, Іван, Яков, Міа, Хома, Уляна, Ієремія, Том, Марі, Джон, Джеррі, Хуан, Джек, Іоанн, Йоган, Якоб, Жулі, Марія, Ян, Жак, Жерар, Джозеф, Вано, Жан, Мір'ям.

БЛОК ПИТАНЬ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Варіант 1

1. Зв'язок лінгвістики з іншими науками.
2. Принципи класифікації приголосних звуків.

Варіант 2

1. Об'єкт та предмет мовознавства.
2. Граматика як розділ мовознавства.

Варіант 3

1. Методи дослідження мови.
2. Позиції фонем: сильна і слабка.

Варіант 4

1. Функції мови як суспільного явища.
2. Різниця між звуком, фонемою й буквою.

Варіант 5

1. Принципи розрізнення повнозначних і неповнозначних частин мови.
2. Проілюструйте конкретними прикладами явища асиміляції.

Варіант 6

1. Мова як універсальна знакова система.
2. Назвіть і охарактеризуйте кілька тлумачних словників.

Варіант 7

1. Алфавіти. Їхнє походження та історія функціонування.
2. Схарактеризуйте східну підгрупу слов'янських мов.

Варіант 8

1. Історія письма, причини його виникнення.
2. Західна підгрупа слов'янських мов.

Варіант 9

1. Типологічна класифікація мов.
2. Проілюструйте конкретними прикладами позиційні зміни звуків.

Варіант 10

1. Фонологічний аспект вивчення звуків мови.
2. Типи наголосу.

Варіант 11

1. Фізико-акустичний та анатомо-фізіологічний аспекти вивчення звуків.
2. Генеалогічна класифікація мов.

Варіант 12

1. Предмет орфографії. Принципи орфографії.
2. Основні методи дослідження мови.

Варіант 13

1. Предмет вивчення лексикології. Поняття про лексему.
2. Назвіть кілька випадків зміни морфемної будови слова.

Варіант 14

1. Шляхи збагачення лексики мови.
2. Предмет морфеміки.

Варіант 15

1. Фразеологізми. Класифікація фразеологізмів.
2. Назвіть типи лінгвістичних словників.

Варіант 16

1. Основні способи словотворення.
2. Класифікація голосних звуків.

Варіант 17

1. Одиниці членування мовного потоку.
2. Проілюструйте явища нейтралізації фонем у мовному потоці.

Варіант 18

1. Енциклопедичні словники.
2. Лексика щодо вжитку.

Варіант 19

1. Явище кореляції. Назвіть кілька корелятивних назв чи рядів.
2. Основні методи вивчення мови.

Варіант 20

1. Роль мови в житті суспільства.
2. Назвіть групи індоєвропейської сім'ї мов.

Варіант 21

1. Способи словотворення.
2. Наведіть приклади протези.

Варіант 22

1. Предмет морфології.
2. Явище пуризму.

Варіант 23

1. Предмет етимології.
2. Архаїзми й історизми та їхня роль у художньому творі.

Варіант 24

1. Різновиди морфолого-синтаксичного способу словотворення.
2. Державні мови Швейцарії.

Варіант 25

1. Мовна ситуація в Україні.
2. Граматичні ознаки речення. Поясніть, що таке предикативність.

Варіант 26

1. Речення як одиниця синтаксичного рівня.
2. Наведіть приклади метатези.

Варіант 27

1. Предмет дериватології (словотвору).
2. Схарактеризуйте мови, що функціонують на території України.

Варіант 28

1. Кореневі (ізолюючі) мови.
2. Основні синтетичні способи вираження граматичних значень.

Варіант 29

1. Характеристика мовного знака
2. Поняття про синхронію й діяхронію.

Варіант 30

1. Внутрішні закони розвитку мови.
2. Відмінність терміна «слово» від терміна «лексема».

МІНІСЛОВНИК МОВОЗНАВЧИХ ТЕРМІНІВ

Абревіація (від лат. *abbreviatio* – скорочення) – морфологічний спосіб творення слів шляхом поєднання скорочених основ (*спецкор* – спеціальний кореспондент) або скорочення основ і цілого слова (*оргкомітет* – організаційний комітет).

Адвербіалізація (від лат. *adverbium* – прислівник) – вид морфолого-синтаксичного словотворення (конверсії), що полягає в переході у прислівник інших частин мови (*додому, страх* (у значенні „дуже”, *уповні*).

Ад’єктивація (від лат. *adjectivum* – прикметник) – вид морфолого-синтаксичного словотворення, що полягає в переході слів з інших частин мови в прикметник (*співучий, печений* (хліб), *вихована* (людина) – *чемна*).

Акомодація (від лат. *accommodation* – пристосування) – взаємоприспособування в мовному потоці сусідніх звуків різного порядку (голосних до приголосних, приголосних до голосних) : [*к’ілок*], [*р’асно*].

Адстрат (від лат. *adstratum* нашарування, від *ad* – при, на, біля і *stratum* – настил) не засвідчує поглинання однієї мови іншою, тобто означає таке контактування мов, що не призводить до етнічної асиміляції. Термін уперше вжив італійський лінгвіст М. Бартолі в розвідці «Субстрат, суперстрат, адстрат» (1939).

Акцент (лат. *accentus* – наголос) – 1) виділення одного складу слова за допомогою артикуляційних засобів, властивих мові; 2) діакритичний знак, за допомогою якого на письмі позначають наголос; 3) особливості вимови окремої людини, зумовлені артикуляційною базою рідної мови, що зберігаються під час спілкування нерідною мовою.

Алітерація (від лат. *ad* – до і *littera* – буква) стилістичний прийом, що полягає в повторенні однакових або схожих за звучанням приголосних у суміжних або близькорозташованих у тексті словах для підсилення інтонаційної виразності, звучності й музичності : *На восьме літо у неділю, Неначе ляля в льолі білій, Святес сонечко зійшло...* (Т. Шевченко).

Аломорф (від грец. *ἄλλος* – інший і *μορφή* – вид, форма) – позиційний різновид того ж самого морфа, напр.: *друг / дружба, носити / нести*.

Алюзія (лат. *allusion* – натяк, жарт) – стилістична фігура, що містить указівку, аналогію чи натяк на певний історичний, міфологічний, літературний, політичний або ж побутовий факт, закріплений у текстовій культурі або в розмовному мовленні: *Ганнібалова клятва, Архімедів важіль, вічний революціонер*.

Алофон (від грец. *ἄλλος* – інший і *φωνή* – звук) – варіант фонем, її конкретний вияв у мовному потоці.

Анафора (від грец. *αναφορά* – піднесення) – 1) єдинопочаток; 2) одна з риторичних фігур; 3) уживаний на початку віршованих рядків звуковий, лексичний повтор чи повторення протягом цілого твору або його частини стилістичних, строфічних структур: *Тобі одній, намріяна царівно, Тобі одній дзвенять мої пісні, Тобі одній в моєму храмі дивно Пливуть молитви і горять огні* (М. Рильський).

Андронім (від грец. *ἄνδρoς* – чоловік і *ὄνομα* – ім'я, назва) – вид антропоніма, іменування жінки за іменем, прізвиськом чи прізвиськом чоловіка (*Кайдаш – Кайдашиха, Чурай – Чураївна*).

Антиномія (від грец. *ἀντινομία* – суперечність) – суперечність між двома твердженнями, що взаємно виключають одне одне, але кожне з яких однаковою мірою логічно довідне в даній системі.

Антитеза (від грец. *ἀντίθεσις* – протиставлення) – стилістична фігура, побудована на підкресленому протиставленні протилежних явищ, понять, думок, почуттів, образів: *Я мовчу – вона рида. Плачу я – вона мовчить* (В. Сосюра).

Антоніми (від грец. *αντι* – проти й *ὄνομα* – ім'я) – одиниці мови, що позначають протилежні, але співвідносні одне з одним поняття (*день – ніч, мокрий – сухий*).

Антропоніми (від грец. *ἄνθρωπος* – людина й *ὄνομα* – ім'я, назва) – власна назва : особове ім'я, ім'я по батькові, прізвиське, прізвисько, псевдонім (*Ганна, Степан, Леся Українка*). Розділ ономастики, що вивчає антропоніми, називається **антропонімікою**.

Арго (франц. *argot* – жаргон) – один із соціальних діалектів, особлива мова певної відокремленої професійної чи соціальної групи (*кімарити* – спати, *троїти* – їсти).

Ареальна лінгвістика – розділ етнолінгвістики, який вивчає явища народної мови й традиційної матеріальної та духовної культур з погляду географії їхнього поширення.

Архаїзми (грец. *ἀρχαῖος* – стародавній) – слова, які вийшли з активного вжитку й мають сучасний синонімічний аналог (*чоло* – *лоб*, *перст* – *палець*).

Асиміляція (лат. *assimilation* – уподібнення) – уподібнення (пристосування) в мовному потоці звуків одного порядку (голосних до голосних, приголосних до приголосних).

Асонанс (лат. *assonare* – співзвучати) – повторення однакових голосних звуків у рядку або строфі, що надає віршованій мові милозвучності, підсилює її музичність: *Сонце гріє, вітер віє...*

Аспірати (лат. *aspiratus* – придиховий) – приголосні звуки, що вимовляються з легким гортанним придихом, утворюваним унаслідок проходження видихуваного повітря крізь звужену голосову щілину.

Африкати (лат. *affricate* – притерти, від *fricare* – терти) – складні приголосні, які утворюються в результаті поєднання приголосного змичного з приголосним щілинним того самого місця творення: [ц], [ц'], [ч], [ч'], [дз].[дз'], [дж], [дж'].

Безафіксне словотворення – спосіб творення нових слів шляхом усічення твірної основи (*напис* ← *написати*, *синь* ← *синій*).

Білінгвізм (англ. *bilingualism*) або двомовність – специфічний стан суспільного життя, при якому спостерігається і є визнаним факт функціонування й співіснування двох мов у межах однієї держави.

Валентність (лат. *valentia* – сила) – здатність слова визначати кількість і якість приєднаних до нього словоформ. Словоформи валентних дієслів ще називають **аквантами**.

Варіанти фонем – це звучання сигніфікативно слабких позицій, які, зазвичай, невластиві цій фонемі, напр.: фонема **к** у слові *анекдот* [анек|дот].

Варіації фонем – це індивідуальна, територіальна й позиційна видозміна фонем, яка не впливає на зміст, і зберігає всі диференційні ознаки своєї фонем, напр.: тембр, діалектні особливості творення окремих звуків.

Вербалізація (від лат. *verbum* – дієслово) – перехід слів з інших частин мови в дієслово (*цить, геть, тьху*).

Внутрішня флексія – морфологічна зміна кореня в індоєвропейських мовах, пов'язана з історичними чергуваннями (*несу – ношу, везу – возжу, носити – ніс*).

Вокалізм (лат. *vocalis* – голосний) – система голосних фонем певної мови з усіма їхніми рисами, які виявляються у процесі артикуляції в мовленні. При вимові голосних (вокальних) звуків органи вимовляння не утворюють жодних перешкод, тому ці звуки артикуються за участю одного лише голосу.

Гаплогія (грец. *ἀπλός* – простий і *λόγος* – слово) – накладання двох однакових складів під час словотворення (*мінерал + логія – мінералогія – мінералогія*).

Генеалогічна класифікація мов (грец. *γενεαλογία* – родовід) – класифікація мов за їхнім походженням, в основу якої покладено принцип спорідненості.

Гіперонім (грец. *ὑπέρ* – над, поверх і *ὄνυμα* – ім'я) – слово з ширшим значенням, яке виражає загальне, родове поняття, назва класу (множини) предметів (властивостей, ознак).

Гіперонім (у лінгвістиці) – поняття, у ставленні до інших понять виражає загальнішу сутність. Відносно деякої множини об'єктів гіперонімує поняття, що відображає надмножини до вихідного.

Гідронім (грец. *ὕδωρ* – вода і *ὄνυμα* – ім'я) – вид топоніма, власна назва будь-якої водойми – океану, річки, озера, ставка тощо: *Дунай, Тихий океан, Донець*.

Гідроніміка – розділ топоніміки, що вивчає назви природних водоймищ – річок, озер, морів, океанів, боліт, джерел, а також рукотворних – водяних споруд, зрошувальних систем, каналів, колодязів, криниць тощо.

Гіпонім (грец. *ὑπό* – під, внизу і *ὄνυμα* – ім'я) – слово з вузьким значенням, яке називає предмет (властивість, ознаку) як елемент класу (множини).

Гіперо-гіпонімія близька до синонімії. Її називають **квзасинонімією**, але на відміну від синонімії, яка допускає двосторонню заміну в тексті, у гіперо-гіпонімії можлива тільки одностороння заміна – заміна гіпоніма на гіперонім. Наприклад: *Він знайшов підберезовики. – Він знайшов гриби*. Протилежна заміна тут неможлива, оскільки гриби можуть бути не тільки підберезовиками.

Гіпотаксис, або підпорядкування (грец. ὑπό – під, внизу і *τάξις* – розташування) – синтаксичний зв'язок підпорядкування одного компонента (повнозначного слова, сполучення слів) іншому в словосполученні чи реченні (зв'язок узгодження, керування, прилягання).

Глаголиця (від ст.-слов. глаголь – слово, глаголити – говорити) – одна найдавніших систем слов'янського письма. Уважають, що її створив близько 863 р. слов'янський просвітитель Кирило для потреб першої слов'янської літературної мови – старослов'янської мови.

Говірка – найменша одиниця територіальної диференціації діалектної мови.

Голос – звуковий потік, що утворився в гортані внаслідок коливання голосових зв'язок під час проходження через них повітряного струменя.

Градація (лат. *gradation* – підвищення) – стилістична фігура, що ґрунтується на розташуванні слів або висловів з поступовим наростанням чи спаданням їхніх семантичних та емоційно-експресивних якостей: *Місто, премісто, прамісто моє!* (Л. Костенко).

Грамматика (грец. *γραμματική*, від *γράμμα* – літера, написання) – 1. Будова мови, тобто система морфологічних одиниць, категорій і форм, синтаксичних одиниць і категорій, морфем, словотвірних одиниць і способів словотворення. 2. Розділ мовознавства, що вивчає граматичну будову мови. Грамматика як будова мови – складна організація, сукупність підсистем, якими є морфологія, синтаксис. Традиційно до морфології зараховують морфеміку і словотвір.

Граматична категорія – єдність двох або більше однорідних граматичних явищ, протиставлених одне одному за значенням і засобами вираження.

Граматична форма – це засоби вираження граматичних значень матеріально вираженими одиницями мови (морфемами, наголосом, чергуванням звуків, суплетивними формами, службовими словами) або їхньою значущою відсутністю.

Граматичне значення – додаткове абстрактне значення, яке супроводить лексичне значення слова й виражає різні його відношення до інших одиниць мови за допомогою граматичної форми.

Грамема – термін використовується для позначення граматичних значень як компонентів граматичної категорії. Був уведений американськими лінгвістами, які започаткували напрям дескриптивізму – витоку психолінгвістики.

Графіка (грец. *γράφω* – пишу, креслю, малюю) – сукупність усіх засобів певної писемності, сукупність накреслень, якими жива мова передається на письмі; літери алфавіту, апостроф, знак наголосу, розділові знаки.

Графіті (італ. *graffiti* – видряпані) – напис, малюнок, зроблений на стіні будівлі чи іншій вертикальній поверхні.

Двомовність (див. **білінгвізм**).

Декореляція (від лат. *de...* – префікс зі значенням віддалення, припинення, скасування, усунення і *correlation* – співвідношення) – 1. Зміна характеру або значення морфем при збереженні їхньої кількості й послідовності; основна причина декореляції – утрата мовою вихідних базових слів для новоутворених.

Деназалізація (лат. *denasalisatio*) – утрата носової артикуляції, перехід носового в ротовий.

Денотат (лат. *denotatum* – позначуване) – позначуваний предмет. У лінгвістиці цим терміном, зазвичай, позначають одиничний предмет, на відміну від референта, який називає клас предметів.

Деривація (лат. *derivation* – відведення, відхилення) – творення похідних слів від слова-основи. Те саме, що словотвір.

Детермінант – це самостійний семантичний поширювач речення, наявність якого зумовлюється комунікативними потребами висловлення.

Дивергенція (лат. *divergentio* – розходження) – фонетичний процес, що полягає в розщепленні одного звука на

два різних. В одній позиції звук може залишатися, а в іншій – перейти в інший звук. Так, наприклад, звуки [о] [е] в українській мові у відкритому складі збереглися, а в закритому – перейшли в [і]: *вола – віл, семи – сім*.

Диглосія (грец. *διγλωσσία* – двомовність) – одночасне існування в суспільстві двох мов або двох різних форм однієї мови, застосовуваних у різних функціональних сферах.

Дикція (лат. *diction* – вимова) – правильна, чітка, виразна вимова звуків, важлива складова культури мовлення.

Дисиміляція (від лат. *dissimilation* – несхожий) – заміна у слові одного з двох однакових або схожих звуків іншим, менш подібним (наприклад, «*рицар*» – «*лицар*»).

Дистрибуція (англ. *distribution* – розподіл, розповсюдження) – сукупність усіх оточень, у яких може перебувати мовна одиниця, на відміну від оточень, у яких вона не може зустрічатися.

Дифтонг (грец. *δίφθογγος* – двоголосний) – особливий тип звука, який є сполученням двох голосних елементів, що утворюють разом один склад. Дифтонги існують у словацькій, чеській, німецькій, англійській, італійській, французькій, іспанській, китайській та багатьох інших мовах, а також у деяких діалектах української мови.

Дифузія (лат. *diffusio* – поширення, розтікання, розсіювання, взаємодія) – взаємопроникнення морфем, заміщення однієї морфеми іншою.

Діакритичні знаки (грец. *διακριτικός* – розрізняльний) – надрядкові, підрядкові чи середньорядкові позначки, які показують, що певну букву треба читати інакше, ніж ту саму букву, але без діакритичного знака, або з іншим діакритичним знаком. В українській мові діакритичними знаками відрізняються літери **і** та **ї**, **и** та **й**.

Діалект (грец. *διάλεκτος* – наріччя, говір) – різновид загальнонародної мови, який є засобом спілкування людей, об'єднаних спільною територією.

Діалектизм – елемент загальнонародної мови, що має виражену діалектну віднесеність.

Діалектологія (грец. *διάλεκτος* – наріччя, говір і *λόγος* – слово, учення) – спеціальна галузь мовознавства, що вивчає

діалектну мову, історію формування мовно-територіальних утворень й окремих мовних явищ.

Діахронія (грец. *δια* – через, крізь і *χρονος* – час) – умовно вертикальний зріз мови, при якому об'єктом лінгвістичного аналізу стає історичний розвиток мови.

Дієреза, викидка (грец. *διαίρεσις* – розмежованість, роздільність) – утрата звука чи складу в мовленнєвому потоці (*радість* – *радісний*, *проїзд* – *проїзний*).

Евфемізм (грец. *εὐφημισμός* від *εὐφημος* – добре мовлення) – слово або вислів, що вживається для непрямого, зокрема пом'якшеного, ввічливого позначення певних осіб, предметів, явищ, дій замість їх назви (*говорити неправду* замість *брехати*; *неприсмно пахнути* замість *смердіти*).

Екзотизм (грец. *εξωτικός* – чужий, іноземний) – слова або вислови іншомовного походження, які називають речі, поняття, властиві життю та культурі якогось народу (українські екзотизми – *чумак*, *вареники*, *бандура*).

Еліпсис (грец. *ἔλλειψις* – пропуск, випадіння, нестача) – 1) пропуск одного чи кількох членів речення, що легко встановлюються з його загальної структури;

2) стилістична фігура, побудована на пропуску слова чи словосполучення (*Журналістам – свободу слова!*).

Еліптичне речення – неповне речення, у якому випущений член можна встановити із загальної структури

Енантіосемія (грец. *εναντιοσημία*; від *ενάντιος* – протилежний + *σημα* – знак) – розвиток у слові антонімічних значень, їхня поляризація. Інші назви цього явища – енантіонімія, антилогія. Наприклад, *боргувати* – «*брати в борг*»; *честити* – «*шанувати*» і «*лаяти*».

Енклітика (грец. *ἐγκλιτικός* від *ἐγκλίνω* – схиляюсь) – позбавлене власного наголосу слово, яке стоїть після наголошуваного слова, утворюючи з ним одне фонетичне слово, об'єднане спільним наголосом (*зробив би, ось де*).

Епентеза (грец. *ἡ ἐπένθεσις* – вставка) – вставлення історично відсутнього звука між двома іншими для полегшення переходу між творенням різних звуків (*навук* – *пauк*; *робити* – *роблю*).

Епітет (від грец. *ἐπίθετον* – прикладка, прізвисько) – художнє означення або обставина способу дії, які образно змальовують особу, предмет, дію чи явище або виражають емоційне ставлення до них.

Епіфора (грец. *ἐπιφορά* – перенесення, повторення) – стилістична фігура, протилежна анафорі, повторення однакових слів, звукових сполучень, строф у великих поетичних творах, фраз – у прозі та драмі. Уживається задля увиразнення художнього мовлення (*Сили дано мені долею, Удачі дано мені долею, І невдача – долею; Все в світі звершується долею* (М. Гаспаров)).

Есперанто (еспер. *Esperanto* – «той, що сподівається») – штучна мова, створена польським лікарем і поліглотом Людвіком Лазарем Заменгофом у 1887 році на основі найпоширеніших європейських мов, інтернаціональної лексики. Граматика є простою й суворо нормалізованою. Есперанто – це одна з найпоширеніших штучних мов у світі.

Етимологія (грец. *ἔτυμον* – правда, істина і *λόγος* – слово, учення) – 1) походження та історія слів і морфем; 2) розділ мовознавства, у якому вивчається походження й історія розвитку слів і морфем.

Етнолінгвістика (грец. *ἔθνος* – плем'я, народ і лат. *lingua* – мова) – розділ мовознавства, який вивчає зв'язок мови з життям народу, з різними сторонами його матеріальної й духовної культури.

Етніонім (грец. *ἔθνος* – плем'я, народ і *ὄνυμα* – ім'я) – назва етнічної групи людей: племені, племінного союзу, народностей, нації, а також етнографічного угруповання у складі цих одиниць та груп споріднених народів (скіфи, слов'яни, лемки).

Етнініміка (грец. *ἔθνος* – плем'я, народ і *ὄνυμα* – ім'я) – розділ мовознавства (ономастики), який вивчає етнініми – назви родів, племен, народів, націй тощо з погляду їхнього походження, ментальності та функціонування.

Жаргон (франц. *jargon* – пташина мова, цвірінкання) – вид соціального діалекту, закріплений за певною віковою, соціальною чи професійною групою людей, для якої він є повсякденним засобом спілкування (*аська, глючити*).

Запозичення – звук, морфема, слово або його окреме значення, фразеологізм, синтаксична конструкція, перенесені з однієї мови в іншу; також сам процес перенесення.

Застарілі слова – слова, які на сучасному етапі розвитку мови вийшли із загального активного вжитку: *брань (битва), буй (хоробрий)*.

Звук – найдрібніша одиниця мовлення, конкретний вияв (варіант) фонем в системі мови.

Звуконаслідування – звуковідтворення, або ониматопея (грец. *ὀνοματοποιία* – творення назв) – звук, імітація реальних явищ; намагання шляхом спеціального підбору та концентрації звуків мови – алітерацій чи асонансів – відтворити звуки, що існують у реальному житті.

Зіставний метод – сукупність прийомів дослідження й опису мови шляхом її порівняння з іншою мовою.

Зіяння, зяяння, гіатус (лат. *hiatus* – щілина, отвір) – збіг двох або кількох голосних звуків в одному слові або на межі різних слів: *маєстро, Віардо*.

Значення слова – це історично закріплене у свідомості людей співвіднесення слова з певним явищем дійсності, це складна мікросистема, що, зазвичай, має кілька значень на чолі з основним, інтегральним, які разом утворюють семантему.

Зоонім (грец. *ζῷον* – тварина, *ὄνομα* – ім'я) – власна назва, кличка тварин.

Зооніміка (грец. *ζῷον* – тварина, *ὄνομα* – ім'я) – наука про зооніми, власні імена тварин, одна з наймолодших областей ониматики. Зооніми – імена різних тварин та птахів – традиційно розглядаються як особлива складова ониматичного простору зі своїми традиціями, які варіюють у значному діапазоні в різних народів і в різні епохи.

Зрощення – виникнення нового слова шляхом лексико-синтаксичного способу словотворення, який полягає в перетворенні часто вживаного словосполучення в одне слово: *добрий день – добридень, спаси Бог – спасибі*.

Ідіолект (грец. *ἰδίος* – свій, своєрідний, особливий + *διάλεκτος* – розмова, говір, наріччя) – сукупність формальних та стилістичних особливостей, властивих мовленню окремого носія певної мови. Термін «ідіолект» було створено аналогічно

до терміна «діалект» для позначення індивідуальних варіацій мови на відміну від групових.

Ідіома (грец. *ιδίωμα* – особливість, своєрідність) – неподільне, стійке словосполучення, значення якого не впливає зі значень слів-компонентів: *собаку з'їсти (набути досвіду), горобина ніч (буряна, темна)*.

Ізафет (араб. *الإضافة* *al-idāfatu* – додаток) – термін у мовознавстві, що позначає певні типи атрибутивних конструкцій в іранських та тюркських, семітських та частково фіно-угорських мовах.

Ізогласа (грец. *ἴσος* – рівний, однаковий і *ῥῶσσα* – мова) – лінія, якою на лінгвістичних картах позначають межі поширення певного мовного явища.

Інверсія (лат. *inversio* – перевертання, переставляння) – зворотний порядок слів у реченні.

Індивідуальне мовлення – це конкретний акт мовної діяльності з його індивідуальними особливостями у вимові й сприйнятті.

Індукція (лат. *inductio* – наведення, спонукання) – метод дослідження, згідно з яким на підставі знання про окреме роблять висновок про загальне.

Інстрат (лат. *instratum* – внутрішній шар) – позначає тісну та тривалу взаємодію мов, поширених на одній території. При цьому спостерігається, що мови перебувають у нерівноправних стосунках: одна мова виступає як офіційна, друга функціонує найчастіше на розмовному рівні. В українській мові можна спостерігати польський та російський інстрати.

Інтер'єктивация (лат. *interjection* – вигук) – перехід у вигуки слів з інших частин мови (*горе! Слава Богу! Рятуйте!*).

Інтерлінгвістика – особлива мовознавча дисципліна, яка вивчає міжнародні мови як засіб спілкування в багатомовному світі.

Інтернаціоналізм – іншомовне слово, яке використовується в багатьох мовах, маючи однакове лексичне значення та схожу звукову й морфологічну будову (*штаб, імпічмент, еволюція*).

Інтерференція (від лат. *inter* – між і *ferens* – той, що несе, приносить) –

1) взаємодія мовних систем, зокрема при двомовності, унаслідок чого під впливом рідної мови при використанні іноземної з'являються помилки;

2) при словотворенні чи словозміні – накладання близько- або однозвучних мовних одиниць, найчастіше – морфем.

Інтерфікс (від лат. *inter* – між і *fixus* – прикріплений) – сполучна морфема, яка не виражає у слові ніяких лексичних чи граматичних значень, а лише з'єднує частини складних слів (*пішохід, зорепад*), а також морфеми, якщо їхньому безпосередньому поєднанню не сприяють фонетичні чи морфологічні умови: *купе-й-ний, драм-ат-ичний*.

Інтонія (лат. *intono* – голосно виголошую) – сукупність звукових засобів мови, які служать для вираження цілісності висловлювання, його завершеності чи незавершеності, типу висловлювання, інформативної вагомості всього висловлювання або його складових тощо.

Інфікс (від лат. *infixus* – вставлений) – службова морфема, яку вставляють у середину кореня чи основи при творенні слів або форм слів.

Історизм – слова, які вийшли з активного вжитку тому, що зникли реалії, які вони називали (*кріпак, жупан, сажень*).

Калька (франц. *calque* – копія) – слово, його окремі значення, звороти, запозичені з інших мов шляхом буквального перекладу морфем або зворотів.

Канцеляризм – слово, стійке словосполучення, граматична форма або конструкція, властива офіційно-діловому стилю, де використання офіційних форм доречне й логічно вмотивоване: *доводжу до Вашого відома, ужити заходів*.

Катойконім (від грец. *κατά* – під, *οἶκος* – дім (житель, мешканець) + *ὄνομα* – ім'я, назва) – назва людей за місцем проживання чи народження: *дніпряни, переяславці, кияни*.

Кирилиця – одна з найдавніших систем слов'янського письма. Названа на честь творця слов'янської писемності просвітителя Кирила (світське ім'я – Костянтин).

Кліше (франц. *cliché* – відбиток) – стандартний мовний зворот, що регулярно відтворюється в певних контекстах за певних умов: *ласкаво просимо; на підставі наказу*.

Койне (грец. *κοινή διάλεκτος* – спільна мова) – діалект грецької мови періоду приблизно від 300 до н. е. до 300 року н. е. Цим діалектом написано майже всі твори Нового Заповіту й ним вели проповідницьку діяльність із поширення Євангелія в країнах Середземноморського басейну Св. Павло та інші християнські апостоли.

Композит (від лат. *composites* – складений із частин, складний) – похідне складне слово, утворене способом основоскладання: *прісна вода* – *прісноводний*; *Голобородько*.

Конвергенція (лат. *convergentio* – сходження, наближення) – збіг у процесі фонетичних змін двох звуків у одному. Наприклад, звуки [ǫ] і [ě], що на письмі позначалися буквами **ѣ** (єр) і **ь** (ерь), які у слабкій позиції зникли, а в сильній позиції змінилися відповідно на [о] й [е], тобто збіглися з наявними в мові звуками. Через конвергенцію кількість звуків у мові скорочується.

Конверсія (лат. *conversion* – обертання) – 1) у семантиці – мовне зображення тієї самої позамовної ситуації поперемінно з двох протилежних позицій у рівнозначних реченнях: *Нападник забиває гол.* – *Воротар пропускає гол*; 2) у словотворенні – спосіб творення нових слів шляхом переведення їх з однієї частини мови до іншої, зміни парадигми слова: *кум* – *кума*; *селище Борова*.

Конкорданс (лат. *conncordare* – узгоджуватися, приводити до згоди) – особливий тип словника, у якому кожне слово або поняття розташовані в алфавітному порядку з мінімальним контекстом і всіма випадками вживання у цьому тексті, список слововживань з відсиленнями до всіх контекстів.

Конотація (лат. *connotatio*; від *con* – «разом», і *notare* – «позначати») – додаткові відтінки лексичного значення та значень одиниць інших мовних рівнів, які нашаровуються на їхні предметно-поняттєві (денотативні) значення.

Консонантизм (лат. *consonas* – приголосний звук) – система приголосних фонем певної мови (діалекту) на якомусь етапі їхнього розвитку.

Конфікс (лат. *confixus* – прикріплений) – формант, що складається з кількох афіксів, які розташовуються перед

коренем і після нього й одночасно застосовуються при словотворенні: *ліс* – *пролісок*.

Кон'юнкціоналізація (лат. *conjunctionis* – сполучник) – перехід інших частин мови у сполучники шляхом набуття синтаксичних властивостей і категоріального значення сполучника: *поки, коли, скоро, де, куди, звідки, що, чим, тим* та ін. : *Уже надворі смеркалося, **коли** вони прийшли*.

Координація (лат. *coordinatio* – взаємовпорядкування) – форма предикативного зв'язку, який полягає у взаємній узгодженості, взаємозалежності та взаємозумовленості головних членів речення – підмета і присудка.

Кореляція (лат. *correlation* – співвідношення) – співвідношення, зазвичай, опозиції, певних мовних одиниць лише за однією диференційною ознакою: *бити* – *пити, кут* – *фут*.

Креольські мови – мови, що сформувалися на базі піджинів (від англ. *pidgin*), і стали рідними для певної спільноти своїх носіїв. Наприклад, гаїтянська креольська мова виникла на основі французької мови. Процес перетворення піджину на креольську мову називають *креолізацією*.

Культура мови, культура мовлення, мовна культура – рівень володіння нормами усної й писемної літературної мови, а також свідоме, цілеспрямоване, майстерне використання мовно-виражальних засобів залежно від мети й обставин спілкування.

Лабіалізація (від лат. *labialis* – губний) – вимова деяких звуків, за якої губи витягуються вперед й заокруглюються. В українській мові лабіалізованими є голосні заднього ряду [o] [y].

Латиниця – одна з найдавніших систем буквенного письма, якою користувалися давні римляни і яку взято за основу письма більшості народів Західної Європи.

Лексема (грец. *λέξις* – слово, вислів) – слово як сукупність властивих йому значень і форм словозміни, можливих у різних контекстах.

Лексика (грец. *τὸ λεξικόν* – словесний, словниковий) – слово як сукупність слів, словниковий склад мови або її діалекту.

Лексикалізація – перетворення окремого елемента мови (морфеми, словоформи), поєднання слів в окреме знаменне слово або стійку фразеологічну одиницю – лексикалізовані поєднання або фразеологізм, що функціонує як еквівалент окремого слова.

Набуття певними несамотійними формами самотійного лексичного значення.

Лексикографія (грец. *λεξικογραφία*, від *λεξικόν* – словник і *γράφω* – пишу) – 1) розділ мовознавства, що розробляє правила укладання словників; 2) збирання слів певної мови, упорядкування їх та опис у різноманітних словниках; 3) сукупність словників якоїсь мови або галузі знань і наукових праць, присвячених упорядкуванню й дослідженню словників.

Лексикологія (грец. *τὸ λεξικόν* – словесний, словниковий і *λόγος* – слово, вчення) – розділ мовознавства, що вивчає як окреме слово – основну одиницю мови, так і весь словниковий склад мови – лексику, її розвиток і функціонування.

Лексичне значення – індивідуальний зміст слова, т. б. історично закріплена у свідомості людей співвіднесеність слова з певним елементом дійсності.

Лігатура (лат. *ligatura* від лат. *ligo* – зв'язую) – 1) літера або знак фонетичної транскрипції, що складається з двох знаків, які використовуються в деяких мовах для позначення одного звуку: укр. [дж], [жз]; 2) сполучення двох (дифтонг) і більше літер, які передають один звук: англ. *sh, ea, oo*, нім. *sch, tsch*.

Лінгвосеміотика (від лат. *lingua* – мова + грец. *σημα* — знак) – розділ мовознавства, що вивчає знакові властивості мови.

Лінгвокраїнознавство (лат. *lingua* – мова + укр. *країнознавство*) – галузь мовознавства, пов'язана з поглибленим вивченням кумулятивної (нагромаджувальної) функції мови. Ця наука вивчає, як у словах і словосполученнях певної мови зберігається інформація про етнокультурну спадщину народу (його звичаї, обряди, традиції, історію).

Літера (від лат. *littera* – буква, літера) – писемний або друкований знак для позначення на письмі фонем, їхніх варіантів (звуків) та деяких звукосполук.

Літературна мова – основна, наддіалектна форма існування національної мови, яка характеризується більшою чи меншою обробленістю, поліфункційністю, стилістичною диференціацією й тенденцією до регламентації. За своїм культурним і соціальним статусом літературна мова протистоїть територіальним діалектам, різним типам повсякденно-розмовного койне й просторіччю – як вища форма існування національної мови.

Макаронічна мова (італ. *maccheronico*, від *maccheroni* – макарони) – механічна суміш слів чи висловів із різних мов або переінакшення їх на іноземний лад.

Макротопонім (грец. *μακρός* – великий, *τόπος* – місце + *ὄνομα* – ім'я, назва) – власна назва великого географічного об'єкта, який може не мати чітких меж: частин світу, материка, океану, гірської системи тощо: *Африка, Памір, Подільська височина*.

Матронім (лат. *mater* – мати і грец. *ὄνομα* – ім'я, назва), метронім – вид антропоніма, власна назва сина чи дочки за іменуванням матері або когось із предків материнської лінії.

Мелодика мови (грец. *μελωδικός* – мелодійний, пісенний) – зміна висоти голосу під час мовлення, що надає мові певного тонового забарвлення.

Метатеза (грец. *μετάθεσις* – переміщення, переставлення) – переставлення звуків або складів у межах слова для уникнення важких для вимови або не властивих певній мові звукосполучень: *намисто* – *монисто*; *суворий* – *суровий*.

Метафора (грец. *μεταφορά* – перенесення) – семантичний процес, коли назва переноситься з одного об'єкта позначення на інший через певну їхню схожість під час порівняння, а також похідне значення мовної одиниці, утворене таким чином: *солодке життя, дощ іде*.

Метонімія (грец. *μετωνυμία* – перейменування) – семантичний процес, коли назва переноситься з одного об'єкта на інший за їхньою схожістю, дотичністю, а також похідне

значення мовної одиниці, утворене таким чином: *чайник закипів, ходити в шовках*.

Милозвучність, евфонія (грец. *εὐφωνία* від *εὖ* – добро, благо + *φωνή* – голос, звук) – засіб урівноваження кількості голосних і приголосних звуків у мовному потоці, що створює ефект мелодійності мови, сприяє створенню звукових образів у висловлюванні.

Міжмовні омоніми (грец. *ὁμός* – однаковий + *ὄνομα* – ім'я) – це пари слів або фраз із різних мов або діалектів, які мають однаковий вигляд або однакове звучання, але означають різні речі: *каса* українською означає «скринька чи сейф для зберігання грошей, цінних паперів»; *casa* іспанською – «дім; заклад; компанія; фірма»; японською означає «парасоля».

Мікротопонім (грец. *μικρός* – малий, *τόπος* – місце + *ὄνομα* – ім'я, назва) – вид топоніма, власна назва невеликого географічного об'єкта або частини макрооб'єкта (*ліси, гаї, урочища, яри, поля, струмки, галявини* тощо).

Міфонім (грец. *μύθος* – переказ, міф + *ὄνομα* – ім'я, назва) – власна назва, найменування вигаданого об'єкта або об'єкта в переказах, казках, міфах тощо: *Змій Горинич, Велес, Колобок*.

Мова – система одиниць спілкування та правил їхнього функціонування.

Мовлення – об'єктивний вияв мови, який полягає в реалізації мовної діяльності через висловлення вголос (говоріння), промовляння без сприйманої на слух артикуляції (внутрішнє мовлення), письмову фіксацію висловлень, а також тексти як письмове відбиття й результати процесу висловлення.

Мовна норма (лат. *norma* – правило, взірць) – сукупність найбільш стійких історично відібраних суспільною практикою елементів мови, мовних звичок і правил мовлення в певний період розвитку (вимова, слововживання, граматики); сукупність загальноприйнятих правил реалізації мовної системи, які закріплюються в процесі спілкування. Головні ознаки мовної норми – унормованість, обов'язкова правильність, точність, логічність, чистота і ясність, доступність і доцільність.

Мовна політика – сукупність ідеологічних постулатів і практичних дій, спрямованих на регулювання мовних відносин у країні або на розвиток мовної системи в певному напрямі.

Мовна система – множинність елементів будь-якої природної мови, які перебувають у відношеннях і зв'язках один з одним і утворюють певну єдність і цілісність.

Мовний знак – це чуттєво сприйнятий предмет, що виступає в ролі замінильника іншого предмета й використовується для збереження, перетворення та передачі інформації.

Мовознавство, лінгвістика (від. лат. *lingua* – мова) – наука про мову, її суспільну природу й функції, походження, будову, закономірності функціонування та розвитку як однієї мови, так і всіх мов світу.

Модальність (лат. *modus* – розмір, спосіб, образ) – функціонально-семантична категорія, яка виражає відношення змісту висловлювання до дійсності й мовця до змісту висловлювання. Модальність є істотною ознакою речення. Вона може бути виражена інтонацією, морфологічними, лексико-граматичними та іншими засобами.

Морф (грец. *μορφή* – вигляд, форма) – конкретний різновид, варіант морфеми як узагальненої одиниці мови.

Морфема (грец. *μορφή* – вигляд, форма) – мінімальна одиниця мови, найменша значуща одиниця слова, формально неподільна в межах одного слова, але подільна за семантикою.

Морфеміка – 1) сукупність морфем мови, яка функціонує на сучасному етапі її розвитку; 2) розділ мовознавства, який вивчає будову слова, вичленування морфів у слові, зміни у складі морфем унаслідок історичного розвитку мови.

Морфологія – (грец. *μορφή* – вигляд, форма і *λόγος* – слово, вчення) – 1) частина граматичної системи мови, що об'єднує граматичні класи слів, притаманні їм морфологічні категорії і граматичні форми, а також правила їхнього функціонування; 2) один із розділів граматики, що вивчає внутрішню будову слів і творення їх форм, граматичні категорії і способи вираження граматичних значень, а також граматичні класи слів (частини мови) і властиві їм способи словотворення.

Морфонологія (грец. *μορφή* – вигляд, форма + *φωνή* – звук, голос і *λόγος* – слово, вчення) – розділ мовознавства, який

вивчає зв'язки морфології і фонетики, застосування фонологічних засобів у формо- і словотворенні.

Наголос — виділення одного із складів слова за допомогою посилення м'язового напруження, зміни висоти тону або подовження голосного звука при вимові слова.

Надфразна єдність, складне синтаксичне ціле — це сукупність взаємопов'язаних змістом і синтаксичними засобами речень; відрізок мовлення, що формується з двох і більше речень, об'єднаних спільністю теми в композиційно-синтаксичну конструкцію, якій властива певна змістова завершеність і структурна єдність, що досягається лексичними, граматичними та інтонаційними засобами.

Назалізація (франц. *nasalization* від лат. *nasus* — ніс) — набуття звуком носового тембру внаслідок опускання м'якого піднебіння й одночасного виходу струменя повітря через рот і ніс.

Наріччя — найменша одиниця поділу мови за територіальними особливостями; сукупність структурно близьких діалектів (говорів), що у свою чергу складаються з ряду говірок.

Нативізм (лат. *nativus* — природжений) — наукова концепція, за якою здатність до сприйняття простору й часу властива людині від природи й не залежить від набутого досвіду.

Незмінні слова — слова, що не мають граматичних форм словозміни (прислівник, службові частини мови, вигук).

Нейтралізація фонем (лат. *neuter* — ні той, ні інший) — нерозрізнення двох чи більше фонем, їх збіг в одному звукові.

Нейтральна лексика — шар лексики, позбавлений будь-якого стилістичного та емоційного забарвлення, яким послуговуються всі функціональні стилі.

Неологізм (грец. *νέος* — молодий, новий і *λογισμός* — судження, вислів) — нове слово, що з'являється в мові як значеннєва одиниця, але ще не стало загальноживаним.

Неповноголосся — фонетичне явище, що полягає в появі сполучень *-ра-, -ла-, -ре-, -ле-* на місці праслов'янських *-or-, -ol-, -er-, -el-* між приголосними внаслідок дії закону відкритого складу.

Нумералізація (від лат. *numeralis* – число) – спосіб словотворення, що полягає в переході окремих прислівників та іменників у числівники зі значенням неозначеної кількості: *багато, мало, купа, тьма*.

Ойконім (грец. *οἶκος* – дім + *ὄνομα* – ім'я) – власна назва будь-якого поселення (міста, села, селища).

Оказіоналізм (від лат. *occasionalis* – випадковий) – слово чи мовний зворот, що не відповідає загальноприйнятому вживанню й відображає індивідуальний смак мовця й індивідуальну словотворчість.

Оксиморон, оксюморон (грец. *ὀξύμωρον* – дотепно-безглузде) – стилістична фігура, що ґрунтується на поєднанні протилежних за змістом понять або несумісних слів, які разом створюють художній образ: *сльози щастя, дзвінка тиша*.

Омографи (грец. *ὁμός* – однаковий + *γράφω* – пишу) – різновид омонімів; слова чи форми слова, різні за значенням і звучанням, але однакові за написанням (*руки – руки, дорога – дороґа*).

Омоніми (грец. *ὁμός* – однаковий + *ὄνομα* – ім'я) – слова, які мають різне лексичне значення, але збігаються за звучанням і написанням.

Омофони (грец. *ὁμός* – однаковий + *φωνή* – звук) – різновид омонімів; слова, які мають однакове звучання, але відрізняються значенням і написанням: *надія – Надія, греби – гриби*.

Ономасіологія (грец. *ὄνομα* – ім'я, найменування і *λόγος* – слово, вчення) – галузь семантики, що вивчає домінування (називання), використання мовних засобів для позначення об'єктів реальної дійсності.

Ономастика (грец. *ὄνομα* – ім'я, найменування) – розділ мовознавства, предметом вивчення якого є власні назви – їхнє виникнення, розвиток, функціонування в мові.

Оронім (грец. *ὄρος* – гора, *ὄνομα* – ім'я, назва) – власна назва одиниці рельєфу земної поверхні: *гора, гірський хребет, височина, каньйон, долина* тощо).

Орфограма (грец. *ὀρθός* – правильний, *γράμμα* – літера) – правильне написання літери (літер) у слові або слова загалом, для перевірки якого застосовують відповідне слово.

Орфографія (грец. *ὀρθός* – прямий, правильний, рівний і *γράφω* – пишу) – розділ мовознавства, що вивчає систему правил передавання звукової мови (слів і форм) на письмі.

Орфоепія (грец. *ὀρθός* – прямий, правильний, рівний і *ἔπος* – мовлення) – розділ мовознавства, що розробляє систему правил, які визначають правильну вимову звуків та слів і наголошування у словах.

Палаталізація (від лат. *palatum* – піднебіння) – пом'якшення приголосних унаслідок додаткового до основної артикуляції підняття середньої частини язика до твердого піднебіння.

Палеографія (грец. *παλαιός* – давній і *γράφω* – пишу) – допоміжна історико-філологічна дисципліна, яка вивчає давні рукописи, досліджуючи історію письма; еволюцію написання знаків і літер, шрифти, види скорочень, тайнопис, оздоблення, матеріали, знаряддя написання, чорнила тощо.

Парадигма (грец. *παράδειγμα* – приклад, взірець) – групування одиниць однієї мовної системи чи підсистеми в класи на основі їхніх різних позицій.

Пароніми (грец. *παρα* – біля, коло, близько і *ὄνομα* – ім'я) – слова, близькі за звучанням і написанням, але різні за значенням: *емігрант* – *іммігрант*, *капля* – *крапля*.

Патронім (грец. *πατήρ* – батько і *ὄνομα* – ім'я) – різновид антропоніма: прізвище, ім'я та по батькові чи прізвисько нащадка, утворене від власної назви батька.

Пауза (павза) (лат. *pausa* від грец. *παυσις* – перерва, зупинка, припинення) – перерва, що відділяє одне від одного слова, рядки, речення, фрази в мовному потоці.

Переносне значення – вторинне значення мовної одиниці, що походить із прямого при перенесенні найменування одного об'єкта чи явища на інші.

Перерозклад – зміна морфемної будови похідної основи слова, перегрупування морфем, що відбувається внаслідок історичного розвитку мови: у словах *бідняк*, *залізник*, утворених від прикметників *бідний*, *залізний*, **-н-** відділився від основи й відійшов до суфікса (*бід-няк*, *бід-а*).

Перстрат (лат. *perstratum* – вирівняний) – випадки впливу однієї мови одразу на декілька інших у галузі духовної

культури, науки й техніки. Перстратом для всіх європейських літературних мов є давньогрецька мова. Для багатьох мов це також і латина (без урахування романських мов, для яких латина не є мовою-оснотоу).

Письмо – система умовних графічних знаків, за допомогою яких фіксується мовлення, зокрема з метою передавання його на відстані.

Піджин (англ. *pidgin*) – говірка, що виникає при міжетнічних контактах за участю трьох і більше мов. Зазвичай, має невеликий словниковий запас (порядку 1000 слів). У деяких випадках піджин при передачі з покоління в покоління може перетворитись у самостійну мову (напр., креольська).

Плеоназм (грец. *πλεονασμός* – надмірність, надлишок) – стилістичний прийом, що полягає в повторенні однакових слів або нагромадження синонімів, які є компонентами художнього задуму: *Цілуй, цілуй, цілуй її: знов молодість не буде* (О. Олесь).

Повноголосся – наявність у східнослов'янських мовах сполучень *-оро-, -оло-, -ере-, еле-(-оло-)* між приголосними на місці праслов'янських **or, *ol, *er, *el*: *мороз, холод, берег полон*. Протилежне явище називається **неповноголоссям**.

Позиційні чергування – чергування звуків, зумовлені їхньою фонетичною позицією у слові.

Полісемія (грец. *πολυσημεία* – багатозначність) – властивість мовної одиниці, найчастіше слова, мати кілька пов'язаних між собою значень.

Порівняльна типологія (франц. *typologie*) – це дисципліна, яка розглядає в порівняльному плані граматичну будову тих чи тих мов або діалектів однієї мови.

Постпозиція (лат. *post* – після і *positione* – розміщую, ставлю) – місце (позиція) слова або групи слів після слова, з яким вони безпосередньо пов'язані.

Постфікс (від лат. *post* – після і *fixus* – прикріплений) – службова морфема, розташована у слові після закінчення формотворчого суфікса, яка має граматичне і/або словотворче значення.

Правопис – система загальноприйнятих правил, що визначають способи передавання мови на письмі.

Предикативи (лат. *praedicatorum* – сказане), слова категорії стану – незмінні слова, які означають стан і вживання у функції співвідносного з присудком головного члена односкладного речення.

Препозиція (лат. *prae* – перед, попереду і *positione* – розміщую, ставлю) – місце слова або групи слів перед словом, з яким вони безпосередньо пов'язані.

Проклітика (грец. *προ-κλίνω* – нахиляю вперед) – слово (переважно службове), що втрачає наголос, коли передає його наступному слову (переважно повнозначному): *переді мною, три місяці*.

Прономіналізація (від лат. *pronomen* – займенник) – уживання в ролі займенників інших іменних частин мови.

Просторіччя – одна з форм національної мови, поряд з діалектами, жаргонним мовленням та літературною мовою. Разом з народними говорами та жаргонами просторіччя складає усну некодифіковану сферу загальнонаціональної мовної комунікації – народно-розмовну мову.

Протеза (грец. *πρόθεσις* – ставлення попереду, приставляння) – відсутній раніше неетимологічний голосний або приголосний звук, що з'явився на початку слова внаслідок фонетичних змін: *гострий* з *острий*.

Професіоналізми – слова чи словосполучення, властиві мовленню певної професійної групи людей.

Псевдонім (грец. *ψευδής* – помилковий, брехливий, вигаданий і *ὄνομα* – ім'я) – різновид антропоніма; придбане, вигадане ім'я, що має за мету маскування справжнього найменування особи.

Психолінгвістика – галузь мовознавства, що вивчає вплив на мову і, навпаки, вплив мови на мислення.

Пунктограма (від лат. *punctum* – крапка і грец. *γράφω* – літера, писемний знак) – уживання розділового знака, яке відповідає правилу пунктуації.

Пунктуація (лат. *punctuatio* – *punctum* – крапка) – розділ мовознавства про нормативне використання розділових знаків, уживаних на письмі для членування тексту за змістом та інтонацією.

Пуризм (від лат. *purus* – чистий) – концепція, що ставить за мету обмежувати введення іншомовної лексики, боротися проти чужомовних впливів за чистоту й культуру власної мови та стійкість її норм.

Редукція (лат. *reduction* – повернення відновлення) – скорочена, послаблена вимова ненаголошених голосних звуків.

Редуплікація (лат. *reduplication* – подвоєння) – спосіб словотвору, що полягає в поєднанні слова або його основи: *робив-робив, як-не-як*.

Речення – мінімальна комунікативна одиниця, що складається із слова чи кількох слів, об'єднаних за граматичними законами, і характеризується відносною смисловою та інтонаційною завершеністю.

Сема (грец. *σημα* – знак) – мінімальна смислова одиниця, компонент лексичного чи граматичного значення слова, морфеми тощо.

Семантика – 1) значення мовної одиниці – морфеми, окремого слова, сталих лексичного чи фразеологічного словосполучень, синтаксичного словосполучення або конструкції, речення, елемента тексту тощо; 2) розділ мовознавства, що вивчає значення мовних одиниць і зміни цих значень.

Семема (грец. *σημαίω* – позначаю) – елементарне значення лексеми, що реалізується в тексті; однопланова одиниця плану змісту, лексико-семантичний варіант, формально-змістова лексична одиниця, яка є реалізацією лексеми у процесі мовлення. Наприклад, *іти – іде людина, вода з крана, дощ, хвиля, імпульс, час, поїзд, дні тижня, вікна виходять на схід* і т.д.

Сигніфікативне значення (лат. *significatum* – позначуване) – віднесеність слова до поняття.

Синекдоха (грец. *συνεκδοχή* – співвідношення) – різновид метонімії; перенесення значення слова з частини на ціле або з цілого на частину.

Синоніми (грец. *συνώνυμος* – однойменний) – одиниці мови, близькі за значенням і різні за звучанням.

Синтагма (грец. *σύνταγμα* – поєднання, зв'язок) – інтонаційно організована частина речення.

Синтаксис (грец. *σύνταξις* – побудова, порядок, складання, від *σύν* – з, разом і *ταξις* – порядкування) – розділ мовознавства, що вивчає граматичну будову речень і словосполучень, роль у них слова.

Синхронія (грец. *συν* – спільно і *χρονος* – час) – стан мови в певний момент її розвитку (горизонтальна вісь).

Склад – слово або частина слова, що має переважно кілька звуків, об'єднаних навколо складотворчого центра, і вимовляється при відносному зростанні м'язового напруження мовних органів.

Складне синтаксичне ціле, надфразна єдність – поєднання в одне ціле низки речень, що характеризуються відносною завершеністю теми (мікротеми), семантичною й синтаксичною пов'язаністю компонентів.

Скоропис – різновид письма кириличних рукописів, що розвинувся з метою прискорення записів та економії часу.

Сленг (англ. *slang* – жаргон, лайка) – підкреслено неофіційний різновид розмовної мови, близький до соціального діалекту.

Слова-паразити – зайві, часто повторювані в індивідуальному мовленні слова, що не несуть змістового навантаження.

Слово – найважливіша найменша комунікативна одиниця мови, що складається з одного звука або комплексу звуків.

Словозміна – творення різних граматичних форм слова відповідно до його синтаксичних зв'язків з іншими словами в реченні і словосполученні найчастіше без зміни лексичного значення.

Словоскладання, юкстапозиція (лат. *iuxta* – поруч, з; *positione* – розмішую, ставлю) – поєднання кількох слів або словоформ в одному складному слові: *диван-ліжка, ходив-ходить*.

Словотвір, дериватологія (лат. *derivacio* – відхилення, утворення) – розділ мовознавства, що вивчає будову похідних слів (дериватів), а також способи та засоби їхнього творення.

Соціолінгвістика – галузь мовознавства, що вивчає соціальні аспекти розвитку мови, механізми взаємодії мови й суспільства.

Стягнення, контракція (лат. *contraction* – стягнення) – усунення суміжних двох голосних їхнім злиттям в один.

Стяжіння – два інші звуки стягуються в третій: *Овруч – овруцький, Рига – ризький*.

Субстантивация (лат. *substantivatio*, від *substantia* – сутність) – семантико-синтаксичний перехід прикметника й дієприкметника в іменник: *полонений, пармія зелених*.

Субституція (лат. *substitution* – заміна, заміщення) – заміна в запозичених словах чужого звука своїм.

Субстрат (лат. *sub* – під і *stratum* – шар) – залишкові сліди мови місцевого населення в мові прийшлого населення, яка витіснила мову-попередницю.

Суперстрат (лат. *superstratum* – верхній шар, настелене, покладене зверху) – залишкові сліди мови нового населення в мові місцевого населення. Наприклад, мова тюркського племені протоболгар – суперстрат болгарської (слов'янської мов). Термін запровадив В. Вартбург.

Суплетивізм (від лат. *suppleo* – доповнюю) – утворення форм одного й того самого слова від різних коренів або основ: *добре – краще, я – мене*.

Табу (від полінезійського слова *tapu* або *tabu* – заборона) – заборона на вживання тих чи тих слів, виразів або власних імен через забобони, вірування.

Тавтологія (грец. *ταυτολογία* від *tauto* – те ж саме та *lógos* – мова) – усвідомлене чи неусвідомлене повторення спільнокорених слів або лексем із тотожним значенням: *біла білизна; у липні місяці*.

Такт (лат. *taktus* – дотик) – одиниця сегментації тексту, пов'язана із ритмом.

Текст (лат. *textus* – тканина, з'єднання, побудова) – писемна чи усна група речень, об'єднаних смисловими й формально-граматичними зв'язками, спільною темою, що становить собою логічне висловлювання.

Тембр (франц. *timbre* – барабан) – якісна ознака звука, його забарвлення через обертони (призвуки).

Термін (лат. *terminus* – кінець, кордон, межа) – слово або словосполучення, що називає поняття певної галузі науки, техніки, мистецтва тощо.

Термінологія (лат. *terminus* – кінець, кордон, межа + грец. *λόγος* – слово, вчення) – сукупність термінів певної галузі знань, сфери діяльності людини, науки, техніки тощо.

Типологічна класифікація мов – класифікація мов, що ґрунтується на зіставленні подібностей будови мов незалежно від їхньої генетичної спорідненості.

Топоніміка (грец. *τόπος* – місце + *ὄνομα* – ім'я, назва) – наука, що вивчає географічні назви, їхнє походження, смислове значення, розвиток, сучасний стан, написання та вимову, а також природні й соціальні умови минулого, за яких ці назви виникли.

Транскрипція (лат. *transcriptio* – переписування) – спеціальна система письма, яку застосовують для точного відтворення звукового складу слів і текстів мови.

Транслітерація (від лат. *trans* – через і *litera* – буква) – літерна передача тексту й окремих слів, які записані однією графічною системою, засобами іншої графічної системи, т. б. передача однієї писемності літерами іншої.

Узус (від лат. *usus* – користування, уживання, звичай) – у мовознавстві, прийняте в певному суспільстві вживання мовних засобів – слів, фразеологізмів тощо. Узус протиставляється okazіональному, тимчасовому чи індивідуальному використанню. Наприклад, неологізм не є узувальна одиниця мови. Узус реалізується в акті мовлення. Власне, акт мовлення здійснюється відповідно до узусу.

Універсалії (лат. *universalis* – загальний) – спільні ознаки, властиві всім мовам світу.

Уніфікс (лат. *unus* – один і *fixus* – прикріплений) – різновид одиничних зв'язних морфем, подібних до афіксів: *египтолог*, *китайзоа*.

Уособлення, персоніфікація (лат. *persona* – особа + *facere* – робити) – троп, переважно різновид метонімії: художній прийом перенесення властивостей істот на неживі предмети, явища, оживлення їх.

Усічення, усікання – продуктивний спосіб розмовної деривації – усічення похідної основи: *бутерброд* – *бутер*, *інтимний* – *інтим*.

Ускладнення – різновид історичних змін у морфемній будові слова: *зонтик* (голл.) в українців було розділене на *зонт* і *ик* під впливом слів *бантик*, *фантик*.

Флексія (лат. *flexio* – згинання, відхилення), **закінчення** – словозмінний афікс, що виражає у словоформах української мови значення відмінка, роду, числа, особи, часу, способу і служить для зв'язку слів між собою.

Фонема (грец. *φώνημα* – голос, звук) – найменша неподільна абстрактна одиниця звукової системи тієї чи іншої мови, за допомогою якої розрізняються значущі одиниці мови (морфеми, слова).

Фонетика (грец. *φωνητικός* – звуковий) – розділ мовознавства, що вивчає звуки мови, їх творення та зміни.

Фонологія (грец. *φωνή* – звук, голос і *λόγος* – слово, вчення) – розділ мовознавства, який вивчає звукові одиниці і їхнє функціонування в мовній системі, зокрема їхню функціональну значущість як засобу розрізнення морфем і слів.

Фраза (грец. *φράσις* – ораторський зворот від *φράζω* – висловлюю думку, говорю) – основна одиниця мовлення у його звуковій формі, яка має смислову цілісність та інтонаційну структуру.

Фразеологізм – неподільне, стійке за будовою і структурою словосполучення: *біла ворона, де Макар телят не пас, пекти раки*.

Фразеологія (грец. *φράσις* – ораторський зворот від *φράζω* – висловлюю думку, говорю + *λόγος* – слово, вчення) – розділ мовознавства, що вивчає фразеологічну систему мови в синхронії і діахронії.

Функціональна граматики – різновид граматики, що вивчає функції одиниць мови та закономірності їхнього функціонування.

Функціональна лінгвістика, або функціоналізм (від лат. *functio* – звершення, виконання) – сукупність шкіл і напрямів, які характеризуються переважною увагою до вивчення функціонування мови як засобу спілкування.

Функціональна фонетика займається вивченням звуків мови з точки зору їхнього соціального використання в процесі

спілкування, виконуваної ними функції, або призначення, – служити засобом спілкування людей.

Функціональна класифікація мов заснована на трьох принципах: а) зі зв'язком мови з етнічною спільнотою: писемні мови; мови народностей; національні мови; б) за функціями мови в суспільстві: культові мови; літературні мови; державні мови; в) за поширеністю мови за межами основної етнічної спільноти: місцеві мови; регіональні мови; мови міжнаціонального спілкування.

Циркумфлекс (лат. *circumflesus* – вигин) – різновид інтонації довгих голосних, дифтонгів та дифтонгічних сполучень у мовах, де наявні виразні елементи музичного (тонічного) мовлення.

Штамп (нім. *Stampfe* – печатка, друк) – зворот мови, що багаторазово повторюється мовцями, механічно відтворюється без творчого осмислення; шаблон, мовний стереотип, негативно оцінюваний мовцями при спілкуванні.

Штучна мова – це мова, чия фонологія, граматики та/або словниковий запас були цілеспрямовано створені особою чи групою осіб.. Це відрізняє штучні мови від мов, які розвивались еволюційно.

ЛІТЕРАТУРА ДО КУРСУ

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
2. Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства: короткий нарис : навч. посіб. Київ : Вища шк., 2006. 143 с.
3. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ : Наук. думка, 1988. 255 с.
4. Гринчишин Д. Г., Сербенська О. А. Словник паронімів української мови. Київ, 1986. 220 с.
5. Демська О. М., Кульчицька І. М. Словник омонімів української мови Львів, 1996. 222 с.
6. Доленко М. Т. Вступ до мовознавства. Київ : Вища шк., 1975. 152 с.
7. Дорошенко С. І., Дудик П. С. Вступ до мовознавства. Київ : Вища шк., 1974. 296 с.
8. Дрогомирецький П. П., Пена Л. І. Вступ до мовознавства: навч.-метод. посіб. Івано-Франківськ: Фоліант. 2015. 102 с.
9. Зеленько А. С. Вступ до мовознавства (у схемах і таблицях). Луганськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. 149 с.
10. Калашник В. С., Колоїз Ж. В. Словник фразеологічних антонімів української мови. 4-те вид. Київ : Довіра, 2008. 349 с.
11. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства : підруч. Київ : ВЦ «Академія», 2006. 396 с.
12. Кириченко Г. С., Кириченко С. В., Супрун А. П. Нариси загального мовознавства : навч. посіб. для студ. філол. спец. вищ. навч. закл. : у 2 ч. Київ : Видав. дім «ІнЮре», 2008.
13. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства. Київ : ВЦ «Академія», 2008. 368 с.
14. Левицький В. В., Іваницька М. Л., Іваницький Р. В. Основи мовознавства : навч. посіб. Чернівці : Рута, 2000. 144 с.
15. Левицький Ю. М. Мови світу : енцикл. довід. Львів, 1998. 201 с.
16. Полюга Л. М. Повний словник антонімів української мови. 4-те вид. Київ : Довіра, 2008. 510 с.

17. Селіванова О. О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики. Київ : Фітосоціоцентр, 1999. 148 с.
18. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля, 2006. 716 с.
19. Сікорська З. С. Сучасна українська мова. Словотвір і морфеміка : навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів та педін-тів. Луганськ : Альма-матер, 2000. 174 с.
20. Сікорська З. С. Українсько-російський словотворчий словник. Київ : Освіта, 1995. 250 с.
21. Сучасний словник іншомовних слів: Близько 20 тис. слів і словосполучень / укл. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. Київ : Довіра, 2006. 789 с.
22. Українська мова. Енциклопедія / за ред. М. В. Русанівського, О. О. Тараненка (співавтори), М. П. Зяблюка та ін. Київ : «Українська енциклопедія», 2000. URL : <http://litopys.org.ua/ukrmova/um.htm>.
23. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу. Луганськ, 2002. 263 с.
24. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри : монографія. Дніпропетровськ, 1998. 324 с.

Навчально-методичне видання

Вступ до мовознавства

Навчальний посібник
для здобувачів філологічних спеціальностей
закладів вищої освіти

Укладачі:
Безгодова Надія Семенівна
Найрулін Анатолій Олександрович

Відповідальний за випуск – Найрулін А. О.
Комп'ютерне макетування – Безгодова Н. С.
Коректор – Карлова Н. М.

Здано до складання 28.02.2023 р. Підписано до друку 31.03.2023 р.
Формат 80×64 ¹/₁₆. Папір офсет. Гарнітура Times New Roman.
Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 9,3. Наклад 20 прим. Зам. № 16.

Видавець і виготовлювач
Видавництво Державного закладу
«Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
вул. Коваля, 3, м. Полтава, 36003. Тел./факс: +38 095 105 60 05.
e-mail: mail@luguniv.edu.ua; luguniv.info.edu@gmail.com

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3459 від 09.04.2009 р.

